

Белем — Акыл — Гамәл

ФӘН һәм ТЕЛ

Фәнни-хәбәри журнал

Бу санда:

Гамәл

Белем

3'2008

Тел, әдәбият, тарих

Мәшһүр галимебез Ибраһим Нуруллин

Милли мәгариф

Безнең юбилярлар

Фән һәм гамәл

Фәнгә кереш

Китап киштәсе

Җыеннардан хәбәрләр

Мәшһүр галимнәребез

Ибраһим Нуруллин
1923-1995

ФӘН һәм ТЕМ

(НАУКА и ЯЗЫК)

Фәнни-хәбәри журнал

№3(38) # 2008

1999 елның 25 мартында Татарстан Республикасының
информация һәм матбугат министрлыгында теркәлдә
(700-нче таныклык)

Журналны гамәлгә куючылар:

- Казан шәһәре хакимияте;
- Татарстан Фәннәр Академиясе;
- Бөтендөнья татар конгрессының Башкарма комитеты;
- Казан дәүләт архитектура-төзөлеш университеты.

Баш редактор

Фаил Әхмәдиев

Редакция советы

Рәшит Шакиржанов
(баш редактор урынбасары)
Мансур Хәсәнов
Ринат Закиров
Ирек Арсланов
Марсель Әхмәтжанов
Равил Газизуллин
Төлгат Галиуллин
Фоат Гарифуллин
Гали Даутов
Мирфатыйх Зәкиев
Хужиехмәт Мәхмүтов
Фәнис Нәбиев
Ренат Сәйфуллин
Жәүдәт Сөләйманов
Индус Таһиров
Алмаз Юлдашев

Жаваплы сәркәтип

Альберт Нарбеков

Редакторлар

Абрик Камалов
Галим Хисамиев

Дизайнер

Фәрит Шакиржанов

Сәркәтип

Гөлсинә Соколова

Редакциянең адресы:

420043, г.Казань,
ул. Зеленая, д.1, корп. 4, к. 202«б»,
Редакция журналы «ФӘН һәм ТЕМ»,
тел/факс (843) 510-46-75,
e-mail: tatcabinet@ksaba.ru

- * Редакциянең фикере авторлар фикере белән туры килмәскә мөмкин
- * Кулъязмалар рецензияләнгән һәм кире кайтарылмый
- * Материалларны күчереп бастырганда «ФӘН һәм ТЕМ» журналына сылтама бирү мәжбүри

Журнал ЗАО «Новое Знание» типография-сәндә басылды.

Басарга 12.09.08 кул куелды.
Офсет ысулы белән басылды.
Формат 60×84/8. Офсет кәгазе.
Күләме 11,6 басма табак.
Нәшер хисабы буенча 4,75 табак.
Заказ 09/15. Тираж 500 данә.

Типографиянең адресы:

420029, г. Казань, ул. Сибирский тракт, д. 34, кор. 10, оф. 6.
Тел. 246-68-19

Журналга ТРның «Татарстан халыклары телләре турында»гы Законны гамәлгә ашыру комитеты ярдәм итә

© «ФӘН һәм ТЕМ» журналы
редакциясе, 2008

БУ САНДА:

ТЕЛ, ӘДӘБИЯТ, ТАРИХ

АЙНУР ТИМЕРХАНОВ. Татар лексикографиясенең үсеш перспективалары	3
РЕЗИДӘ ФАРИСОВА. XIX гасырда язылган хезмәтләрдә кушма җөмлеләрне өйрәнү	8
РӘФКАТ ШАҺИЕВ. Милли менталитет һәм аның татар микротопонимиясендә чагылышы	14
АЙСЫЛУ САДЫЙКОВА. Әхмәт Ясәвиннең төрки-татар шигъриятенә йогынтысы	16
ЛИЛИЯ ШАЙДАЕВА. Каюм Насырның «Фәвакиһел-җөләса» әсәрендә күтәрелгән проблемалар	21
ЛЕНАР ҖАМАЛЕТДИНОВ. Төбәк фольклоры җыентыкларын өзерләү мәсьәләсе	24

МӘШҺҮР ГАЛИМНӘРЕБЕЗ

ХАТЫЙП МИҢНЕГУЛОВ. Узган гасыр каһарманнарының берсе	28
РЕЗЕДА ГАНИЕВА. Остазым Ибраһим абый	31
МИЛӘУШӘ СӘЛИМҖАНОВА. Балачак хатирәләреннән	34
ИБРАҺИМ НУРУЛЛИН. Шагыйрьне озату	38

МИЛЛИ МӘГАРИФ

ЛӘЙСӘН ЯРУЛЛИНА. Туган телебезнең хәрәфләр тарихы	41
ФӘНИС ИСЛАМОВ. Шиһабетдин Мәрҗани образы әдәбиятта һәм сәнгатьтә	45

БЕЗНЕҢ ЮБИЛЯРЛАР

РИНАТ ЗИННУР улы ЗАКИРОВА 60 яшь	50
РИНАТ ЗАКИРОВ. Татар халкының яңарыш чоры	51
ФЛЁРА САДРИ кызы САФИУЛЛИНАГА 70 яшь (Ә.Йосыпова)	53
ДӨРИЯ БӘЙРӘМ кызы РАМАЗАНОВАГА 70 яшь (И. Бәширова)	54
ДӨРИЯ РАМАЗАНОВА. Туганлык атамаларына кайбер күзәтүләр	55
РҮЗӘЛ ГАБДУЛЛАҖАН улы ЙОСЫПОВА 70 яшь (Р.Асылгәрәева, Ш.Асылгәрәев)	62

ФӘН һәм ГАМӘЛ

ИРЕК ГЫЙРФАНОВ, ВИКТОР ЮМАНОВ. Әвернәле системаларны күчмә йөкләмгә аналитик хисаплау ысулы	64
--	----

ФӘНГӘ КЕРЕШ

РӘШИТ ШАКИРҖАНОВ. Гыйлемле халык – үлемсез халык	67
ТӨЛГӘТ ГАЛИУЛЛИН. Әдәби калейдоскоп	73

КИТАП КИШТӘСЕ

АДЛЕР ТИМЕРГАЛИН. Миллият сүзлегә	75
---	----

ҖЫЕННАРДАН ХӘБЭРЛӘР

III БӨТӨНДӨНЬЯ ТАТАР ЯШЫЛӘРЕ ФОРУМЫНДА	76
--	----

ФӘН һәм ТӘЛ

(НАУКА и ЯЗЫК)

Научно-информационный журнал
№3(38)#2008

Зарегистрирован 25 марта 1999 года в Министерстве
информации и печати Республики Татарстан
(свидетельство о регистрации №700)

АВТОРЛАР ИГЪТИБАРЫНА

1. Фәнни-хәбәри журнал буларак, "ФӘН һәм ТӘЛ" журналына кешелек дөньясы һәм татар халкы алдында торган проблемаларга багышланган, нигездә татар телендә язылган фәнни мәкаләләр кабул ителә.

2. Мәкаләнең күләме 8 биттән артмаска тиеш (бер биттә 30 юл, юлда 60 хәреф).

3. Мәкаләгә рус телендә язылган, 5-6 юлдан артмаган аннотация бирергә кирәк.

4. Һәр мәкалә 2 данәдә кабул ителә. Аңа өстәп, татарлаштырылган Word редакторларында эшләнган дискет бирергә.

5. Тексттагы формулаларга аеруча игътибар итәргә кирәк. Алар ачык, аңлаешлы итеп язылган яки бастырылган булырга, бөтөрлөк язылыштагы баш һәм юл хәрефләре, өске һәм аскы индекслар һ.б.ш. ачык аерылырга тиешләр.

6. Рәсемнәрне дискетта яки аерым биттә пөхтәләп сызып жиберергә, һәр рәсем артына авторның фамилиясен, мәкаләнең исемен, сызым санын куярга кирәк.

7. Мәкаләдә бирелгән әдәбият исемлегенә билгеле стандартка туры килергә тиеш.

8. Мәкаләнең кулъязмасына үзгәртүләр кертү кирәк булса, ул авторга кире жиберелергә мөмкин.

9. Кулъязмалар кире кайтарылмый һәм аларга бәяләмә бирелми.

10. Мәкалә белән бергә автор(лар)ның яхшы сыйфатлы фотосын, аның (алар) турында кыскача мәгълүмат жиберү мөмкүн.

11. Мәкалә ахырында авторның имзасы, тулы адресы һәм исем-фамилиясе булырга тиеш.

В НОМЕРЕ:

ЯЗЫК, ИСТОРИЯ, ЛИТЕРАТУРА

ТИМЕРХАНОВ А.А. Перспективы развития татарской лексикографии	3
ФАРИСОВА Р.М. Изучение сложных предложений в трудах XIX века	8
ШАГЕЕВ Р.Ш. Национальный менталитет и его отражение в татарской микротопонимии	14
САДЕКОВА А.Х. Влияние Ахмета Ясави на тюрко-татарскую поэзию	16
ШАЙДАЕВА Л.Н. Проблемы, поднятые в произведении Каюма Насыри «Фаваких ал-джуласа»	21
ЗАМАЛЕТДИНОВ Л.Ш. К вопросу о подготовке сборников регионального фольклора	24

ВЫДАЮЩИЕСЯ УЧЕНЫЕ

МИННЕГУЛОВ Х.Ю. Один из метров прошлого века	28
ГАНЕЕВА Р.К. Мой наставник Ибрагим абый	31
САЛИМЗЯНОВА М.И. Впечатления детства	34
НУРУЛЛИН И.З. Проводы поэта	38

НАЦИОНАЛЬНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ

ЯРУЛЛИНА Л.И. История букв родного языка	41
ИСЛАМОВ Ф.Ф. Образ Шигабутдина Марджани в литературе и изобразительном искусстве	45

НАШИ ЮБИЛЯРЫ

РИНАТУ ЗИННУРОВИЧУ ЗАКИРОВУ 60 лет	50
ЗАКИРОВ Р.З. Период возрождения татарского народа	51
ФЛЁРЕ САДРИЕВНЕ САФИУЛЛИНОЙ 70 лет (А.Юсупова)	53
ДАРИЕ БАЙРАМОВНЕ РАМАЗАНОВОЙ 70 лет (И.Баширова)	54
РАМАЗАНОВА Д.Б. Изучая термины родства	55
РУЗАЛЮ АБДУЛЛАЗЯНОВИЧУ ЮСУПОВУ 70 лет (Р.Асылгараева, Ш.Асылгараев)	62

НАУКА И ПРАКТИКА

ГИРФАНОВ И.С., ЮМАНОВ В.А. Аналитический способ расчета перекрестных систем на подвижную нагрузку	64
--	----

ВСТУПАЯ В НАУКУ

ШАКИРЗЯНОВ Р.А. Просвещенный народ бессмертен	67
ГАЛИУЛЛИН Т.Н. Литературный калейдоскоп	73

КНИЖНАЯ ПОЛКА

ТИМЕРГАЛИН А.К. Татарский мир	75
-------------------------------------	----

ВЕСТИ С СОБРАНИЙ

НА III ВСЕМИРНОМ ФОРУМЕ ТАТАРСКОЙ МОЛОДЕЖИ	76
--	----

© Тимерханов А.Ә., 2008

ТАТАР ЛЕКСИКОГРАФИЯСЕНЕҢ ҮСЕШ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ

Айнур Тимерханов

АЙНУР ӘХӘТ улы ТИМЕРХАНОВ – филология фәннәре докторы, Галимжан Ибраһимов исемдәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының лексикография бүлегә мөдире. Югары уку йортларында инглиз, гарәп телләрен укыту белән бергә, татар лексикографиясе өлкәсендә дә эшли, шулай ук хәзерге татар телен рәсми аралашу теле буларак гамәлгә ашыру мәсьәләләрен өйрәнә.

Тимерханов А.А. Перспективы развития татарской лексикографии.

В статье рассматриваются вопросы подготовки лексикографических изданий в условиях развития современных технологий.

Татар лексикографиясенә ике гасырдан артык бай эчтәлекле тарихы бар. Революциягә кадәр үк татарча сүзлекләр тюркология лексикографиясе өлкәсендә алдынгы урыннарда була. Шул вакытларда ук салынган нигез аннан соңгы чорларда татар лексикографиясен төрле юнәлешләрдә үстерүдә мөһим роль уйный. Аерым алганда, 1930, 50нче елларда бу өлкәдә шактый алга китеш күзәтелә. Аеруча икәтelle, тәржемәле сүзлекләр күп төзелә башлый. Бу уңайдан М.Корбангалиев, Р.Газизов, И.Кулиев, Н.Исәнбәт, Г.Ишмөхәммәтов, Г.Ногайбәк һ.б.ның сүзлекләрен искә алырга мөмкин.

1950-60нчы еллар исә татар лексикографиясе тарихына “Татарча-русча сүзлек” (1950), рус теленә Д.Н.Ушаков редакциясендә аңлатмалы сүзлегенә ләгәтлөгә нигезендә төзелгән дүрттомлык “Русча-татарча сүзлек” (1955-59), Мәскәүдә нәшер ителгән “Татарча-русча сүзлек”ләр (1966) чыгуы белән кереп калды.

Шуның белән бергә, элеккерәк чорлардан алып, татарча-чит тел сүзлекләре дә эшләнә. Татарлар элек-электән рус халкы белән генә түгел, көнчыгыш халыклары белән дә тыгыз аралашып яшәгәннәр. Дин уртаклыгы, сәүдә итү, мәдәни-иҗтимагый тормыш өлкәсендәге багланышлар татарча-гарәпчә, татарча-фарсыча һ.б. төр сүзлекләр эшләр чыгаруга этәргеч биргән. Мәселән, гарәп теленә бәйлә 15ләп шундый сүзлек төзелгәнлөгә мәгълүм. Араларында күптелле сүзлекләр дә була. Бу уңайдан Г.Ишмөхәммәт

әтовның “Төрки, фарсы, гарәп һәм казахча, татарча, русча сүзлекчәсен” искә алырга мөмкин (Казан, 1954). Аларны эзлекле фәнни нигездә өйрәнә, уңай тәҗрибәсен хәзерге лексикография эшендә куллану – бу өлкәдә алда торган бурычларыбызның берсе. Ә милли лексикографиянең бу юнәлештәгә зуррак уңышларынан, һичшиксез, 1965 елда дөнья күргән, ә 1993 елда кабат басылып чыккан “Гарәпчә-русча-татарча алынмалар сүзлеген” атарга кирәк. Әлегә хезмәт, татар телендә гасырлар давамында кулланылып, милли мәдәниятләренә советлаштыру чорында пассивлашкан яки бөтенләй телдән төшәрәп калдырылган бай эчтәлекле, кабатланмас лексик катламны кире кайтаруга шундый бердәнбер өһәмиятле чыганаك булды. Бу юнәлештә төрле эчтәлекле сүзлекләр төзү эше. бүген дә давам иттерелә. Мисал өчен, 2006 елда Тарих институтының фәнни хезмәткәре Р.Сафиуллина төзегән “Мөселман терминологиясе сүзлеген” дөнья күрдә (Казан, 2006). Сүзлектә ислам дине, гарәп-мөселман мәдәнияте өлкәләренә караган төп төшенчәләр чагылыш тапкан. Сүзлек татар һәм рус өлешләреннән тора. Башта сүзнен чыганак телдәге яңгырашына якын кириллицадагы транскрипциясе, аннары гарәпчә язылыш варианты бирелә. Шуннан соң сүзнен мәгънәсе аңлатыла. Хәзерге милли яңарыш, гореф-гадәтләребезне барлау-торгызу, динбезгә кире кайту чорында әлегә эчтәлектә эшләнгән хезмәтләр, һичшиксез, зур кызыксыну уята, өһәмияткә ия.

1970нче елларда татар лексикографиясе яңа уңышларга ирешә. Тел, әдәбият һәм тарих институты каршында эшләп килгән лексикография секторы хезмәткәрләре көчә белән 1962 елда төзелә башлаган “Татар теленең өчтомлык аңлатмалы сүзлегә” 1977-81 елларда басылып чыга. Аны төзүдә танылган тел галимнәре Абдуллин И.А., Ганиев Ф.А., Мөхәммәдиев М.Г., Ахунжанов Г.Х., Әхмәтъянов Р.Г. һ.б. катнаша. Үз эченә 47 мең сүз һәм фразеологик берәмлекне туплаган әлеге хезмәтнең басылып чыгуы гомумтюркология күләмендә татар теле белеменең югары баскычка күтөрелүе турында сөйли.

Башка төр сүзлекләр белән бергә, 1920-30нчы еллардан ук алып бүгенгәчә, терминологик сүзлекләр төзү дә татар лексикографиясендә мәһим юнәлешләрнең берсен тәшкил итә. Жыеп кына әйткәндә, татар лексикографиясе тарихында якынча жәмгысе 300дән артык сүзлек төзелгән булса, шуларның өчтән бер өлешен диарлек төрле күләмле терминологик сүзлекләр тәшкил итә. Соңгы 15 ел эчендә генә дә мәгълүм Закон һәм аңа бәйле Программаны тормышка ашыру йөзеннән төрле өлкәләргә караган 60лап русча-татарча лексик минимумнар, терминологик сүзлекләр төзелеп-басылып чыкты. Бүген аларны яңартып, тулыландырып чыгару ихтияжы бар. Әлбәттә, татар теленең гомуми һәм төрле тармак терминологиясен үстерүне күз уңында тоткан бу эшчәнлек татар теле белеме алдында торган бурычларның һәрвакыт үзәгендә калырга тиеш.

Гомумән, соңгы 10-15 ел татар лексикографиясе өлкәсендә үзенең нәтижәлелеге белән аерылып тора. Бер яктан, татар лексикографиясенең гамәли даирәсе киңәеп, төрле типтагы төзелә торган сүзлекләр саны арткан булса, икенче яктан, күләмле, фундаменталь характердагы лексикографик хезмәтләр эшләнеп басыла тора.

Соңгысы исә аеруча җаваплы бурычлардан санала, һәм аны үтәү иң элек шушы өлкәдә эшләүче бер төркем галимнәр жылкәсенә төшә. Мондый эш инде озак еллар Татарстан Фәннәр академиясенең Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты каршында оешкан лексикография бүлегендә башкарылып килә. Бүлектә элеккерәк эшләгән галимнәр һәм хәзерге коллективның

соңгы вакыттагы уртак уңышларыннан 2005 елда басылып чыккан “Татар теленең бертомлык аңлатмалы сүзлегә”н һәм яңа гына дөнья күргән икетомлык “Татарча-русча сүзлек”не күрсәтергә мөмкин. Әлеге сүзлекләр, “Татар теленең өчтомлык аңлатмалы сүзлегә” белән беррәттән, телебезнең байлыгын, шул телдә сөйләшүче халыкның бай мәдәниятле-белемле булуын исбатлый торган капитал хезмәтләр. Алар – барыбызның да уртак хәзинәсе. Күп көч, вакыт сарыф итеп булдырылган бу хезмәтләр, һичшиксез, иң югары бәягә лаек. Үз карашларын, уй-фикерләрен, тойгы-хисләрен йөзәр меңнәрчә сүзләр ярдәмендә җиткерә алырдай теле булган халык кешелек тарихында үз урынын беркайчан да югалтмас, аны һичнәрсәгә дә алыштырмас, дип ышанасы килә!

Бүген лексикография бүлегендә 9 хезмәткәр эшли: Абдуллина Р.Р., Саберова Г.Г., Гаффарова Ф.Ф., Таһирова Ф.И., Сабитова И.И., Гайнетдинова А.Ф., Бятикова О.Н., Сафина Э.И., Тимерханов А.А. (бүлек мөдире). Алар арасында озак еллар дәвамында шушы өлкәдә эшләп, дистәләгән сүзлек төзүдә катнашкан галимнәр дә, фән кандидаты гыйльми дәрәжәсенә ирешеп, сүзлекчә буларак шактый тәҗрибә туплаган яшьрәк хезмәткәрләр дә бар. Бүлек эшенең үзәгендә якынча 450 басма табак булачак дип исәпләнгән “Татар теленең дүрттомлык аңлатмалы сүзлегә”н төзү тора. Әлеге сүзлек, бүлектә басмага әзерләнә торган башка шундый берничә зур хезмәт белән бергә, профессор Ф.А.Ганиев тарафыннан эшләнгән инструкция нигезендә һәм аның фәнии җитәкчелегендә төзелә башлаган иде. Сүзлекнең беренче томы төзелеп бетү алдында, башка томнары план нигезендә эшләнә тора. Әлбәттә, үткән тәҗрибәдән күренгәнчә, мондый күләмле капитал хезмәтне бары тик шушы өлкәдә зур тәҗрибә туплаган тел галимнәре белән берлектә сүзлекчеләр коллективы гына башкарып чыга ала. Әлеге эш инде ярты дистә ел дәвамында эзлекле рәвештә эшләнеп килсә дә, бүген лексикография бүлегә бу максатка ирешү юлында җитди кыенлыklar кичерә. 5-6 ел элек, әлеге сүзлекне төзүгә алынганда, бүлектә 15ләп хезмәткәр эшләгән булса, бүген аны төзү эшенә бары 5 кенә хезмәткәрне җәлеп итү мөмкинлеге бар. Анна-

ры, алдан шуның өчен махсус лексикографик база булдырылмаган шартларда, “Татар теленең өчтомлык аңлатмалы сүзлеге” үрнәгендәге тагын да зуррак, яңача фундаменталь аңлатмалы сүзлек төзү эшен сан ягыннан зур булмаган бер бүлек көче белән генә, озакка сузмыйча башкарып чыгу гаять катлаулы бурыч булып тора. Бары тик шушы проект белән генә шөгыйльләнгәндә дә, ә бүгенге чынбарлык шуннан гыйбарәт, бүлек ким дигәндә тагын дистә елга якин башка сүзлекләр төзү эшенә катнаша алмаячак. Ә бит бүген, фән һәм техниканың аеруча тиз үсүе, аралашу чараларының өр-яңа төрләре барлыкка килүе, халыкара бәйләнешләрнең киңәюе һ.б. нәтижәсендә, телне куллануга бәйле вазгыятьтә тә сизелерлек үзгәрешләргә дучар була. Бу хәл исә турыдан-туры сүзлекләр төзү өлкәсендә дә ачык чагыла. Димәк, бүген яңа юнәлешләр, яңа төр сүзлекләр, лексикографик проектлар турында уйланырга жирлек бар. Моның өчен, сүзлекләр төзүне дә, бүгенге ихтыяждардан чыгып, замана таләпләренә туры китереп, яңа технологияләр, компьютерга таянып оештыру шарт. Бу юнәлештә эш, авырлык белән булса да, кузгалып китте, һәм аның нәтижәләрен якин киләчәктә күрербез дип ышанабыз.

Әлбәттә, татар лексикографиясендә үзен төп үзәк итеп санарга тулысынча хақы булган бүлектә бу эшләрне параллель рәвештә оештырып алып бару өчен, өстәмә матди мөмкинлекләр яки башка төрле кызыксындыру чараларын уйларга, шулай ук хезмәткәрләр санын арттырырга кирәк. Аннары, вакытлыча оештырылган хезмәт коллективлары аша читтән белгечләр җәлеп итеп тә, күп кенә уртак файдалы эшләр башкарырга булып иде. Һәм ул берникадәр күләмдә шулай эшләнә дә инде. Әйтик, бүлектә эшләүче фәнни хезмәткәрләрнең (Ф.Ф. Гаффарова) югары уку йортлары, аерым алганда, Авыл хужалыгы университеты укытучылары, профильле министрлыктар белгечләре белән хезмәттәшлек итүләре нәтижәсендә, берничә терминологик аңлатмалы сүзлек әзерләнде һәм басылып чыкты. Алар арасында “Русча-татарча аңлатмалы агрохимия һәм туфрақ белеме сүзлеге” (Мәгариф нәшр., 2003, 134 б.), “Агроэкология буен-

ча русча-татарча аңлатмалы терминологик сүзлек” (Татарстан кит. нәшр., 2008, 188 б.) бар. Агымдагы елда исә инде әзер булган “Авыл хужалыгында хезмәт иминлегенә терминнарының русча-татарча аңлатмалы сүзлеге” басытырып чыгару планлаштырылган (Мәгариф нәшр., 205 б.).

Татар теленең әлегә махсус сүзлекләрдә чагылыш тапмаган башка тармак лексикасы да бар. Соңгы елларда, мәсәлән, Институт хезмәткәрләре, шул исәптән сүзлекчеләребез тарафыннан да, балык атамалары, кош атамалары, умартачылык, һөнәрчелек лексикасы һ.б. шактый эзлекле, жентекле рәвештә өйрәнелде, һәм бу эш һаман давам иттерелә. Киләчәктә бу тармакларга караган үзенчәлекле лексиканы шулай ук махсус икетелле, аңлатмалы сүзлекләрдә чагылдыру бурычы тора. Андый сүзлекләр киләчәктә халкыбызның тарихын, мәданиятен өйрәнүдә кыйммәтле чыганақ булып хезмәт итәчәк.

Башка эшләргә килгәндә, бүген бүлектә “Мәктәпләр өчен татар теленең бертомлык аңлатмалы сүзлеге” төзелеп бетеп, редакцияләнгән хәлгә. Якынча 70 табаклык бу хезмәт быел басылып чыгар дип ышанабыз. Бу сүзлек үзенә аңлатмалы булуы белән генә түгел, ә бәлки энциклопедик характердагы эчтәлегә белән дә уку-укыту процессында файдалы чыганақ булып дип ышанабыз.

“Русча-татарча яңа сүзләр һәм яңа мәгънәләр сүзлеге” шулай ук басмага әзерләнеп бетү алдында тора. Тиз эшләнеп, оператив рәвештә басылып чыгарга тиешле сүзлекне басмага тапшыру бу көнгә кадәр төрле сәбәпләр аркасында тоткарланып килгән. Инде ул да агымдагы елда дөнья күрер дип өметләнәбез. Гомумән, телнең сүзлек составындагы һәртөрле үзгәрешләрне даими күзәтеп, өйрәнеп, вакытында махсус сүзлекләргә теркәп бару эше белән, безнеңчә, тулы бер мөстәкыйль төркем шөгыйльләнәргә тиеш. Рус лексикографиясендә, мәсәлән, сүзлек составында һәр 5-10 ел аралыгындагы үзгәрешләрне үз эченә алган шундый типтагы сүзлек эшләнеп чыга тора.

1994 елда төзелеп бетеп, төрле сәбәпләр аркасында бүгенгә көнгә кадәр шулай ук басмага әзерләнмәгән хәлдәге бертомлык “Татарча-русча сүзлек” барлыгы турында да искәртәргә кирәктер. Якынча 150 табаклык бу

сүзлек профессор Ф.А.Ганиев инструкциясе нигезендә эшләнган. Ул киң катлау укучыларга йөз тотып төзелгән. Аны төзүдә Агитшев Х.Г., Әхмәтъянов Р.Г., Гарифуллин С.Ф., Хәсәнов Ф.Х., Юналеева Р.А., Вахитова С.Б., Газизова Ф.М., Саберова Г.Г., Самирханова Г.Р., Абдуллина Р.Р., Гаффарова Ф.Ф., Габдрахманова Л.Г., Хәйруллин М.Б. һ.б. катнашкан. Ул татар лексикасының ярты байлыгы булган кушма сүзләргә, шулай ук тизмә фигыльләргә исәпкә алып эшләнган. Бүген исә аны тиешле хәлгә китереп басмага әзерләү өчен өстәмә чаралар күрелергә тиеш. Күләм ягыннан шактый зур эш көтелсә дә, аны ничек тә башкарып чыгу мөмкинлекләрен табарга иде.

1955-59 елларда дүрттомлык “Русча-татарча сүзлек” дөнья күргәннән соң да инде ярты гасыр вакыт үтеп киткән. Бу вакыт аралыгында ил тормышында һәм дөнья күләмендә булган һәртөрле үзгәрешләр, әлбәттә, рус, татар телләрендә дә чагылыш тапты. Аларның бер өлеше инде икетелле, зур булмаган кесә сүзлекләренә кертелде. 2007 елда профессор Ф.А.Ганиев тарафыннан яңа бертомлык “Русча-татарча сүзлек” әзерләнеп басмага тапшырылды. Шунның белән бергә, элеккеге дүрттомлык үрнәгендә өр-яңа, зур “Русча-татарча сүзлек” эшләнеп бастырып чыгару соңгы ярты гасыр эчендә ике тел сүзлек составында урын алган үзгәрешләргә тулысы белән дәрес итеп чагылдыру мөмкинлеген бирәчәк. Мондый хезмәткә ихтыяж соңгы елларда аеруча нык сизелә.

Дөнья күләмендә илара элементләр, һәртөрле өлкәдә багланышлар көннән-көн киңәя, ныгый барган чорда халыклар арасында аралашуга карата да таләпләр арта. Лексикография өлкәсендә исә бу вазгыять икетелле, күптелле сүзлекләр төзү ихтыяжында чагылыш таба. Бу турыда күп сөйләнсә дә, әле татар-рус телләреннән ары китә алганыбыз юк, гәрчә инде, 1990нчы еллар башыннан алып, татар телен чит телләр белән бөйләп, зуррак икетелле, күптелле сүзлекләр төзү кирәклегә үзен һәрдаим сиздереп килде. Бу гамәлнең хәзер һәм киләчәктә республиканың халыкара майданда һәрьяклап тагын да активрак үсешен тәмин итү юнәлешендә аеруча әһәмиятле икәнлеген асызыкларга кирәк. Аннары чит телләргә тәржемә аша үзбездән

бай мәдәни мирасыбызны дөнья күләмендә киңрәк, активрак пропагандалау, аның белән башка халыкларны да таныштыруга бөйләшчәнлекне оештыруда да мондый сүзлекләр эшләнеп чыгару мөһим бер адым булып тора-чагын аңларга кирәк.

Шулай да, бу юнәлештә уңышлар да бар. Татарстан һәм Төркия арасындагы сәясәт, икътисадый-мәдәни бөйләнешләреннән инде шактый нык урнашып, үсеш алган чорында саллыгына “Татарча-төрөкчә” (1997) һәм “Төрөкчә-татарча” (1998) сүзлекләреннән басылып чыгуы да төрки лексикографиянең уртак уңышы буларак бөйләнергә хаклы. Авторлары төрөк галиме Х.Ачыкгез, Р.Әхмәтъянов, Ф.Ганиев, Ф. Нуриева, Р. Мөхәммәтдинов.

Мәктәпләр һәм югары уку йортлары өчен төзелгән төрле күләмдәге икетелле, өчтелле уку-укыту сүзлекләре, терминологик сүзлекләр дә берникадәр эшләнә. Андыйлардан “Татарча-немецча сүзлек” (1989), “Инглизчә-русча-татарча физика терминнары сүзлегә” (1996), “Инглизчә-татарча-русча гомумтөзелеш терминнары сүзлегә” (1996), “Немецча-татарча-русча гомумтөзелеш терминнары сүзлегә” (1996), “Рус, татар һәм инглиз телләрендә физика, химия һәм химия технологиясе буенча аңлатмалы сүзлек-белешмә” (Сәйфуллин Р.С., Хисамиев Г.Г.), “Инглизчә-татарча-русча уку-укыту сүзлек-минимумы” (1999), “Информатика һәм мәгълүмат технологияләре терминнары: инглизчә-татарча-русча аңлатмалы сүзлек (2006). Сергей Шакмаев исемле автор тарафыннан эшләнеп, 1994 елда АКШта басылып чыккан 200 битлек “Татарча-инглизчә, инглизчә-татарча сүзлек”не дә искә алырга кирәк. Сүзлеккә 8 меңләп сүз кертелгән, татар сүзләреннән латин графикасына нигезләнган транслитерациясе, ә инглиз сүзләреннән – кириллицада транслитерациясе бирелгән.

Казанда яшәүче америкалылар тарафыннан дин өлкәсенә караган инглизчә-русча-татарча сүзлекчә эшләнәчәклегенә дә безгә мәгълүм, ләкин ул, басылып чыкмыйча, шәхси кулланылыштагына калды.

Лексикография бүлегендә шактый еллар уңышлыгына эшләнеп киткән коллегаларыбыз Гарифуллин С.Ф. 2007 елда “Мәгариф” нәшри-

ятында үзенң “Инглизчә-татарча сүзлеген” бастырып чыгарды. Анда инглиз теленң кин кулланылышта йөри торган 9 меңләп сүзе тупланган, нигездә аларның төп мәгънәдәге татарча вариантлары китерелгән. Сүзлекнең үзенчәлегә буларак, сүзләрнең параллель латин графикасында да бирелешен күрсәтергә мөмкин.

Берничә ел элек лексикография бүлегендә Гарифуллин С.Ф. авторлыгында мәктәпләр өчен “Татарча-русча-инглизчә сүзлек” төзелгән. Күләме 30 табакка якин бу сүзлек, аңа кушымта буларак Тимерханов А.Ә. тарафыннан татарча эшләнгән инглиз теленнән кыскача грамматик белешмә белән, шулай ук 2008 елда басылып чыгар дип көтелә.

Киләчәктә татарча-инглизчә, татарча-немецча, татарча-французча, шулай ук инглизчә-татарча һәм башка телләр белән бәйләп, зуррак уку-укыту сүзлекләре төзүне күз уңында тотарга кирәк.

Икетелле, күптелле сүзлекләр эшләү тәҗрибәсеннән күренгәнчә, татар лексикографиясенң әлегә, чагыштырмача яңа юнәлешендә өстенлек инглиз теленә бирелә. Һәм бу аңлашыла да, чөнки бүген халыкара тормышның кайсы гына өлкәсен алсак та, анда төп аралашу чарасы булып инглиз теле хезмәт итә. Мондый вазгыять, билгеле, инглиз теленә өйрәтү белән бергә, ана телебез нигезендә ике яки өчтелле сүзлекләр эшләп чыгару бурычын да алга сөрә.

Гомумән, татар телен чит телләргә бәйләп, төрле сүзлекләр, аеруча чит тел-татар теле сүзлекләре эшләп чыгаруның бер әһәмиятле ягы бар. Еш кына чит тел терминнарын, арадашчы тел аша түгел, ә турыдан-туры татар теленә тәржемә итү телебездә аларның мәгънәләрен дөрес, төгәл итеп ачып бирердәй тәңгәлләрен сайлап алырга ярдәм итә. Мәсәлән, шулай эшләгәндә, “Русча-татарча-инглизчә математика терминнары сүзлеген”дә аерым терминнарны тәржемә итүдә киткән кимчелекләрне булдырмакка булыр иде. Компьютерлар өчен Windows программасының яңа гына тәкъдим ителгән та-

тарча версиясендәге кайбер төгәлсезлекләрдән дә шул рәвешле эзлекле эшләп, кытылырга мөмкин булган булыр иде.

Шул ук вакытта, татар лексикографиясендә бу юнәлешне үстерү өчен һәм татар, һәм чит телне камил белгән белгечләр житешмәвен дә ассызыкларга кирәктер.

Гомумән, якин киләчәктә, инде эшләнә башлаган зур филологик сүзлекләренә төзеп бетергәннән соң (монда иң элек дүрттомлык аңлатмалы сүзлек турында сүз бара), бүлектә 10-12ләп өлкәгә караган икетелле 15-20 табаклык тармак терминологиясә сүзлекләрен эшләп чыгаруны оештыру бурычы күз уңында тотыла. Бу эшкә, һичшиксез, сүзлекчеләр белән бергә шул өлкә белгечләрен дә актив җәлеп итү шарт.

Ниһаять, лексикографиянең бөтендөнья күләмендә үсеш тенденцияләренә килгәндә, беренчедән, соңгы вакытта төп игътибар полифункциональ сүзлекләр эшләп чыгаруга юнәлдерелә. Аңлашыла ки, аеруча хәзер, мәгълүматлы булу төп байлык саналган чорда, укучы кулына килеп керү белән, сүзлек кешенең аерым бер өлкәдә мәгълүмат табуга булган ихтияжын тулысы белән канәгатьләндерә алырдай булырга тиеш.

Икенчедән, югары технологияләр, аралашу чараларының нык үсеш алган чорында электрон сүзлекләр төзүгә өстенлек бирелә башлады. Татар лексикографиясендә дә бүген бер төркем тел галимнәре һәм программистлар тарафыннан күләмле татарча-русча, русча-татарча электрон сүзлек инде эшләнә башлады. Якин арада аннан файдалану мөмкинлегә дә булыр дип ышанабыз.

Әлбәттә, традицион кәгазь форматтагы аңлатмалы, энциклопедик һ.б. сүзлекләр белән чагыштырганда, аларның электрон вариантлары файдалану ягыннан күпкә уңайлырак булачак. Ләкин бу күренеш әле якин киләчәктә татар лексикографиясенә андагы хәлләренә кардиналь үзгәртү белән “яңамый”, гәрчә бу турыда бүгеннән кайгырта башларга кирәк, юкса замана таләбеннән соңга калуыбыз бар.

ХІХ ГАСЫРДА ЯЗЫЛГАН ХЕЗМӘТЛӘРДӘ КУШМА ЖӨМЛӘЛӘРНЕ ӨЙРӘНҮ

Резидә Фарисова

РЕЗИДӘ МИҢНИС кызы ФАРИСОВА –Татарстан Фәннәр академиясенең Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты аспиранты. Профессор Мирфатыйх Зәкиев житекчелегендә «Хәзерге татар әдәби телендә синтетик иярченле кушма жөмлөләр» дигән тема буенча фәнни тикшеренү алып бара.

Фарисова Р.М. Изучение сложных предложений в трудах XIX века.

Учебники татарского языка, изданные в XIX веке, явились основой для дальнейшего развития науки о синтаксисе.

Теге яки бу грамматик күренешне өйрәнгәндә, иң беренче булып, фәнни мираска мөрәҗғәгать ителә, чөнки үткән гасырда язылган хезмәтләр генә бу күренешнең кайчан һәм ничек өйрәнелүе, аның шушы телдә нинди үзенчәлекле форма булуы турында башлангыч һәм мөһим мәғлүматлар бирә ала. Шуңа нигездә без бу мәкаләдә, XIX гасырда татар теле буенча язылган хезмәтләрне өйрәнеп, кушма жөмлөләр турында әйтелгән фикерләргә күзәтү ясарбыз.

Тикшеренүләрне башлаганчы, XIX гасырда татар телен, яки төрек-татар телен [1], яки казан татарлары сөйләшен [2-4] өйрәнгән хезмәтләрнең нинди максат белән һәм кемнәр тарафыннан башкарылуы турында әйтеп узарга кирәк. Бу чорда тел белән кызыксыну икътисади-сәяси максат белән бәйле, ягъни ул вакытта патша хакимияте үткәргән сәясәтне тормышка ашыру өчен, рус миссионерлары (А.Архангельский, И.Гиганов, М.Иванов, Н.Ильминский, А.Троянский һ.б.) татар телен өйрәнеп, рус укучыларына татар телен, ә татарларга рус телен тарату өчен дәреслекләр, грамматикалар язалар [5-10], татар белгечләре (Г.Вагапов, М.Махмудов) үз чиратында һәр чит тел вәкилләренә багышлап сүзлекләр, телне үзлектән өйрәнү ярдәмлекләре төзиләр [11, 12]. Шуңа рәвешле татар теленең арадашчы функциясен үтәве телнең төзелешен һәрьяклап фәнни өйрәнүне икенче планга

куя һәм язылган хезмәтләрнең дә күбесе рус грамматикаларына нигезләнеп башкарыла. Билгеле булганча, һәр тел үзенең грамматик кануннары нигезендә яши, мәсәлән, татар теленең сөйләм төзелеше, аны оештыру чаралары башка телләрдән аерыла һәм аларны икенче бер телнең төзелешен механик рәвештә күчереп кенә өйрәнә булмый. Телнең нигезен иң беренче булып шуңа телдә сөйләшүче өйрәнергә һәм башкаларга аны аңлатырга тиеш. Бу шартның үтәлмәве нәтижәсендә фәндә барлыкка килгән ялгышлыкларның сәбәбен көнчыгыш телләре белгече Н.И.Березин “Дополнение к тюркской грамматике” (1846) дигән хезмәтендә болай дип аңлата: “...телләрнең грамматикасы шуңа телдә сөйләшүчеләр тарафыннан эшкәртелми, шуңа күрә нигезсез нәтижеләр ясала” (автор тәржемәсе) [13, 22]. XIX гасырның ахырында акрынлап татар теле буенча нигезле фәнни хезмәт кирәклеге инанган татар телчеләренең китаплары дөнья күрә башлый, мәсәлән, К.Насыйринның хезмәтләрен күрсәтергә мөмкин. Шулай да, бу чорда рус миссионерлары тарафыннан язылган хезмәтләрне төшереп калдыра алмыйбыз, чөнки бу авторлар, татар телен рус теле белән чагыштырып, хәтта татар кешесе дә игътибар итми торган кайбер аермалы якларны күргәннәр, бигрәк тә Н.И.Ильминскийның хезмәтләре төгәллегә белән аерылып тора. Алга таба шушы авторларның һәм А.Архангельский, М.Ива-

нов, А.Казем-Бәк, А.Троянский хезмәтләрендә кушма жөмлә турында әйтелгән аңлатмаларга күзәтү ясарбыз. Шунысын әйтергә кирәк, бу хезмәтләр очраклы рәвештә алынмады, каралган башка китаплар белән чагыштырганда, аларда без эзләгән сораулар урын алган.

Макәләдә кушма жөмләне өйрәнү ике юнәлештә алып барыла: беренчесе – кушма жөмләнең синтаксик берәмлек буларак кайчан һәм ничек өйрәнелә башлавын ачыклау, икенчесе – кушма жөмлөгә ясалган төрле классификацияләрнең төп принципларын билгеләү.

Бүгенге көн синтаксисында катлаулы төзелмә булып саналган кушма жөмлә термины XIX гасыр хезмәтләрендәгә нәхү яки сүзләрнең тезелүе (словосочинение) дигән бүлекләрдә сирәк кулланыла диярлек. Телчеләр күбрәк гади жөмлөгә һәм аның төзелешенә тукталалар. Кушма жөмлә төшенчәсә исә грамматик берәмлек буларак М.Иванов, А.Троянский, К.Насыри һәм А.Архангельскийның хезмәтләрендә өйрәнелә башлый. Шулар арасынан М.Иванов “Татарская грамматика” (1842) дигән хезмәтendә кушма жөмләне беренче булып телгә ала һәм аның иярченле төрен тикшерә [7]. Аның фикеренчә, кушма жөмлә баш һәм иярчен жөмләдән төзелә һәм алар арасындагы үзара бәйләнеш, ягъни иярчен жөмләнең баш жөмлөгә иярүе, төп билге булып санала. Әмма кайбер мисалларда иярчен жөмлә жөмлә калыбына туры килми: я аның иясә баш жөмләдәгә ия белән туры килә, я, шул чордагы тикшеренүләрнең төп үзенчәлегә буларак, иялек килешендәгә субъект ия дип карала. Гомумән, XIX гасырда язылган хезмәтләрдә нинди дә булса уй-фикерне белдерә торган төзелмә жөмлә дип карала, аның грамматик төзелешенә игътибар ителми. Мәсәлән: 1) *Сез белгән күршем* 2) *кичә калыгадан кайтып килгәннән соң* 3) *авылның янганлыгынан хәбәрдар булды* [7, 329]. Мисалдагы икенче һәм өченче төзелмәләрен иярчен жөмлә дип карап булмый. М.Ивановның хезмәтендә мондый ялгышлыктар очраса да, ул күрсәткән иярчен жөмләләрнең бүленеше башка телчеләрнекеннән аерылып тора.

А.Троянский “Краткая татарская грамматика” (1860) исемле китабында жөмләне өч төргә бүлеп, гади, кушма һәм кереш жөмләләрен күрсәтә, әмма кушма жөмләнең төрләренә игътибар итми. “Бер жөмләнең икенче жөмлөгә кушылуынан кушма жөмлә төзелә”, – ди ул (автор тәржемәсе) [10, 75] һәм мисал итеп тезмә, иярченле кушма жөмләләрен китерә: “Алла нигъмәтен бирер, безнең жиребез үзенә жимешен бирер” һ.б. М.Иванов бер жөмләнең икенче жөмлөгә ияреп килүенә игътибар итсә, А.Троянский шул жөмләләрен үзара бәйли торган чараларны күрә. Алар турында сүз соңрак булыр.

Татар теленең фәнни грамматикасын булдырырга омылган татар галиме К.Насыри үз хезмәтләрендә кушма жөмләнең иярченле төрләренә һәм жөмләләрен үзара бәйләү чараларына игътибар итә. “Күп сүзләрдән жөмлә төзелгән шикелле, күп жөмләләрдән жөмләләр төзеләдер”, – ди ул [13, 99]. Бу кушма жөмләләрен ул гарәп теле терминологиясә нигезендә *жөмләи мәусулия* (кушма жөмлә), *жөмләи мәтәдахилә* (иярчен жөмлә) дип атый, гәрчә үзе татар әдәби телен гарәп-фарсы алынмаларынан арындырырга тырышса да [13, 111].

Керешен татарлары телен өйрәнгән А.Архангельский “Грамматика народно-татарского языка” (1894) дигән китабында сыйфат фигыль һәм хәл фигыль ярдәмендә төзелгән иярчен жөмләләрен тикшереп уза [5]. Автор бу фигыльләрнең иярчен жөмләдә бирелешенә күбрәк игътибар итә, ә гади һәм кушма жөмлә арасындагы аермалы яктар турында тикшерү алып бармый.

Югарыда әйтелгән хезмәтләрдә кушма жөмлә грамматиканың яңа гына өйрәнелә торган төшенчәсә буларак кабул ителсә, А.Казем-Бәкнең “Общая грамматика турецко-татарского языка” (1846) дигән китабында мондый жөмлә турында берәз күзаллау гына сизелә [1]. Автор төрек әдәби телендә фразалар яки жөмләләр үзара теркәгечләр, хәл фигыльләр, сыйфат фигыльләр һәм башка сүз төркемнәре ярдәмендә бәйләнеп, “бербөтен, кайвакыт артык озын булган жөмлә” [1, 436] барлыкка килүе турында әйтә, һәр бәйләү чарасын аерым карый. Ки-

терелгән мисалларда теркәгечле тезмә һәм синтетик иярченле кушма жөмлөләрнен үрнәкләре дә бар. Хезмәтнең ахырында жөмләнең баш һәм иярчен жөмлөдән торыуы хакында искәrmә бирелә [1, 451], әмма А.Казем-Бәк аңа тукталып тормый.

Шулай итеп, XIX гасыр хезмәтләрәндә кушма жөмлә термины акрынлап урын ала. Жөмләнең бу төрен өйрәнгәндә, авторларның бер төркеме (А.Казем-Бәк, А.Троянский) кушма жөмлә эчендәге жөмлөләрнең үзара бәйләнү чараларына, икенчеләре (К.Насыри, А.Архангельский, Н.Ильминский) мәгънәви бәйләнешенә һәм шулай ук бәйләү чараларына, өченчеләре (М.Иванов) нинди сүз төркеме урынына килү ягына игътибар итәләр. Һәр төркемне аерым карап узыйк.

Билгеле булганча, кушма жөмләне структур яктан тикшергәндә, аның составына кергән жөмлөләр арасындагы бәйләнешне оештыра торган чараларны ачыклайбыз: алар я теркәгеч яки аннан башка килү (тезмә кушма жөмлөләрдә), я аналитик, синтетик чаралар (иярченле кушма жөмлөләрдә) була. А.Казем-Бәк шул ярдәмлекләрнең – *вә, да-дә, ки, әгәр* теркәгечләрнең – жөмлөләрне үзара бәйләп килү вазыйфасын күрсәтә алган. Шуниси мөһим: автор жөмлә эчендә бу теркәгечләрнең кайсы төр жөмлөләрне кушуын төгәл билгели. “*Вә, да-дә* – ике баш жөмләне, *ки* теркәгече баш һәм иярчен жөмләне бәйләп килә”, – ди ул [1, 452]. Бүгенге терминнар белән әйтсәк, беренчеләре тезмә кушма, икенчеләре иярченле кушма жөмлөдә килә. Мәсәлән, *Зәет язды вә Гамир да язды* мисалында жөмлөләр *вә* теркәгече ярдәмендә оеша. А.Казем-Бәк күрсәткән теркәгечләргә өстәп, А.Троянский *-мы/-ме* (хәзерге грамматикада *сорау кисәкчәсе* – Р.Ф.), *кайчан, кем, исә, аның өчен кем, кебек* дигән бәйләү чараларын күрсәтә [10, 87]. *Аның өчен кем* төзelmәсеннән кала, бу формалар бүгенге көндә, башка сүз төркемнәре эчендә өйрәнелсәләр дә, шул синтаксик функцияне үтиләр. *Аның өчен кем* дигән форманың теркәгеч буларак каралуы рус телендәге *потому что* (потому – аның өчен, что – кем) теркәгече ярдәмендә төзелгән кушма жөмләне сүзгә-сүз тәржемә итүдән

барлыкка килә. Автор мондый чараның татар теле жөмлөләрәндә булу-булмавына игътибар итми: *Вақытны сакла аның өчен кем ул кайтмай. – Береги время потому, что оно не воротится.* Бу күренеш рус теле төзелешен татар теленә механик күчереп куюның бер мисалын һәм телченең үзе тикшергән телне бик яхшы белергә тиешлеген күрсәтә торган дәлил булып тора. Теркәгечләрден кала тагын ике автор да сыйфат һәм хәл фигыльләрне бәйләүче чара итеп күрсәтәләр. Хәл фигыльнең кыскартылган формасы *дип* (хәзерге грамматикада *аналитик чара булып карала* – Р.Ф.) бирелә. Сыйфат фигыльнең татар телендә, гомумән, төрки телләрдә, иярчен жөмләнең хәбәре булып килгәндә, төрле формалар алуына XIX гасыр телчеләре дә игътибар итә. А.Казем-Бәк *-дык/-дек* кушымчалы сыйфат фигыльгәчгыш килеше ялгану очрагына туктала: *Шәрифләре Мөхәммәт Хафиз патша хәзрәтләренең хәлләре берничә көн начар булдыгыннан, ул вақытта сарайның ишегеннән югарыга үтә алмады* [1, 441].

А.Троянский кушма жөмлөдә бәйләүче вазыйфасын үти торган сыйфат фигыльнең төрле формаларын күрсәтә һәм бу форма жөмләнең хәбәре булып килә [10, 89]. Бүгенге көн синтаксисында да түбәндә күрсәтелгән сыйфат фигыльләрнең нинди иярчен жөмлә ясауда катнашуы аерым-аерым өйрәнелә.

1. *-да/-дә* (ягъни *урин-вақыт килеше* – Р.Ф.), *-ча/-чә* кушымчасы яки *заманда, вақытта, өчен, кеби* сүзләре ялганган *-ган/-гән* формалы үткән заман сыйфат фигыль: *Ул падишалык кылганда халык шад булды; Син укыган кеби мин укый белмимен.*

2. *-дан/-дән* кушымчасы ялганган һәм аннан соң *борын, әүвәл* сүзләре килә торган юклык формасындагы киләчәк заман сыйфат фигыль: *Кояш баемасдан борын өйгә кайтаек (Пойдемьте домой прежде чем солнце зайдет).*

3. Һәрвакыт диярлек исем белән янәшә килә торган *-ыр* кушымчалы киләчәк заман сыйфат фигыль: *Мин сиңа мөнәҗәт кылып көнемдә мине ишет. һ.б.*

4. *-сы/-се* кушымчалы сыйфат фигыль: *Аларның укытучына (укытучысына – Р.Ф.) бу сүзне сөйләселәрәннән ояладыр.* Әмма монда кушма жөмлә ясалмый, бары аның

автор биргән рус телендәге тәржемәсе кушма жөмлө була: *Он стыдился, что они хотя бы рассказать это своему учителю*. Бу мисал тагы шул чор рус телчеләренәң ялгышын күрсәтә: алар татар телен рус грамматикасын тәржемә итү аша гына аңлаталар, ә һәр телнең үз кануннары нигезендә яшәвенә һәм кулланылышына игътибар итмиләр.

Икенче төркем авторлар кушма жөмлөнә аның составындагы баш һәм иярчен жөмлөләрнең үзара нинди мәгънәви бәйләнештә торулары һәм шулай ук нинди чаралар ярдәмендә бәйләнүләре ягыннан тикшерәләр. Шушы билгеләрдән чыгып, К.Насыйри “Краткая татарская грамматика, изложенная в примерах” (1889) дигән хезмәтендә иярчен жөмлөләрне түбәндәгечә төркемлә [2]:

1. Баш жөмлөгә *димәк* фигылә (ди тамырынан ясалган *фигыльләр*: *димәк*, *диде*, *дип* – Р.Ф.), хәл *фигыль* һәм *теркәгечләр* ярдәмендә бәйләнә торган иярчен жөмлөләр.

2. Аергыч жөмлөләр.

Теркәгечләр ярдәмендә үзара бәйләнгән иярчен жөмлөләргә китерелгән мисаллар шул төрдәге төзелмәләргә туры килмиләр: *беренчедән*, *К.Насыйри теркәгеч функциясендә хәзер кисәкчә буларак карала торган ук/үк формаларын күрсәтә*, *мәсәлән: Мин килгәч ук ул миңа әйтте* (бу мисалда иярченле кушма жөмлө китерелә, әмма иярчен жөмлө баш жөмлөгә башка чара ярдәмендә бәйләнә); *икенчедән*, *теркәгечләр тиндәш кисәкләрне, төгәлрәк әйтсәк, ияләрне бәйләп киләләр: Һәм мин, Һәм син аны күрдек*. Соңгы мисалга охшаган жөмлөләрне К.Насыйри 1895 елда басылган “Әнмүзәж” китабында “мөрәккәб мөбтәдән”, ягъни кушма иядән торган жөмлө дип аңлата. “Ике жөмлө булып бер жөмлөнәң хәбәрә төшерелә, кушма ия каладыр. Ике жөмлөдән төмамлаган бер жөмлө чыгадыр” [3, 93]. Димәк, соңгы хезмәтендә автор күрсәтелгән мисалларны кушма жөмлө эчендә карамай.

К.Насыйри аергыч жөмлөләрне икенче төрлө сыйфат жөмлөләр дип тә атый, чөнки алар “бер жөмлөгә сыйфат булып төшкән жөмлөләр” [3, 108]. Автор бу иярчен жөмлөләрнең хәбәрә нинди сүз төркеме белән

белдерелүеннән чыгып, өч төрен күрсәтә:

1. Исем жөмлөләр, ягъни хәбәрә исем булып килә торган иярчен жөмлөләр. Исем мәгънәсендә исем сүз төркеме, “раслау мөнәсәбәтлөгә”н һәм “юклыкны белдерүче кисәкчәләр” [3, 64] китерелә: *Үзе ялганчы түгел* кеше һәркемгә ышана; *Акчасы бар* кешенең кулы уйнай, *акчасы юк* кешенең күзе уйнай; *Мин барында* ул тик тора [2, 59] һ.б.

2. Фигыль жөмлөләр, ягъни хәбәрә *фигыль* белән белдерелә торган иярчен жөмлөләр: *Син сөйләшкән* кеше кем иде; *Син утыра торган* урындык таза; *Без кайтканда* ягмур бик яуды [2, 59].

3. Рәвеш (“жөмләи зарфия”) жөмлөләр. Бу төзелмәләр хәзерге иярчен жөмлөләргә туры килми. Автор, аларның рус теленә иярчен жөмлө булып тәржемә ителүенә һәм -дагы “хәрфе” (кушымчасы) ялганган сыйфатның урын рәвешен белдерүенә карап, иярчен жөмлө дип саный: *Чынаяктагы* чәйнә эчеп бетердем, дигән мисалда “чынаяктагы” – “котрый в чашке”, аның фикеренчә, иярчен жөмлө мәгънәсен бирә. *Кулыңдагы* каләм минеке түгелме? – Не мое ли перо, которое у тебя в руке? һ.б. [2, 59].

Шулай итеп, К.Насыйри күрсәткән төркемлөдән без аның иярчен жөмлөнә билгеләгәндә түбәндәге критерийларга таянган ачык күрәбез: *беренчедән*, иярчен жөмлө баш жөмлөнә ачыклап килә, *икенчедән*, ул баш жөмлөгә билгеле бер чаралар ярдәмендә бәйләнә. Бүгенге көндә дә шушы билгеләр иярчен жөмлөнә тикшергәндә нигез итеп алына.

Икенче төркемгә карый торган тагын бер тикшерүче – А.Архангельский керәшен татарлары телендәге иярчен жөмлөләрнең (иярчен төмамлык, аергыч, вакыт, рәвеш һәм максат жөмлөләрнең) сыйфат *фигыль*, хәл *фигыль* һәм алар белән бергә килгән чаралар (киләш кушымчалары, “өчен” бәйләге) ярдәмендә ясалуын күрсәтә [5]. Димәк, хәзерге кушма жөмлө синтаксисы күзлегеннән карасак, автор иярчен жөмлөләрне функциональ һәм структур яктан өйрәнгән. Китерелгән мисаллар, нигездә, синтетик иярченле кушма жөмлөләргә карый: *Давид улгәч* аның урынына улы Соломон патшалыкка утырган; *Ул миңа килер дип* уйлыым (соңгы елда чыккан грамматикада “дип” яр-

дәмлек сүзе аналитик чара дип карала [14, 355]); *Изге Григорий үтәсе* жул жанында бер еврей үлгән булыб жаткан. Эмма хезмәттә иярчен жөмлөләр булмаган мисаллар да күп. Бу – шул чор грамматикаларында жөмлөнөң грамматик үзөгә булу һәм иянең баш килештә килүе төп шарт итеп куелмаудан килә. Әгәр иярчен жөмлөнөң хәбәре тартым категориясә белән төрләнсә, ия урынына килгән сүз иялек килешә кушымчасын ала һәм ярым хәбәрлеклә төзелмә барлыкка килә (иялек килешә күрсәтелмәскә дә мөмкин). Башка телчеләр кебек, А.Архангельский да бу төзелмәне иярчен жөмлө дип тикшерә: Моисей Илья белән *Иисус Христосның Иерусалимда азабланырын, үләрән сөйләшә торганнар*; *Изге Григорий аның алдында тере кеше(нең) ятканын* белгән [5, 87]. Мондый төр жөмлөләрне “Уроки татарского языка” (бу хезмәт авторның 1863-70 елларда укыткан дәресләрен туплаган жыентык буларак 1914 елда басыла) дигән китабында Н.Ильминский да китерә [8] һәм шунда ук аларның синонимик вариантларын күрсәтә: Син кош телен беләсең имеш: чыннаб белә торган булсаң, жабалакларның ний сөйләшкәннәрен тыңлаб ал да миңа килеп әйт дигән. Автор жабалакларның ний сөйләшкәннәрен дигән төзелмәне иярчен жөмлө дип карый һәм иядә килгән иялек килешә һәм сыйфат фигыльдәгә тартым кушымчасын төшереп, аның башка вариантын бирә һәм иярчен жөмлөнөң баш жөмлөгә килеш кушымчалары ярдәмендә бәйләнүе татар телендә киң таралган күренеш, ди [8, 20]: ...жабалаклар ний сөйләшкәнне тыңлап ал да миңа килеп әйт дигән. Тагын бер мисал: Аңар жакыннашыб бер кууак артында посыб колак салыб тыңнаган күк булыб бер өз багыт торган, аннан ары *патшаның көткән әсиренә* кайтыб патшага әйткән [8, 24]. Монда *патша көткән әсиргә* дип үзгәртәргә мөмкин булган очрак китерелә һәм *патшаның көткән* – *патша көткән* икесе дә бер үк аергыч жөмлө булып карала.

Өченчә төркемдә кушма жөмлөгә иярчен жөмлө бөтенләй башка яктан тикшерелә: аның кайсы сүз төркеме урынына килүе төп билгә итеп алына. Шушы аспекттан чыгып, М.Иванов иярчен жөмлөләрне өч төргә бүлә: исем, сыйфат урынына

килгән һәм баш жөмлөгә рәвеш, хәл фигыль ярдәмендә бәйләнгән иярчен жөмлөләр [7]. Бу төр жөмлөләр кәргән түбәндәгә кушма жөмлө мисал итеп китерелә: 1) *Сез белгән* күршем 2) *кичә калыгадан кайтып килгәннән соң* 3) *авылның янганлыгыннан* хәбәрдар булды [7, 329]. Монда беренчә жөмлө – сыйфат урынына килгән иярчен жөмлө, икенчесә – иярчен хәл жөмлө, өченчесә – исем урынына килгән иярчен жөмлө дип карала. Соңгы жөмлөләрнең иярчен жөмлөгә туры килмәве югарыда әйтеп үтелгән сәбәпләргә бәйле. Шул чор телчеләре кебек, автор да жөмлө төзелешендәгә грамматик үзәкләргә игътибар итми, жөмлөнөң уй-фикерне белдерә алуына аның төп шарты дип саный. Бу яктан караганда, мисалдагы иярчен хәл һәм сыйфат жөмлөләр иярчен жөмлө була, чөнки “*кичә калыгадан кайтып килгәннән соң*” конструкциясә вакыт рәвешә мәгънәсен белдерә, эмма аның иясә баш жөмлөгә зат белән туры килә; “*авылның янганлыгыннан*” – нәрсәдән? дигән исем сүз төркеме соравына җавап бирә, ләкин бу төзелмә грамматик яктан жөмлө калыбына туры килми. Автор иярчен жөмлөдә баш жөмлөгә бәйли торган чараларга да игътибар итә. Алар – *дию*, *дип* хәл фигыльләре, *-лык/-лек* кушымчасы ялганган сыйфат фигыль һәм *кем*, *ки* сүзләре, эмма соңгылары татар теленә хас түгел, алар төрек яки башка көнчыгыш телләреннән алынган дип әйтелә [7, 329]. Мәсәлән: Анлар әйттеләр *кем* бунда килсен. Автор бу жөмлөнөң татар телендәгә вариантын китерә: Анлар бунда килсен *дип* әйттеләр. Фарсы теленнән кәргән *кем*, *ки* төркөгечләрнең *дию*, *дип* хәл фигыленең кыскартылган формасы белән алыштырыла алуы турында А.Казем-Бәк тә әйтеп уза (Бән яздым *ки* сән окусун. Яздым сән окусун *дию* бән [1, 452]).

Шулай итеп, югарыда каралган һәр телчә татар телендәгә кушма жөмлө турында үз фикерләрен дәлилләп күрсәтергә омтылган. Аларның һәммәсен берләштерә торган уртак билгә – татар теле сөйләмендә кулланыла торган кушма жөмлөләрне күрсәтү. Шушы максатка ирешү өчен, алар татар телен башка телләр белән чагыштырып бирәләр. Бу юл белән аңлату нәтижәсендә дәрәс фикерләр

туа яки бөтенләй татар теленә карамаган ялгышлар да китә. Төгәлсезлекләрнең булуы, әлбәттә, шул чор татар теле грамматикасының фәнни нигезе булмауга бәйле. Мәкаләдә каралган хезмәтләр синтаксисны өйрәнә башлау юлында беренче тәҗрибә булып торалар, шуңа күрә аларны тикшермичә генә бүгенге көн грамматик берәмлекләренә ничек фөндә урнашуын аңлату мөмкин түгел. Шушы хезмәтләрдән чыгып, без XIX гасыр грамматикаларында кушма жөмләнең өйрәнелүе турында түбәндәге нәтиҗәләргә ышый алабыз:

1. Кушма жөмлә терминны беренче булып М.Ивановның “Татарская грамматика” (1842) хезмәтендә телгә алына, әмма аның гади жөмлөдән аермасы турында әйтелми. Автор кушма жөмләнең баш һәм иярчен жөмлөләрдән торышын күрсәтә, ләкин китерелгән мисалларның бик азы гына кушма жөмлөгә керә.

2. Телчеләрнең күбесе синтетик иярченле кушма жөмлөләргә тикшерелә. А.Казем-Бәк һәм А.Троянский хезмәтләрендә тезмә кушма жөмлөләр дә карала, әмма һәр икесе

дә бу төр жөмләнә кушма жөмлә дип күрсәтү белән чикләнә.

3. Кушма жөмлөдәге иярчен жөмлә 1) баш жөмлөгә аны бәйли торган чаралар (А.Казем-Бәк, А.Троянский, К.Насыри, А.Архангельский, Н.Ильминский), 2) мәгънәви бәйләнеш (А.Архангельский, Н.Ильминский), 3) хәбәрә нинди сүз төркеме белән белдерелү (К.Насыри), 4) нинди сүз төркеме урынына килү (М.Иванов) аңлатыла.

4. Барлык телчеләрнең хезмәтләрендә дә иярчен жөмләнең нигездә сыйфат һәм хәл фигыльләр ярдәмендә ясалыуы әйтелә.

5. Кушма жөмлә эчендәге жөмлөләргә үз грамматик үзгәргә булырга тиешлек шарты бер урында да очрамый, шуңа күрә күп жөмлөләр гади жөмлөгә кайтып кала.

Йомгак ясап шуны әйткә: бүгенге көн күзлегеннән караганда, тикшерелгән хезмәтләрдә ялгыш фикерләр, бөхәслә урыннар күп очрый, әмма алар XIX чор өчен яңа карашлар булып торалар һәм хәзерге синтаксис фәне үсешендә башлангыч баскычны тәшкил итәләр.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Казем-Бек А. Общая грамматика турецко-татарского языка. 2-е изд. – Казань: Типография Казанск. ун-та, 1846. – 457 с.
2. Насыри К. Краткая татарская грамматика, изложенная в примерах. – Казань: Типография Казанск. ун-та, 1889. – 79 с.
3. Насыри К. Яңа әһмүзәж / Образец русско-татарской грамматики по методу арабской грамматики. – Казан: Казан университеты типографиясе, 1891. – 184 б.
4. Насыри К. Әһмүзәж. – Казан: Россия Фәннәр академиясе басмасы, 1975. – 213 б.
5. Архангельский А. Грамматика народно-татарского языка. – Оренбург: Типо-Литография Б.Бреслина, 1894. – 145 с.
6. Гиганов И. Грамматика татарского языка. – С.-П.: Типография Императорской Академии Наук, 1801. – 188 с.
7. Иванов М. Татарская грамматика. – Казань: Типография Императорского Казанск. ун-та, 1842. – 341 с.
8. Ильминский И.Н. Уроки татарского языка с воспоминаниями о них Н.П.Остроумова и с приложениями Н.Ф.Катанова. – Казань: Типо-Литография Императорского университета, 1914. – VIII + 61 с.
9. Троянский А. Краткая татарская грамматика в пользу учащегося юношества. – С.-П.: Типография Императорской Академии наук, 1814. – 199 с.
10. Троянский А. Краткая татарская грамматика. – Казань: В типографии Коковиной, 1860. – 234 с.
11. Вагапов Г.А. Самоучитель для русских по-татарски и для татар по-русски. – Казань: Типография Казанск. ун-та, 1864. – 96 с.
12. Махмудов М. Практическое руководство к изучению татарского языка. – Казань: Издание книгопродавца И.Дубровина, 1857. – 255 с.
13. Березин И.Н. Дополнение к тюркской грамматике. – С.-П.: Типография Императорской Академии наук, 1846. – 23 с.
14. Зәкиев М.З. Татар грамматикасы: өч томда. 3 т. – М.: Инсан; Казан: Фикер, 1999. – 512 б.
15. Закиев М.З. Влияние Казанского университета на развитие тюркологии в первой половине XIX века (до 1855 г.) // Вопросы татарского языкознания. – Казань: Изд-во Казанск. ун-та, 1965. – С. 357-393.

МИЛЛИ МЕНТАЛИТЕТ ҺӘМ АНЫҢ ТАТАР МИКРОТОПОНИМИЯСЕНДӘ ЧАГЫЛЫШЫ

Рәфкать Шаһиев

РӘФКАТЬ ШИРИАЗДАН улы ШАҖИЕВ – филология фәннәре кандидаты, доцент. Әлмәт дәүләт муниципаль хезмәт институтының татар филологиясе кафедрасы мөдире. Татар микротопонимиясен лингвокогнитив юнәлештә өйрәнә. “Атамалар – тарих ачыкчы” монографиясе, күпсанлы фәнни мәкаләләр авторы.

Шагеев Р.Ш. Национальный менталитет и его отражение в татарской микротопонимии.

В статье рассматриваются специфические черты татарской микротопонимии, которые играют важную роль в формировании национального характера и национального менталитета.

Һәр халыкның милли төсмерләргә ия һәм башкалардан аерылып торган жирле географик атамалар фонды бар. Һәрбер халык чынбарлык турында үзенчә фикер йөртә, һәр халыкның менталь лингвистик кыйммәтләре бар. Ялгызлык исемнәре исә, халыкның үзенә генә хас дөнья сурәтен тудыралар.

Микротопонимиканың фән буларак теоретик нигезе бик тө тыгыз рәвештә кеше, аның фикер йөртүе белән бәйләнгән. Ономастик дөнья сурәтендә исем-атама биргән һәр этносның, һәр кешенең хужалык итү ысулы белән бергә рухи сыйфатлары гамәлгә аша, чагылыш таба, реальләшә. Микротопонимнарда чагылыш тапкан сәнгати-тарихи мәгълүматлар берьяклыгына түгел. Алар үзара берничә блокны берләштереләр: халык тарихы, социаль тормыш, халыкның матди байлыгы, рухи дөньясы турында мәгълүмат бирәләр.

Авыл микротопонимнары шәһәр микротопонимнарыннан үзенә баерак булуы һәм чынлыгы белән аерылып тора. Чөнки ул, нигездә, табигый юл белән формалаша һәм ориентирныгына күрсәтмичә, билгеле бер дәрәжәдә эстетик функция дә башкара. Авыл халкы үзенә эчкерсезлегә, образлы фикерләвә һәм табигатькә якин булуы белән аерыла. Бу исә алар биргән исем-атамаларда чагылмый калмый.

Жирле исем-атамаларны дөнья күренеше белән бәйләп, ягъни когнитив юнәлештә өйрәнү – теге яки бу халыкның дөньяны кабул итүенә, фикерләү үзенчә-

лекләренә, күп гасырлар дәвамында формалашкан милли традицияләренә телдә чагылышын өйрәнү.

Һәрбер милләтнең менталитеты төркем сыйфатына ия, һәм бу кешеләр тарафыннан үзә яшәгән тирәлеккә аңлап, шунда яшәп формалаша. Ә ментальлек исә, халык үзенә асылы дип санаган милли тел, милли традицияләр, милли яшәү рәвеше, милли мәдәният, халыкның тапкырлыгы, зирәклегә тәэсирендә барлыкка килә.

Татар халкында бабаларның дөнья күтү рәвеше яшәп килүен антропонимнарда нигезләнгән микротопонимнар ачык күрсәтә. Һәм алар, нигездә, объектларның кемнеке булуын, анда эш башкаручының ир-ат жөнәсеннән икәнлеген ачыклап киләләр. Тегермәчә, умартачы, урман һәм жир, басу-кыр хужалары булып гадәттә ирләр торган. Чишмә-кизләүләргә, күпер-басмаларны да карап, төзекләндереп торучылар ирләр. Хәтта тыкрык та янәшәдәгә йорт хужасының исеме белән аталган. *Вәли тегермәне* (Юг. Мактама ав., Әлмәт р.), *Әбелгата күпере*, *Гыйлмери тыкрыгы* (Кичүчат ав., Әлмәт р.), *Чәмәй карт умарталыгы* (Кәләй ав., Әлмәт р.), *Мәсгут чишмәсе* (Сарабиккол ав., Лениногорск р.) һ.б. Ләкин, туганлык терминнарын караганда, хатын-кызларга ирләргә караганда күбрәк өстенлек бирелә. *Кызлар акланы* (Сәмәрканд п., Әлмәт р.), *Кызлар күле* (Таллы Бүләк ав., Азнакай р.), *Кызлар сылавы* – кызлар су коена торган урын (Бүләк ав., Азнакай р.), *Кызлар тавы* (Кәтем ав., Азнакай р.), *Кызлар чишмәсе* (Кәрәкәшле ав., Ютазы

р.), *Кызлар уйный торган сырт* (Иске Имән ав., Сарман р.), *Аналык елгасы* (Федотовка ав., Лениногорск р.), *Әби куагы* (Митрәй ав., Азнакай р.), *Әнкәй чиймәсе* (Өгер ав., Азнакай р.), һ.б. Чөнки, хатын-кыз, үзенң эш-гамәлләре белән дә, жәмгыятьтәге тоткан урыны белән дә ир-аттан аерып каралган. Кызлар исә, аклык, сафлык, чисталык билгесе булып, көчсез, кагылгысыз зат буларак бигрәк тә аерып куелган. Уң уйнар өчен аерым, су коеныр өчен аерым урын булган. Фажиғага да, ачы язмышка да күбрәк алар юлыккан.

Милләтнең хисси фикрләү сәләте һәм дөньяны хисләр аша кабул итүенең үзенчәлекле бер ягы булып асылда нинди дә булса эмоция яткан микропонимнар тора.

Кешегә хас эмоцияләренң күптөрле төсмерләре булган кебек, эмоцияләргә бәйлә рәвештә барлыкка килгән микропонимнар да күптөрле. Чөнки аларның тудыручылары кешеләр. Һәм алар жирле исем-атамаларда төрлечә чагылыш табалар. Без аларны гомумиләштереп ике төркемгә: уңай һәм тискәре эмоцияләргә чагылдырган атамаларга бүлөп карыйбыз.

Жаный чиймәсе, *Матур чиймә* (Урмышлы ав., Лениногорск р.), *Рәхәт елгасы* (Рокашево ав., Әлмәт р.), *Сабыр чиймәсе* (Яңа Кәшер ав., Әлмәт р.), *Шифалы чиймә* (Мөндәй ав., Азнакай р.), *Яхшысаз* (Тымытык ав., Азнакай р.) кебек микропонимнар атама бирүче милләткә хас төрле уңай тәэсирләр нәтижәсендә барлыкка килгән. Монда кешеләрнең рәхмәт, шатлык, ышаныч хисләре чагыла. Бу бигрәк тә микрогидронимнарда еш очрый, һәм халыкның электән үк чиймә-суларга булган сакчыл мөнәсәбәте, аларга изге урын итеп каравы белән бәйлә. Шулай ук, чиймә һәм елгалар күбрәк хатын-кызларның эш-гамәлләре, аларның язмышы белән кисешә. Бу төр объектларны күпчелек очракта хатын-кызлар бәяли, һәм аларга хас нәфислек, нечкә хисләр, уңай мөнәсәбәтләр атамаларда чагыла.

Тискәре эмоцияләр исә, нигездә, курку хисе белән бәйләнештә ясалган микропонимнарда чагыла. *Азгәһәллек* – куе ешлык, куаклык атамасы (Ок. Бүләк ав., Азнакай р.), *Жен чокыры* (Колшәрип, Мәмәт ав., Әлмәт р.), *Караңгылык* – урман атамасы (Уразай ав., Азнакай. р., Яңа Кәшер ав., Әлмәт р.), *Яман*

көе (Юг. Мактама ав., Әлмәт р.), *Яман юл* (Лениногорск р.), *Ямантал* – таллык атамасы (Урмышлы ав., Лениногорск р.) һ.б. Мондый төр микропонимнар кешеләргә кисәтә, искәртә, саграк булырга чакыра. Һәрберсендә ниндидер куркыныч сер ята.

Төбәкнең микропониммик дөнья сурәтендә төс әһәмиятле урын алып тора. Иң актив кулланылышта йөргән төс – *ак* һәм *кара* төсләр. *Ак балчык базы* – чокыр атамасы (Көләй ав., Әлмәт р.), *Аксыргак болыны* (Яңа Минзәләбаш ав., Сарман р.), *Акчиймә тавы* (Тат. Кандызы ав., Баулы р.), *Каратау* (Кәкре Елга ав., Азнакай р.), *Каратал* – урын атамасы (Мәмәт ав., Әлмәт р.), һ.б. Микропонимнарда *ак* төс объектның төсен генә белдереп калмый, ә яктылык, чисталык төшенчәләрен дә белдерә. Гомумән, *ак* төс татар халкында, башка төрки халыклардагы кебек үк сафлык [1, 83], яшәү, бәхет төсе, мәңгелек символы. Мәжүселек чорында борынгы төрки халыклар *ак* һәм *кара* сүзләренң магик көче бар дип ышанганнар. *Ак* төснә көн, кояш символы, ә *кара* төснә төн, туфрак, жир символы итеп караганнар [2, 276]. Икенче төп төс булып *кызыл* төс тора. *Кызылтау* (Өгерже, Әсәй, Мөлбагыш ав., Азнакай р.; Габдрахман ав., Әлмәт р.; Акбаш ав., Баулы р.), *Кызыл ялан* (Ләшәү Тамак ав., Сарман р.) һ.б. *Яшел* төснә төрки-татар төсе дип карау гадәткә керсә дә, төбәк микропонимнары арасында *яшел* компоненты белән бары тик бер генә атама ясалган: *Яшел чиймә* (Кама Исмәгыйль ав., Әлмәт р.). Калган төсләр дә бик сирәк кулланыла.

Карап киткән мисаллар татар халкының дөньяны кабул итү һәм бәяләү үзенчәлеген шактый тулы ачып бирәләр. Шулай итеп, төбәкнең микропонимнар системасы аша милли характерны һәм милли менталитетны билгели торган үзенчәлекле сыйфатларны күрергә мөмкин. Димәк, әлегә исем-атамалар татар халкының образлы фикер йөртүгә сәләтле, кечкенә генә детальнең дә игүтибардан читтә кала алмаганын күрсәтәләр.

Микропонимнар аша дөньяны күзаллау – ул акыл эшчәнлегә продукты, фикер йөртүнең, чынбарлыкның һәм дөнья турындагы фикерләренң чагылышы буларак, телнең үзара тәэсир итешүе. Бу өлкәдәге эзләнүләрнең нәтижәләрен гомумиләштереп, тел

ярдәмендә дөньяны күзаллау – ул тел чаралары ярдәмендә тәртипкә салып системалаш-

тырылган әйләнә-тирә дөнья турындагы беләмләр дияргә мөмкин.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Саттаров Г.Ф. Татар топонимиясе. – Казан: КДУ нәшр., 1998. – 438 б.
2. Тань Аошуан. Китайская картина мира: Язык, культура, ментальность. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 240 с.
3. Мөхәммәдова Р.Г. Татар халык киёмнәре. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1997. – 224 б.
4. Шаһиев Р.Ш. Татарстанның Көнъяк-көнчыгыш Кама аръягы микротопонимнары сүзлегә. – Әлмәт, 2002. – 104 б.

© Садыкова А.Х., 2008

ӘХМӘТ ЯСӘВИНЕҢ ТӨРКИ-ТАТАР ШИГЪРИЯТЕНӘ ЙОГЫНТЫСЫ

Айсылу Садыкова

АЙСЫЛУ ХӨСӘЕН кызы САДЫЙКОВА – филология фәннәре докторы, ТФАНең Г. Ибраһимов исемдәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының баш гыйльми хезмәткәре, Халыкара төрки Академиянең Мәскәү академигы, Татарстанның атказанган мәдәният хезмәткәре.

Садекова А.Х. Влияние Ахмета Ясави на тюрко-татарскую поэзию.

В статье рассматривается влияние суфийских идей и мотивов в творчестве знаменитого средневекового поэта Ходжа Ахмета Ясави на татарское народное творчество и литературу.

Бөтен төрки халыклар ижатына, шул җөмләдән татар халык ижатына һәм әдәбиятына зур йогынты ясаган, аларны тема, образ-сурәтләр белән баеткан – бөек тәсәувыф шагыйре Хужа Әхмәд Ясәви (?-1166) булган. Аның олуглыгын, ижатының әһәмиятен халык мәкалә аша яхшы аңларга мөмкин.

Ясәви алтмышынчы (60) хикмәтендә болай ди:

“Мәккәдә бар Мөхәммәд,

Төркестанда Хуҗахмәт.

Ярлыкагай ул Әхәд (Бердәнбер)” [4, 110].

Бу фикерләр татар халык ижатында, телендә аз гына үзгәртелә, әмма мәгънәсә саклана:

Мәдинәдә – Мөхәммәд,

Төркестанда – Хуҗа Әхмәт, –

дип әйтәләр. Ясәвине, тәгълиматын пәйгамбәр белән янәшә куеп әйтү аның ни дәрәжәдә популяр булуын күрсәтә.

Әхмәд Ясәвинең бөтен ижаты дини фольклор, бигрәк тә дини мифология белән сугарылган. Чөнки ул бик күп урта гасыр шагыйрьләренә рухани житәкчесе, ижатлары-

ның эталоны. Төрөк галиме Фoad Көпрүлү [5], татар галимнәреннән Ф.Яхин [6] һәм Ә.Сибгатуллина [7, 8] үз хезмәтләрендә нечкә анализ үткәреп, моның шулай икәнен расладылар. Алар Ясәвинең тәсәувыф шагыйре булуын, ижатының суфичылык, ислам идеяләре белән тирән сугарылганын дәлил итеп күрсәтәләр. Тикшеренүчеләр аның тәржемәи хәлен, тормыш кыйссаларын әтрафлы бәян иттеләр. Шагыйрьнең халык ижатына тәэсирен ачыклау шулай ук бик әһәмиятле.

Хужа Әхмәт Ясәвинең “Ике дәфтәре” безнең көннәргә хәтле килеп житкән. Төрки-татар әдәбиятының чишмә башын бөек суфи шагыйрь Ә.Ясәвидән башлау тиешле һәм табигый, чөнки аның ислам рухы белән сугарылган ижаты татар әдәбиятын борынгыдан баеткан. Халкыбыз аның әсәрләрен гасырлар бусе укыган, өйрәнгән, үз ижатында файдаланган. Мәдрәсәләрдә Ә.Ясәвинең хикмәтләрен ятлаганнар. Кичеләрдә аларны укып, фикерләр әйткәннәр. Китаплары Казанда XX гасыр башына хәтле туктаусыз бастырылып торган.

Беренче дәфтәр – “Дәфтәри әүвәл” проза белән язылган, ул “Ясәвия тарикате” буенча белешмә-өйрәтмә рәвешендә төзелгән, икенчесе – “Дәфтәри сани” (Икенче дәфтәр) шигырь белән язылган, бу жыентык “Диваны хикмәт” (“Хикмәтләр жыентыгы”) [9, 81], дип атала. 2000 елда Ә.Ясәвинен “Хикмәтләр” жыентыгын Ф.Яхин һәм С.Гыйлажетдинов бастырып чыгардылар [4].

Хужа Әхмәд Ясәвинен тормышы турында шактый гына мәгълүматлар бар. Аның үлгән елы “Татар әдәбияты тарихы”нда әйтеп үтелә, 1166 елда вафат булуы билгеле. Ясәви туган шөһәре Яссыда, Төркестанда вафат булган һәм шунда җирләнгән. 125 яшендә дөньядан киткәнән истә тотканда (күп кенә тикшеренүчеләр аңа 130 яшь диләр), ул 1036 елларда туган булырга тиеш, дип фараз итә галим Фәрит Яхин. [6, 33].

Ясәви, үзе язганча, 7 яшендә үк ятим калган, аны Арыслан баба исемле шөех үз тәрбиясенә алган. Атасы Ибраһим исә Яссыда һәм аның тирәсендәге халыкларны ислам диненә күндүргән. 4 яшеннән улы Ә.Ясәвине дә Коръәнгә өйрәтә башлаган.

11-13 яшендә, күп гыйлемгә ия булгач, тәкәбберлек дигән шайтанны җиңгәч (“Аллаһ! – дидем, шайтан миндин ерак качты”, – ди), “Унөчәмдә нәфс – һөваны кулга алдым ...” (41-42)), тулысынча суфичылыкка бирелә. Ул тарикатен үзе төзи, сөнникләтән аерылмый. 9 яшеннән ул тарикат басыкларына керә һәм аларны 17 яшендә дәвам итә. 19 яшендә “житмеш мәкамне узып, зикрен әйтеп, эч вә тышым таһир (чиста) булды”, – ди Ә.Ясәви, үзе үк язганча, егерме яшендә пирлеккә чыга. Пир – рухи һәм рухани ата. Ул билгеле бер руханига буйсына, дәрвишләр җитәкчесе була. Ясәвинен шөехе кем соң? Ул, хикмәтләрәннән аңлашылганча, Мөхәммәд пәйгамбәрне шөехе дип атый. Горбәтлеген, аның мигъраж юлын читтә йөрәп кабатлаган, аны үзе мигъражга тиңли. Пәйгамбәр кебек үк рухи камиллеккә ирешү юлын үткән. Суфиниң дәрәжәсе – үзенә ялгышларын аңлый алуда, дөньялыктан өстен булуда. Ул үзенә шөех эзләп, Бохарага килә һәм Йосыф һәмәданиның мәриде булып китә, аннан тәсәууыф серләрен өйрәнә, шунда 3 ел буена гомерен бер Аллаһыга гына гыйшык тотуга багышлый. 30-33 яшендә ул яңадан туган

ягына, Яссыга кайта һәм, үз тирәсенә мөридләр җыеп, шөех сыйфатында югары дәрәжәсенә ирешә.

Ә.Ясәви үзенә әсәрләрен төрки телдә иҗат иткән. Аның әсәрләре телдән-телгә, кулъязмадан-кулъязмага күчә-күчә, фольклорлашкан, шомартыла барган. Шагыйрьнең даны туган якларыннан бик еракка таралган. Алар кыпчак далаларында, Мәвараэннәһер, Төньяк Хорәсән, Идел буе, Азәрбайжан, Анадолуда да билгеле булган, яратып укылган. Төрки дөньядагы беренче мөселман тарикатенә – Ясәвиягә нигез салучы да Ясәви үзе булган. Шөехләре һәм дәрвишләр тарикате аша данын бөтен ислам дөньясына жәя, Хәрәзм һәм Идел буе Болгарстанына килеп җитә. Ясәвинен тәсәууыф тарикате күчмә халыкларны, бигрәк тә монгол явыннан соң, исламга күчүдә һәм төрки телнең һәм мәдәниятнең ныгуында зур роль уйнаган.

Суфичыл шигърият төрле телләрдә иҗат ителә. IX гасырда гарәп телендә мистик шигърьләр яңгыраш ала, XI гасырдан башлап алар фарсы телендә иҗат ителә. Мондый әсәрләр төрки, һинд һәм башка телләрдә XIII гасырда языла башлый, дип хәбәр итәләр Көнчыгыш белгечләре. Әмма Аурупа галимнәре төрки телле шигърияткә тирән кереп тормыйлар, күбрәк гарәп-фарсы шагыйрьләренә мөрәҗғәт итәләр. Шуңа күрә европалы тикшеренүчеләрдә Әхмәт Ясәви иҗаты телгә алынмый. Бу шагыйрь XII гасырда ук шигърияткә зур өлеш кертә, аның иҗатында суфи шагыйрьләргә хас булган барлык жанрлар да чәчәк ата. Гарәп һәм фарсы шигъриятенең төп жанрлары булып касыйдә, газәл, робагый, мәснәви (эпик поэма) тора.

Гарәп мистик шигъриятенең чишмә башын Коръән сүрәләренен ритмикасында табалар. Изге Рәбийганың кыска догалары һәм шигърьләре – мондый әсәрләренә иң гүзәл үрнәге, диелә [10, 201].

Суфи шагыйрьләренә яраткан жанры булып дүртүюллык робагый санала. XI-XII гасырларда фарсыларда мондый дүртүюллыктар суфичыл әдәбиятның иң популяр жанрына әйләнә. Образлар дөньясы ислам диненә барып тоташа. Гәүһәр – белем символына әйләнә. Могъҗиза иясе буларак, Муса пәйгамбәр образы еш искә алына. Мәңге-

яшәр Хозыр беренче урында тора. Ул Мусаның остазы да. Чөнки Аллаһы төгалә аңа башкалар белмәгән белемне биргән. Гайсә дөвалаучы – табиб, ул үлгәннәрне терелтә ала. Суфичылар иң еш кулланган реаль сурәт – реаль шәхес – Мансур Халлаж. Бу мәһабәт образ атаклы Хафиз шигырьләрендә үк пәйда була. Шулай ук традицион Кадер киче Мигъраж күренешләре дә аның шигырьләренең суфи шагыйрьнеке икәннен раслый. Халлаж суфичыл идея хакына газаплы үлемгә бара, чөнки ул “әнәл хак” ди, үзен Хак дип атый. Моңы динчеләр үзен Аллаһыга тиңләү дип белдерәләр – дарга асалар, башын кисәләр, яндыралар. Заманының дин юлында үзен аямаган суфиларны Ясәви үз әсәрләрендә яд итә, аклый.

Гарәп һәм фарсы суфичыл шигърияте сарай традицияләренең дәвамы булып тора, диелә фәнни әдәбиятта.

Әмма, тикшеренү күрсәткәнчә, суфичыл төрки шигърият бу яктан нык аерыла. Ул дөньяви сурәтләргә гаять аз куллана, бу Ясәви нигез салган тарикатның һәм аның шигъриятенен, безнең фикеребезчә, зур үзенчәлегә дә. Аның стиле аскетларча кырыс, образлар дөньясы да шактый үзенчәлекле, аларда дөньявилыктан ерак торган сурәтләр бар. Шулай ук вакытта барлык суфичыл әдәбиятка кергәннәре дә традицион кулланылышта йори.

Әхмәд Ясәви шигырьләре ислам өйрәтүләренең нигезләрен аңлата, дин юлында зур хезмәт куйган изгеләрнең тормышын бәян итә (Мөхәммәд пәйгамбәрдән башлап), Аллаһыга гашыйклыкның юлларын ача. Ясәвидән соң, аңа ияреп, аның кебек хикмәт язучы тәсәууыф шагыйрьләр күп гасырлар буена шулай рухта ижат итәләр. Шулай итеп, Хужа Әхмәд Ясәви – дини тарикат төзүче дә, өстәвенә шигъри мәктәп булдырган шагыйрь дә. Аның әсәрләре арасында шактый зур күләмгә белән аерылып торганы – “Мөнажәт бедәргяһе и казый әл-хажат жәллә жәлләлуһу” [4, 232-236].

Ясәвинен бу әсәре салмак кына, үгет-нәсихәт бирү рәвешендә язылган. Шагыйрь үзен хикмәтләрендә Аллаһыдан рәхим-шәфкать, гаделлек сорап ялвара, аларны мәгънәле итүен үтенә. Хикмәтләренең югары сыйфатларын саны: алар хәсрәттән дару,

хәдисләр байлыгы, рухи азык. Әлеге әсәрләрдә яңгыраган Коръәннен эчтәлегә, аларның бөек мәгънәсә кешеләргә барып ирешсә иде, – ди. Мөнажәт дигән поэманың кайбер юллары мөселманнарга мөрәжғәгать итеп язылган: тәсәууыф шагыйрь аларны намуслы, белемле булырга чакыра. Шәригатькә ияреп, тарикатне төшенергә, тәсәууыфның гамәлләрен мөршидләр ярдәмендә белергә, бөтен дөньяга хикмәтләргә таратырга, аларны таңда дога белән укырга, Аллаһыга гашыйклыкның юлларын өйрәнергә өнди. Мөнажәттә фарсы троплары сирәк очрый, бу аның борынгылыгын раслый, диләр тикшеренүчеләр. Ул шигырьләрендә шәм образын куллана (Аллаһы нурының чыганагы), күбәләк сурәте шулай ук традицион (хакка омтылучы гашыйк символы). “Гашыйк” сүзе үзе дә шигырьләрендә еш кулланыла:

*Тәүбә кылып, Хакка янган гашыйкларга
Оҗмах эчрә түрг арыгыта ширбәте бар.*

*(Янган шәмгә омтылганда
Мин күбәләк сыман, җәң кыйдым).
Дәрд халәтен пәйда кылып, юлга кергел,
Пәвана дик шәмгәңне күреп,
үзең орғыл [4, 221].*

Аның әсәрләренә үзен-үзе кимсетү, киметү хас – бу мөләмәт. Мөләмәтийә – суфиларның бу хәрәкәте Хорәсәндә IX-X гасырларда барлыкка килгән, һәм мөләмәт суфилар өчен тиешле саналган.

Ясәви – Төркестан пире. “Мәдинәдә – Мөхәммәд, Төркестанда – Хужа Әхмәд” дигән юллар аның шәхесенә урыны ни дәрәжәдә югары булуын күрсәтә. Ул төрки суфи традицияләренә нигез салучы, шулай ук вакытта фарсы традицияләрен дәвам иттерүче дә – аның шәхсе Йосыф һәмәдани, ул исә шәйх Жүвәйт Әл-Багдади мәктәбен дәвам иттерүче (X-XI гас.). Хорәсән ислам мистецизмы белән сугарылган аскетлар хәрәкәте Әл-Мөләмәтийә дип атала.

И.В.Стеблева язучыча, Ясәви хикмәтләре күп заманнар авыз ижаты буларак яшәгән, үзгәртелгән дә. Хәзер билгеле булган шигырьләре күп төрле элементларны үзгәрткән. Алар арасында борынгырак һәм яңаракларын да аерып була [10, 204].

Беренче тапкыр Ә.Ясәви шигырьләре

“Дивани хикмәт” җыентыгына XV гасырларда гына тупланган. XIX гасыр урталарында “Кануни текст” төзелгән.

Ул билгеле булган барлык җыентыкларның нигезенә салынган. Җыентыкта төрле вакытка караган үзенчәлекләр түбәндәгечә:

– 4 юллыклар – кошма (кушма) – иң борынгы әсәрләр;

– газәл үлчәмендәге әсәрләр (XV гасырлардан соң);

– хикмәт-мәснәвиләр (борынгы булуы мөмкин, әмма XV-XVI гасырларда бүгенгә рәвешкә кертелгән);

– төрле шагыйрьләрнең хикмәтләре, Ясәви укучыларыныкы булуы ихтимал (XIII-XIV гас.);

– кошма – хикмәтләр, шагыйрьнең тәрҗемәи хәле (XII гасырлар, Ә.Ясәви заманы);

– газәл – хикмәтләр, аның укучысы Сәет-Әхмәд тарафыннан XV-XVI гасырларда язылган, дип исәпләргә урын бар.

Бу хикмәтләр төрле заман, төрле шагыйрьләр әсәрләре була калса да, алар Ясәви эзеннән баралар, төрки халыклар аларны яраткан шагыйренекә итеп укыган, тараткан, аларның идея-юнәлеше бер. Алар Ә.Ясәвинекә, аның мәктәбен, фикерләрен дәвам итә. Ә гасырлар барышында үзгәрүләре табигый, чөнки алар халык иҗатына күчкән, аныкы булып йөргән әсәрләр.

Төрки әдәбиятларга, шул исәптән татар әдәбиятына һәм халык иҗатына да Әхмәд Ясәвидән килә торган образ-мотивлар мул кергән. Моңа ун гасырлык ара комачаулаган, алар шигъриятне бай сугарган. Аерым хикмәтләре бүгенгә көндә халыкта мөнәҗәт булып йөри. “Мөнәҗәтләр” китабына “Кемнәр өчен килде рәсүл, белдегезме” дигән әсәре кергән. Исеме үк әйтеп торганча, ул Мөхәммәд пәйгамбәрнең өммәте өчен тырышып, аңа күзләрен, сүзләрен багышлаганын, аның өчен кайгы-хәсрәтләр күргәннен бәян итә. Әсәр инде нык үзгәртелгән булса да, эчтәлегендә – Мөхәммәд пәйгамбәрнең бөеклеген данлауда бик охшаш фикерләр бар. Алар XII гасыр шагыйрендә дә, бүгенгә мөселманнарда да бер төсле.

Ясәви хикмәтендә мондый юллар бар:

Өммәт булып, Рәсүл кадрен белдегезме?

Рәсүл өчен зар-иңрәбән үтмәдеңме?

Кемләр өчен килде рәсүл,

белдегезме? [4, 198].

Халык иҗаты болай ди:

Өммәт булып, Рәсүл кадрен белдегезмү?

Ихлас белән сөннәтләрен кылдыгызмү?

Кыямәт көн каршы алыр дидегезмү?

Кемнәр өчен килде Рәсүл,

белдегезмү? [11, 42].

Билгеле, 1000 ел эчендә мөнәҗәттәгә сүзләр үзгәрешләр кичерә, башкача яңгырый (бер дүртыюллыгы гына тәңгәл килә.) Әмма мәгънәсә бер, Аллаһыга, Мөхәммәд пәйгамбәргә тугры өммәт булып, дин кушканны үтәп яшәргә тиешлек тәкъярар ителә.

Ясәвиниң тагын бер мөнәҗәтте халык әсәренә үтәп кергән, аерым юллары бик охшаш:

Сәхәр вакыты – хуш сәгать,

һәм җәннәт ирер рәхәт.

Тәңрәң кыл гыйбадәт,

сәхәр вакыты эчендә [4, 198].

Халыкта исә болай:

Яраткандыр кем сәне,

Теләр синнән тәүбәне.

Ярлыкар ул бәндәне

Вакыты сәхәр эчендә [5, 146-147].

Бу дини, милли мотив берничә халык мөнәҗәтендә үз булып киткән (“Вакыты сәхәр эчендә”, “Укы Коръән сәхәрләрдә”, “Сәхәр торып гамәл кыйлык”), әмма аларда үгет-нәсихәт, өйрәтү мотивлары көчәйгән, суфичылык төсмерләре тоныкланган. Иртәнге намазның – гыйбадәтнең бик тә кирәкле булуы, фарызлыгы пәйгамбәрнең хәдисләрендә дә әйтелгән. Сәхәр вакытында фәрештәләр, мәләкләр иңә, җәннәт капусы ачыла, гөлләр, былбыллар сәхәрне хәбәр итә, мәэминнәр үзләрен уттан коткара ала. Бу әсәрдәге образлар барысы да гомумислам дине кысаларында, гыйбадәт укуның кирәген раслыйлар. Һәр ике юл кабатланып, лирик төсмерне көчәйтә. Халык әсәре дә бу алымны кабул иткән.

Әхмәт Ясәви язган әсәрләр дини эпосны башлап җибәрә, дияргә мөмкин. Бу эпосның төп каһарманы – Мөхәммәд пәйгамбәр. Әхмәд Ясәви өчен дини үрнәк, аның һижрәте, мигъраҗы, өммәт өчен янып-көе, аның дин юлындагы изге гамәлләре, үлеме, күмелүе – болар эпик каһарманның юлын кабатлый. Төрки фольклорда дини эпоска нигез салучы

дип, һич шикләнүсез Хужа Әхмәд Ясәвине атарга мөмкин, әсәрләрендә ул үзе дә эпик каһарман югарылыгына күтәрелә. Мөхәммәт Мостафа үлгән яшәтә, 63тә, аның юлын кабатлап, ул жир астына кабер казып керә:

*Сөбхе сәдик дүшәмбе көн йиргә кердем,
Мостафага матәм тотып кердем менә.
“Алтымш өчтә сөннәт!” диде,
ишетеп белдем,
Мостафага матәм тотып
кердем менә [40, 46].*

Анда аңа Мостафаның рухы килә, мигъраж төненең нуры иңә. Ул: “Өммәтмесән? Өммәт!” – дигәч, Ясәвиниң эче-тышы нурга тула. Хак дидарын күрә, рухы очып, Гарешкә куна: “Үлмәс борын жан ачысын – зәһәрән таттым”, – ди [4, 46-47]. Ә инде эпик каһарманның батырлыклары нәфесе – шайтанның жинү, дип әйтергә була.

*Нәфсем мине юлдин орып, хар әйләде,
Тилмерттереп халыкка зар әйләде.
Зикр иттермәй шайтан берлә яр әйләде,
Хазир “син” дип нәфс башыны
санчтым менә [4, 38].*

Әмма нәфес аны тынычлыкта калдырмый, эпик каһарман аның белән күп еллар, гомере буге көрәш алып бара, бу турыда бик күп хикмәтләр бәян итә:

*Нәфс юлыга кергән кеше рисва булып,
Юлдан азып, таеп-тузып гомрах булып.
Дәрәс юлга, Аллаһы гашыйклары, суфилар юлына керү өчен мөршиidlәр кирәк, диелә:
Мөршиidlәргә хезмәт кылсаң,
нәфскә афәт.*

Хикмәтләрдә дә, халык мөнәжәтләрендә дә кызыл жеп булып мөселманнарның бердәмлеге турындагы

фикер сызылып үтә. Дин кардәшлеге – бу изге туганлык татар халык ижатында бик хуплана һәм мактала. Мөселманнарның берлек хисен “умма” – өммәт дигән сүз аңлата. Мөхәммәд өммәтенә – бу берлеккә оешканлык бигрәк тә дини жанрда – мөнәжәттә ачык чагыла. Өммәт – гарәпчәдә мөселман җәмгыяте, яисә халык, милләт мәгънәсен белдерә. Коръәндә өммәт – мөселман халыкларын, хаклык иңгән халыкларны аңлата. Татар халкы үзен шушы җәмгыяте дип хис итә. Дин бердәмлеген аңлау бик күп мөнәжәтләрдә яңгырый. Ясәви хикмәтләре дә, халык әсәрләре дә Мөхәммәд пәйгамбәрнең мөселманнарны бердәм халык итү өчен тырышлыгын күрсәтәләр.

*Өммәт өчен рәсүл даим кайгы ийиде,
Теләп өммәт гонаһыны, хакдин алды,
Кичә-көндәз каим торды,
тәңрем белде [4, 112].*

Халык, гасырлар үткәч тә, шул ук фикердә:

*Хак тәгалә сүзе диен, Коръән сүзен
Бәян кыйлды Рәсүлүлла хәдисләрен,
Мәңге оялмакта калсын диен өммәтләрен,
Өммәтемә булсын диде,
белдегезме [11, 161].*

Хикмәтләрдә дә, мөнәжәтләрдә дә иманлы кешеләр өчен кирәкле булган, тиешле гамәлләр санала. Болар: Коръәнне белү, уку, Аллаһыга зикер әйтү. Рәсүлгә салаватлар башкару – барысы да Мөхәммәд өммәте өчен тиешле гамәлләр. Татар шигъриятендә, мөнәжәтләрдә өммәт вәкиле булырга омтылу, бердәмлек хисе нык сизелә, бу хис борынгыдан ук, Ясәви әсәрләре йогынтысында үсеш алган.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Карл В.Эрнст. Грандиозный мир. Суфизм. – М.: Гранд, 2002.
2. Климович Л.И. Книга о Коране. Его происхождение и мифология. – М., 1988.
3. Средневековая татарская литература VII-XVII вв. – Казань, 1999.
4. Ясәви Хужа Әхмәт. Хикмәтләр. – Казан: Иман, 2000.
5. Koprulu. Ahmed – i Yesevi. – Istanbul, 1940.
6. Яхин Фәрит. Татар шигъриятендә дини мистика һәм мифология. – Казан: Татар дәүләт гуманитар институты нәшрияты, 2000.
7. Сибгатуллина Әлфинә. Илаһи гашыйклар юлыннан. – Казан, 1999.
8. Сибгатуллина Әлфинә. Суфичылык серләре. – Казан, 1998.
9. Татар әдәбияты тарихы. Алты томда. 1 т. – Казан: Тат. кит. нәшер, 1984.
10. История всемирной литературы. Т. 2. – М., 1984.
11. Мөнәжәтләр. – Казан: Иман, 2000.

КАЮМ НАСЫЙРИНЫҢ «ФӘВАКИҢЕЛ-ЖӨЛӘСА» ӘСӘРЕНДӘ КҮТӘРЕЛГӘН ПРОБЛЕМАЛАР

Лилия Шайдаева

ЛИЛИЯ НАИЛ кызы ШАЙДАЕВА – 1998 елда Казан дәүләт университетының татар теле филологиясе, тарихы, көнчыгыш телләр факультетын тәмамлый. 71нче татар-рус гимназиясендә укуы һәм бер үк вакытта Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтында Әнисә Алиева җитәкчелегендә аспирантураны тәмамлап, кандидатлык диссертациясен якларга әзерләнгән.

Шайдаева Л.Н. Проблемы, поднятые в произведении Каюма Насыри «Фаваких ал-джуласа».

В статье рассматриваются основные идеи капитального литературного труда просветителя Каюма Насыри, направленные на воспитание молодого поколения, совершенствование нравственности, духовного мира человека.

Энциклопедик колачлы галим, мәгърифәтче, язучы Каюм Насыйриның матур әдәбият өлкәсендәге хезмәтләре арасында әле татар укучысына бик үк таныш булмаган зур күләмле «Фәвакиһел-жөләса» («Мәҗлес җимешләре») исемле хезмәте аеруча игътибарга лаек.

Шуңа карамастан, тормыш дәрәсеге, гыйбрәтләр чыганагы булган әлеге җыентык кириллицада тулысынча басылмый кала бирә. Моңарчы бу җыентыктан укучыга аерым хикәятләр генә тәкъдим ителә килде [1, 250-269; 2, 35-38, 28-31, 28-38, 31-39; 3, 3-249]. Бу китапта гарәпчә, фарсыча текстлар, шигърьләр, хикмәтләр сүзләрен күп булуы аны тулысынча бастырып чыгару өчен кыенлык тудыргандыр, мөгаен.

Татар халкын агарту, аң-белемле, һөнәрле итү, әхлакый, рухый тәрбияләү идеяләре белән янган галим, башлыча, мәгърифәт, һөнәр, югары әхлак турында сөйләгән һәм демократлык, гомумкешлек идеяләренә бай булган көнчыгыш әдәбияты әсәрләрен тәрҗемә итә һәм матур әдәбият аркылы тәэсир итеп, үз халкына шушы фикер һәм идеяләргә җиткерергә омтыла. Әдипнең хезмәтләре арасында иң зур күләмле булган (615 битлек) «Фәвакиһел-жөләса» җыентыгы да әлеге максаттан чыгып әзерләнгән. К.Насыйри бу хезмәтне 1879 елда яза башлап, 1884 елда Казан университеты типографиясендә бастырып чыгара.

«Фәвакиһел-жөләса» җыентыгының нигезен Көнчыгыш классик әдәбияты әдипләреннән XIV гасырда Мисырда яшәгән Мөхәммәд Әхмәт улы әл-Хатыйбның «әл-Мостатраф»,

Хәрәземнең Зәмәхшәр авылыннан чыккан XII гасырның бөек галиме, әдибе Мөхәммәд бине Касыйм бине Якуб Зәмәхшәринен «Раузател-әхьяр» һәм «Раузател-әхбар» исемле әсәрләреннән сайлап алып ижади тәрҗемә ителгән аерым парчалар төшкил итә. Китепкә сүз башында Каюм Насыйри үзен тәрҗемәче һәм андагы материалларны сайлап бирүче, ягъни җыентыкны төзүче итеп күрсәтә. Китапны әзерләгәндә К.Насыйри оригиналны бик нык үзгәртә, шактый гына ижади өстәмәләр кертә, текстларны үз заманына яраклаштырып, татар халкының эстетик зәвыгына, эчкә ихтияҗларына туры китерерлек итеп тәрҗемә итә.

Н.К.Дмитриев, Каюм Насыйриның ижатын анализлап, бик хаклы рәвештә болай дип яза: «...не был и не мог быть механическим передатчиком чужих слов и мыслей: всегда у него можно найти что-то свое, хотя бы речь шла о явлении, традиционном по содержанию и по форме» [4, 49-66].

Әлеге 615 биттән торган җыентык 40 бүлектән гыйбарәт. Әлеге бүлектәргә Каюм Насыйри раузалар, бүлектәрдә язылганнарны җимешләр дип атый. Җыентык үзенең гажәп бай, төрле эчкә дөньясы һәм төзелеше белән үзгәчлеккә әсәр. Бу әсәр үзенең килеп чыгышы белән дә, образлары, төзелеш формасы белән дә гарәп фольклоры һәм язма әдәбияты белән бәйләнгән. Моңың шулай булуы гажәп түгел. Чөнки җыентык гарәп әдәбияты үрнәкләреннән сайлап алып тәрҗемә ителгән.

Җыентыктагы бүлектәр һәрберсә билгеле бер темага багышланганнар. Күләмнәре белән

алар төрлечә. Китаптагы һәр бүлекнең корылышында билгеле бер охшашлыklar күзәтелә. Бүлекләрнең исемнәре, нәрсә турында сүз бара-чагы әйтелгәч тә, һәрбер бүлектә дә темасына кагылышлы гарәп-мөселман Көнчыгышы һәм антик авторитетларның һәм башка бөек шәхес-ләрнең гыйбрәтле сүзләре, фикерләре китерелә.

«Фәвакиһел-жөләса» китабында юмор-са-тира да, трагик һәм драматик ноталар да, ис-киткеч тирән фикерләр дә, хис-кичерешләр дә, мавыктыргыч һәм комик ситуацияләр дә бар.

Жыентыкта шулай ук проза белән поэзи-янең органик рәвештә үрелеп барылуын күрәбез. Бу очракта проза белән поэзия бер үк теманы яктырталар һәм тулыландыралар. Китапта, нигездә, гарәп шагыйрьләренең ши-гырьләре, бәетләр, мөнәҗәтләр гарәп те-лендә китерелә. Ахырдә Каюм Насыйри та-рафыннан шигыйрьләренң тәржемәләре алар-га аңлатма рәвешендә бирелә.

Татар әдәбияты тарихында шактый зур урын тоткан бу әсәр куйган максаты, күләме, формасы белән дә, теле ягыннан да зурларны, эзерлекле укучыны, олы кешеләрне күздә то-тып язылган. Ләкин бу әсәр эчендәге әдәби байлыктардан балалар бер дә өлеш алмаган-дыр дип әйтү хаксыз булыр иде. Табигать күре-нешләре, гигиена мәсьәләләре, әхлак өйрәткән урыннары, һөнәр-эш өйрәнүгә кагылышлы ка-рашлары, һәм башка күп кенә мәсьәләләргә фәлсәфи якын килеп, алардан соң иллюстрация рәвешендә бирелгән әдәби парчалар шул чор балаларына да атап язылган. Аеруча монда тупланган халык авыз ижатының байтак өлеше балаларга да рухи азык биреп, ижади йогынты ясаган. Икенче яктан караганда, К.Насыйри Көнчыгыш әдәбиятындагы игътибарга алы-нырлык, әһәмиятле, әдәби-эстетик кыйммәткә ия булган әсәрләргә мөрәҗғәгать итеп, татар теленә, аның зәвыгына һәм халыкның ихтыяж-ларына ярашлы рәвештә ижади үзләштереп, аның ярым тәржемә, ярым оригинал рәвештәге бу әсәре татар әдәбиятының зурлыгын, байлы-гын да күрсәтә торган факт.

К.Насыйриниң «Фәвакиһел-жөләса» жыен-тыгында халыкны белемле итү проблемасы күтәрелә. Чөнки мәгърифәтчеләр халыкны бәхетле итү өчен, беренче чиратта, аны агартыр-га, халык арасында фәнни белемнәр таратырга һәм кешеләрне әхлакый яктан камилләштерергә кирәк дип санылар. К.Насыйри да шул фикер-

не куәтләп, белемне кешелек тарихында иң кый-ммәтле байлык дип раслый. «Әхлак рисаләсе»-нең «Гыйлем вә наданлык» исемле беренче бүле-гендә дә балаларга мөрәҗғәгать итеп болай ди: «Әй, газиз бала, агаһ бул, адәмгә иң әвәл бигрәк кирәк вә бигрәк ләзем нәрсә гыйлемдер, вә гый-лем дигәнәмең белмәгән нәрсәне үгрәнәп вә со-рашып белмәктер. Вә наданлык кешене игъти-бардан чыгара торган сыйфаттыр, кайда барса да, надан кешенең кадере юктыр!» [5, 20].

Каюм Насыйри белемле булуны, акылны мактый, югары дәрәҗәгә күтәрә, ә наданлык-тан ачы көлө. Гакылдан артык мал, наданлык-тан олуг фәкыйрьлек, мөшәвәрәттән (киңәш-ләшү) куәтләрәк арка юктыр – дип [6, 65], галим гакылны һәрнәрсәдән артык итеп күрсәтә.

Кешенең рухий дөньясы, физик һәм әхла-кый сыйфатлары формалашуында социаль ки-леп чыгышы, нәселе түгел, ә кешенең укып бе-лемле булуы һәм тәрбиясе хәлиткеч роль уйный дип санылар мәгърифәтчеләр. К.Насыйри да фән өлкәсендә уңышларга, үрнәк әдәп-әхлакка югары катлау балалары гына ирешә дигән тео-рияне кире кагып: «Олутлык гакыл вә әдәп белән, нәсел вә нәсәп белән түгел» ди [6, 84], һәм бу фикернең Аристотельдән килгәнлеген дәлил-ли: «...фазыйләт гыйлем вә әдәп беләндер, асыл белән вә нәсәп белән түгелдер» [6, 79].

К.Насыйри галимнәргә карата аерата хөрмәт белән яза. Үзәң дусларны да, әңгәмәдәшләрен дә акылына карап сайларга киңәш итә. «Берәү белән мосахиб булсаң, аның гакылына кара, диненә карама, чөнки аның дине үзенә генә, гакылы сиңа һәм үзенәдер» [6, 64].

Галим китап уку, язу язуга да бик нык игътибар итә. Китапны ул бакча белән, ә эчендәге язучыларын гөлләр белән чагыштыра. «Китап бер бакчадыр ки, язучылар гөлләре-дер», диелә жыентыкта [6, 82].

К.Насыйри шул чор укыту системасына, мәдрәсәләрдә яшәп килгән схоластик тәртипләргә каршы чыга, ул заман хәлфәләрен кискен тәнкыйтьли һәм укыту-тәрбия эшенә алынучыга шундый таләпләр куя: мөгаллим һәм тәрбия кылучы барлык фәннәрен дә белүче һәм аның тәрбиясе белән тәрбия ителүче үлгәнче яшәргә тиеш [7, 34]. Аның бу фикерләре мәгърифәтче галим Риза Фәхрәтдинов ижатын-да аваздашлык таба һәм тагын да үстерелә, тир-әнәйтә: «Мөгаллим булсагың, шәкертләренә кагыйдәгә ярашлы тәрбияләгез, холькларын

матурлагыз. Хәлләренә туры килгән белемне өйрәтәгез. Шәкертләр өчен җаваплы булчак кешеләрнең иң беренчеләре – мөгаллимнәр белән мөдәррисләр икәннән онытмагыз...» [8, 32].

Мәгърифәтчеләр фикеренчә, яңарышка аяк басу, кеше шөхесенә чәчәк атуына ирешү, аны «искелектән» коткару өчен, фәнни белемнәрен тарату белән бергә, кешеләргә әхлак ягыннан камилләштерергә кирәк. Шуңа да татар мәгърифәтчеләгендә дә тәрбия мәсьәләсе иң әһәмиятле проблемаларның берсе булып торды һәм алар бу мәсьәләгә үзләренә иҗатларында үзгәргә куеп эш иттеләр.

Бу өлкәдә К.Насыри иң зур өлеш кертүчеләрен берсе булды. Галимнең әхлак һәм әдәп мәсьәләләренә булган мөнәсәбәте аның иҗтимагый яңарыш һәм шөхес кебек мәсьәләләргә мәгърифәтчелек позициясеннән торып яқын килүе белән билгеләнә. Аның бай иҗат мирасында әхлак, әдәп мәсьәләләре иң күренекле урынны алып тора. «Фәвакиһел-жәләсә» җыентыгында да әдәп, әхлакның төп кагыйдәләре, кешеләргә хас тәртип нормалары, принциплары, җәмгыять тормышы кагыйдәләре кебек мәсьәләләр төрле яклап карала.

Каюм Насыри тәрбия сүзенә эчтәлеген ачыклап: «...тәрбия дигән сүздән түгелдер кифәкәт ашатып-эчертеп, тәнне генә тәрбия кылмак, бәлки тәнне, вә гафилны, вә зиһенне, вә җаннны тәрбия кылмактыр», – ди [7, 31].

Шуңа күрә дә «Фәвакиһел-жәләсә» җыентыгының башыннан алып ахырына кадәр кешедә тәрбияләнергә тиешле әхлакый сыйфатлар хакында сөйләнелә.

Язучы бу җыентыкны төзгәндә, үзенә күп кенә фикер-күзәтүләрен, уйлануларын баян иткән. Шуның нәтижәсе буларак, табигый бер идея-эстетик бөтенлек тудырылган. Һәр бүлектә кешеләргә тормыш-көнүрешенә, горәф-гадәтләренә, бер-берсенә булган мөнәсәбәтләренә карата мәсьәләләр күтәрелә, киңәшләр бирелә.

Монда акыл, гыйлем, һөнәр, мәхәббәт, гайлә кору, сөйләм культурасы, тугрылык, юмартлык, байлык, фәкыйрьлек, икейөзлек, наданлык, ялкаулык, һәм, гомумән, сакланьрга һәм өйрәнеләргә тиешле гадәтләр, кеше табигате өчен хас булган башка бик күп сыйфатлар, эш-гамәлләр, күренешләр хакында сөйләнелә. Шунысын әйтергә кирәк: К.Насыри тәрбияви сабакларын еш кына гыйбрәтле мисаллар, җанлы сюжетлар, новеллалар, парчалар,

сәнгатьле афоризмнар һәм күренекле галим-философларның фикерләре, Мөхәммәд пәйгамбәр хәдисләре ярдәмәндә, аларга нигезләнәп бирә. Бу исә үгет-нәсыйхәтләрнең үтемлеген тагын да арттыра. Әлегә җыентыкта укучы шактый гына тарихый шөхесләр, философлар, галимнәр белән дә очраша. Шундыйлардан – Сасанидлар династиясеннән булган Иран патшалары, исламга кадәр булган шагыйрь Имруль-Кайс, шагыйрь һәм грамматист буларак билгеле әл-Әсмәгый, Иран классигы Сәгъди, Урта Азия шагыйре Әхмәт Ясәви, төрек тарихчысы һәм библиографы Кятиб Чәләби, борынгы грек врачлары Гиппократ һәм Гален, философлар Платон һәм Аристотель, полководец Александр Македонский, мифик хәким һәм врач Локман, Әбу Гали Сина һ.б. Бу абруйлы шөхесләрнең хикмәтле сүзләре автор сөйләменә тәсир кәчә тагын да арттыра.

Мәсәлә, яхшы яки начар холык-фигыль турындагы бүлектә:

«Сократ хәким әйтте: «Хикмәтнең башы – изге холыктыр, – диде, – кемнең холкы күркәм булса, тереклеге хуш булыр. Гайрәләренә күңеленә мәхәббәте урнашыр. Кемнең холкы явыз булса, мәгыйшәте тар булыр, һәмишә дошманнары булып торыр, күңелләре аннан нәфрәтләнер вә качар» [5, 123].

К.Насыриниң «Фәвакиһел-жәләсә» җыентыгындагы хикәят новеллалар гаять җыйнак, кыска (кайберләре хәтта берничә җөмләдән генә тора), күбесе сатирик, юмористик яңгырашлы, шаян булмаганнары хикмәтле, мәгънәле. Аларда вакыйга, хикмәтле сүз иң мөһим компонентлар булып саналалар.

К.Насыри укучыга үзенә фикерләрен җиткәргәндә бик күп кенә новеллаларны иллюстрация рәвешендә куллана. Ул шактый гына гыйбрәтле вакыйгалар сайлый. Динамикалы сюжет хикәятләрнең үзәген тәшкил итә. Турыдан-туры мәзәк сюжетлары да күренәп киткәли. Мәсәлә: «Берәү дустаны кашсыз йөзек җибәрә. Төгесе: «Рәхмәт, Аллаһы Тәгалә аңа оҗмахта түбәсен япмаган сарайлар бирсен», – дип нечкә юмор белән бүләккә карата мөнәсәбәтен сиздерә [5, 205].

К.Насыри киң катлам укучыларына тәсир итәрлек итеп, әлегә жанрны бик оста куллана һәм мөһим булган мәсьәләләргә кәчкән генә әсәр тукумасына сала. Әйтәсе килгән фикерләрен, укучыга җиткәрәсе

сүзләрен, үгет-нәсыйхәтен, жыйнак, кыска гына итеп укучыга сөйләп бирә ала.

Жыентыкта гарәп һәм фарсы телендә шактый гына хикәяләр һәм шигырьләр дә урын алган. К.Насыйри күбесенен тәржемәсен дә биреп бара. Ә мәкаль-әйтемнәргә килгәндә исә, гарәпчә мәкальләрдән соң автор аларның татар телендәге аналогын, альтернатив вариантларын китерә һәм шул ук вакытта аларга аңлатма да биреп бара.

Жыентыкның кырыгынчы бүлгә аерым игътибарга алынырлык. Бу бүлек тулысынча ди-ярлек татар халык авыз ижатына багышланган. Китапның 546нчы битенә хәтле булган бүлекләрдә Көнчыгыш һәм гарәп әдәбияты чы-ганакларын файдаланып, аларга үз фикерләрен дә өстәп, үстереп биргән булса, иң азакта К.На-сыйри татар халык авыз ижатына багышланган бүлекне тәкъдим итә. Биредә ул табышмаклар,

татар халык жырларын, мәкаль һәм әйтемнәр, бәетләр урнаштыра. Шул рәвешле, аеруча мөһим булган соңгы бүлектә татар халык ижатының бай мирасы тупланган.

Каюм Насыйринның эчтәлегә һәм төзәле-ше буенча да бай, күпкырлы әлегә хезмәте, нигездә, бер максатка – төрле яктан үскән, мәгърифәтле, камил әхлаклы шәхес тәрби-яләүгә юнәлтелгән. Китап кеше яшәшенен күп якларын үз эченә ала, ләкин беренче чи-ратта әхлаклыкка төп игътибар бирелә.

«Фәвакиһел-жәләса» жыентыгында күтә-релгән проблемалар бүген дә актуальлеген югалтмаганнар.

К.Насыйри үзе бу хезмәттендә югары культуралы, максатчан, киң эрудицияле, үткән тарихны оста белүче, шул ук вакытта үз заманы ихтияжлары белән яшәүче шәхес буларак күз алдына килеп баса.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Насыйри К. Сайланма әсәрләр. 2 т. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1975.
2. Насыйри К. Фәвакиһел-жәләса фил-әдәбият / Текстны матбугатка әзерләүче Ә. Хәйри // Мирас. – 1995, №1-2, 3, 4-5, 7-8.
3. Фәвакиһел-жәләса / Төзүче, гарәп графикасында сакланган текстларны гамәлдәге язуга күчәрүче М. Гайнетдинов // Каюм Насыйри. Сайланма әсәрләр. 2 т. – Казан: Тат. кит. нәшр. – 2004.
4. Дмитриев Н.К. Каюм Насыров как филолог // Материалы научных сессий, посвященных 120-летию со дня рождения. – Казань, 1948.
5. Насыйри К. Әхлак рисаләсе/ Балаларга явыз хольктан сакланып изге хольк белән холькланмак өчен. Ата-ана нәсыйхәте мөнзәлендә нәсыйхәттер Габделкаюм мелла Габделнасыр углының әсәрәндән балаларга әхлак тәғлим өчен бер тарикатътер. – Казан: Ун-т тип., 1890. (гарәп шрифтында).
6. Насыйри К. Фәвакиһел-жәләса. – Казан: Ун-т тип., 1884. – 615 б. (гарәп шрифтында).
7. Насыйри К. Тәрбия // Календарь. – Казан: Ун-т тип., 1891. (гарәп шрифтында).
8. Олылар өчен нәсыйхәт/Ризәтдин Фәхрәтдинов. – Оренбург: «Вакыт» матбагасы, 1912. (гарәп шрифтында).

© Жамалетдинов Л.Ш., 2008

ТӨБӘК ФОЛЬКЛОРЫ ЖЫЕНТЫКЛАРЫН ӘЗЕРЛӘУ МӘСЬӘЛӘСЕ

Ленар Жамалетдинов

ЛЕНАР ШӘЙХИ улы ЖАМАЛЕТДИНОВ – филология фәннәре кандидаты, Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының әйдәп баручы фәнни хез-мәткәре, Татарстан Республикасының Г.Тукай исемендәге Дәүләт премиясе лауреаты, Татарстанның атказанган мәдәният хезмәткәре. Фольклорчы буларак тикшеренү өлкәсе – халык әкиятләре.

Замалетдинов Л. Ш. К вопросу о подготовке сборников регионального фольклора.

В статье обсуждается проблема, связанная с отсутствием региональных сборников татарского фольклора и ставится вопрос о необходимости создания таковых.

Кайсы гына милләт фольклорын алма, аны өйрәнгәндә иң элек гомуми күзәтү ха-

рактерындагы хезмәтләр языла, аннары әлегә милли фольклор жанрларга бүлеп

тикшерелә. Шуннан соң инде төбәкләрне өйрәнү башлана.

Сүземне рус фольклорыннан башларга телім. Рус фольклористикасы безнең өчен үрнәк булып тора, аның үрнәк алырлык сыйфатлары бик күп. Кызганыч, без әле аңа иярәп бара алмыйбыз, ияргән тәкъдирдә дә, озак бара алмыйча, «сулыш кабып», артта калабыз.

Рус фольклорчылары төбәкләрне өйрәнүдә дә житди уңышларга иреште. Төбәкләр буенча басылып чыккан китапларның аз өлешен генә күздән кичерү дә моңа инанырга мөмкинлек бирә. Мәсәлән, Төньяк (Север) дигән төбәккә нисбәтле берничә китапны гына күрсәтеп узыйк: Песни Печоры (М.–Л., 1963); Северорусские сказки в записях А.Никифорова (М.–Л., 1964); Песенный фольклор Мезени (Л., 1967); У Белого моря. Народные песни и сказы (Архангельск, 1958). (Күренә ки, Төньяк дигән төбәкнең дә әле Ак диңгез бие гына алына). Сказки Терского берега Белого моря (Л., 1970). (Биредә төбәк тагын да тарая, хәтта Ак диңгез ярының да бары бер өлеше генә алына).

Төньяк төбәге фольклорына караган кайбер тикшеренүләрне дә искә алыык: Ончуков Н. Печорские былины (СПб., 1904); Астахова А. Северные исторические песни (Петрозаводск, 1947); Чичеров В.И. Школы сказителей Заонежья (М., 1982) (биредә дә шул ук хәл – төбәкне тагын да тарайту күзәтелә, ягъни Онега күленең бары аргы ягы гына өйрәнелә); Русский Север. Проблемы этнографии и фольклора (Л., 1981).

Рус фольклористикасында Себер төбәгенә мөнәсәбәтле жыентыклар да бик күп. Шулардан фекать әкият жанрына караганнарының гына берничәсен атап узыйк. Алар – Новосибирск шәһәрәндә басылган түбәндәге китаплар: «Русские народные сказки Сибири о богатырях» (1979), «Русские народные волшебные сказки Сибири» (1981), «Русские народные сатирические сказки Сибири» (1981), «Русские народные сказки Сибири о чудесном коне» (1984), «Русские народные бытовые сказки Сибири» (1985).

Ә инде Себер фольклористикасына караган тикшеренүләрдән бары тик бер авторның – Я.Р.Кошеловның Томск дәүләт университе-

ты нәшрияты чыгарган ике хезмәтен күрсәтү белән чикләнә. Алар: «Русская фольклористика Сибири (XIX - нач. XX в.)» (1962), «Вопросы русского фольклора Сибири» (1963) дигән китаплар. Шушы ике хезмәттән дә ачык күренә: рус фәнендә төбәк фольклоры мәсьәләсе территория жәһәтеннән генә түгел, әлеге территория хәтта вакыт жәһәтеннән дә кысага алынып (димәк, жентекләп) өйрәнелә.

Рус галимнәренә Урал төбәгенә мөнәсәбәтле фольклор китаплары да шактый, ә Россиянең күпсанлы өлкәләрендә (Владимир, Вологда, Воронеж, Иваново, Курск, Нижний Новгород, Пермь, Самара, Саратов һ.б., һ.б.), шулай ук республикаларында шул субъектларда тупланган фольклор әсәрләрен эченә алган һәм әледән-әле басылып торган жыентыкларының исәбенә дә чыкмалы түгел. Шундыйлардан «Русское народное творчество в Татарской АССР» дигән китапны Казанда Г.Ибраһимов исемәндәге Тел, әдәбият һәм тарих институты фольклорчысы В.Ф.Павлова төзегән һәм 1955 елда бастырып чыгарган.

Казанда рус фольклорына мөнәсәбәтле бер китап инде 1877 елда ук нәшер ителгән була. Ул – В.Магницкийның «Песни крестьян села Беловолжского Чебоксарского уезда» дигән китабы. Аңлашыла ки, биредә бары тик бер авылның репертуарындагы жырлар гына тупланган.

Рус милли фольклорының гомуми планда да, жанрлар жәһәтеннән дә тулы итеп тикшерелүенә карамастан, ул, күргәнәбезчә, төбәкләргә бүленеп тә, әйтергә кирәк, зур төбәкләр белән генә чикләнмичә, аерым өлкәләр, хәтта аерым авыллар дәрәжәсенә төшеп тә өйрәнелә. Рус тикшеренүчеләре, моңарчы ирешелгәннәр никадәр зур булса да, тынычланмый, үзенә фольклорын даими рәвештә мөмкин кадәр тулырак жыеп туплау ягын карый, янә дә жыелган хәзинәне мөмкин кадәр жентекләп өйрәнү хәстәрен күрә. Моңың өчен аңа, әлбәттә, һәм матди, һәм мораль мөмкинлекләр тудырылган. Эшлә генә. Әйттик, фольклор фәнен эшләү, аны үстерү мөмкинлегенә бер генә юлын алыык. Ул – вуз фәнендәге фольклор тармагы. Гуманитар вузларда уку планы буенча студентларның

фольклор практикасы каралган. Аны фольклор фәнни экспедициясенен башлангычы, репетициясе дип атарга мөмкин. Анда студентлар фольклор әсәрләрен жыю методикасын һәм күнекмәләрен үзләштерәләр, материалны эшкәртү, төркемләү ысулларына өйрәнәләр һәм, ниһаять, шул материаллар нигезендә курс эшләре, диплом эшләре язалар.

Бүген 80нән артык субъекттан торган Россиядә, минем исәпләвем буенча, 40лап университет, 90нан артык педагогика институты һәм педагогика университеты бар (барысы 130дан артык вуз). Аларның һәркайсында филология факультетлары, рус теле һәм әдәбияты бүлекләре һәм кафедралары эшли. Һәркайсында фольклор укытыла, димәк, студентларның фольклор практикасы уздырыла, курс эшләре языла, дипломнар яклана һәм аспирантлар әзерләнә. Әлегә вузларда фольклорчылардан В.П.Аникин, Л.Г.Бараг, Б.П.Кирдан, Н.И.Кравцов, Ю.Г.Круглов, В.П.Кругляшова, С.Г.Лазутин, Э.В.Померанцева, Н.И.Савушкина, Л.Е.Элиасов һ.б. шундый абруйлы галимнәр эшләде һәм эшли. Әле бит тагын Россиянең Фәннәр академиясе дә бар. Аның системасында рус фольклористикасы өлкәсендә ничә галим эшләвен мин санамадым, әмма шунысы ачык – ил буенча рус фольклорчыларының гаять зур армиясе жыела. «Российские фольклористы» дигән белешмәлеккә (М.: Индрик, 1994) теркәлгәннәре генә дә 280гә җитә (анда әле барысы да кертелмәгән, хәтта фольклорчы докторларның да шактые читтә калган). Шунның өстенә, әйткәнәбезчә, рус фольклорчылары өчен бернинди мораль һәм матди киртәләр булмады, теләгәнчә яздылар, теләгәннәрен бастырып чыгардылар (шул исәптән татарны хурлаган әсәрләренә дә; ә без «Идегәй» дастанын да бастыра алмадык).

Инде үзәбезнең дөньяга, татар фольклористикасына килик. Безнең исә төбәк принцибы белән эшләнгән фольклор җыентыкларыбызның саны – 0. Бездә андый китапның булганы юк.

Бәлки әйтерләр: «В.Радловның 4нче томы бар ич», – дип (Радлов В.В. Образцы народной литературы тюркских племен... Часть IV. Наречия барабинцев, тарских, тобольских и тюменских татар. – СПб., 1872).

Әмма бу китап – фольклор материалларыннан төзелсә дә, фольклор җыентыгы була алмый, бәлки Себер татарлары диалекты буенча материаллар тупланмасы гына. Чөнки ул, беренчедән, транскрипциядә басылган (ягъни, шул өлкәдә эшләүче тел галимнәре өчен); икенчедән, аның тиражы бик аз (галимнәр өчен генә); өченчедән, китаптагы материаллар текстология жәһәтеннән төзәтелмәгән, ягъни чи материал (галимнәр өчен). Хәер, бу китапның чыгуына да инде 135 ел тулып узган.

Тел материалы буларак басылган фольклор әсәрләре башка авторларның хезмәтләрендә дә шактый. Мәсәлән, Л.Арсланов, Ф.Баязитова, Д.Рамазанова, Ф.Юсупов һ.б. телче галимнәреннән татар халкының этник төркемнәренә, татар теленә аерым сөйләшләрә багышланган китапларында кушымта рәвешендә шул төбәкләреннән фольклор үрнәкләре дә урнаштырылган. Бигрәк тә Ф.Юсуповның «Сафакүл татарлары: тарих, тел, халык иҗаты» (Казан, 2006) дип аталган китабы фольклор әсәрләренә бай.

Әмма болар саф фольклор җыентыклары түгел. Андый җыентыкларны исә теге яки бу төбәктә җыелып тупланган материал нигезендә фольклорчылар эшләргә тиеш.

Бүгенге көндә татар фольклорының төбәк принцибы белән эшләнгән нинди җыентыкларын булдырырга мөмкин соң? Бу максатта, беренче чиратта, мая булу зарур, ягъни конкрет бер төбәккә нисбәтле басылып чыккан әсәрләр һәм, әлегәчә басылырга өлгәзмәсә дә, шактый күләмдә тупланган сыйфатлы фольклор хәзинәсе. Моңарчы башкарылмаган оригиналь эшнә башлап җибәрү өчен бу, әлбәттә, зарур алшарт.

Татар фольклоры, рус фольклоры кебек үк, Уралда да, Себердә дә, Идел буенда да җыелган җыелуын, әмма бу эшнә Татарстаннан башлау хәерле. Проблемага якынрак килсәк, республиканың үзендә дә бит әле берничә төбәк аерымланып тора. Аның Казан арты бар, Көнчыгышы, Кама аръягы, Тау ягы...

Минем карашымча, төбәк фольклор җыентыгы, бигрәк тә аның беренчесе, жанрларга бай булырга тиеш. Төбәк принцибы буенча төзелгән беренче җыентыкның аеруча күркәм, тулы һәм, әлбәттә, сыйфатлы булуы

мөһим. Ул – шушы төбәкнең фольклор антологиясе булырга тиеш.

Әйттик, мондый жыентыкта әкиятләр булмаса, бу басма тулы кыйммәткә ия була алмый дип саныйм мин. Чөнки әкият – милли фольклорның төп һәм популяр жанрларынан берсе. Әле шунысы да бар: әкият булган жирдә фольклорның башка жанрлары да була. Моңы практика – күпеллек экспедицияләр тәҗрибәсе күрсәтә. Димәк, әкият ул – төбәктәге фольклор байлыгының индикаторы һәм «авыр артиллерия»се.

Менә шушы «әкият» дигән «индикатор» Татарстан районнарында жыелган фольклор фондында нинди урын тотар? Һәм, иң мөһиме, аның сыйфаты нинди? Материалның сыйфаты турында аның басылып чыгу факты ачык сөйләгәнлектән, без эшнә басма текстларны барлаудан башладык. Районнар буенча шушы юнәлештә уздырылган тикшеренүнең нәтижәсе түбәндәгечә: беренче урында Апас районы (26 әкият тексти басылып чыккан), икенче урында Буа районы (19 текст), аннары Азнакай, Теләче һ.б.лар китә (басылган әкиятләр 4-8 данә).

Апас районында жыйналган фольклор материаллары эчәндә әкияттән башкалары чагыштырмача азрак күләмдә булып чыкты. Шуңа күрә, безнең игътибар реестрда икенче урынны алып торган Буа районына күчте. Бу районның күзгә ташланып торган үзенчәлегә шунда ки, аның нәкъ уртасында «казан татарлары» һәм «мишәрләр» дигән ике этник төркем килеп кушыла. Бу төркемнәрнең торышындагы, шулай ук горейф-гадәтләрендәге һәм теләндәге үзенчәлекләр, һичшиксез, фольклор әсәрендә дә чагылмый калмый. Димәк, бу районда тупланган халык ижаты әсәрләре фәнни яктан фольклорчылар өчен генә түгел, этнографлар, музыка белгечләре һәм тарихчылар өчен дә кызыклы булып дип уйларга кирәк.

Буа районында жыелган материаллар арасында әкиятләрнең басылып чыкканнары

гына да, әйткәнәбезчә, егермегә яқын, янә мазәкләр байтак. Хужа Насретдин мазәкләрән, мазәлән, үз вакытында Казан университеты профессоры Вахит Хаков та жыйган булган. Алар А.Әхмәт тазеп бастырган жыентыкта дәнъя күргән [1] (Бу китапта әсәрләрнең чыганакалары күрсәтелмәгән. Шуңа күрә, В.Хаков тапшырган текстларны ачыклау өчен, аның үзә белән эшләргә туры килдә. Әлегә мазәкләрнең саны 30дан артык). Жыелган материаллар эчәндә кыска жырлар бик күп, аларның бер өлешә шулай ук басылып чыкты [2, 347-349]. Дәнъя күргән материаллар рәтәндә бәетләр [3, 108, 224, 332, 364, 405, 444, 446] һәм Р.Ягъфәров тырышлыгы белән тупланган балалар фольклоры үрнәкләре дә бар [4, 52 (№ 78, 94), 53 (№ 97), 60 (№ 22), 69 (№ 27), 70 (№ 52), 74 (№ 115, 116), 84 (№ 257), 103 (№ 76), 132 (№ 93), 246 (№ 22), 248 (№ 38), 249 (№ 51, 59), 255-256 (№ 144), 260 (№ 224, 225)]. Жыелган, шулай ук басылган макальләр һәм әйтемнәр дә шактый гына. Казан университеты китапханәсенә сирәк китаплар һәм кулъязмалар бүлгәндә дә бу районга мәнәсәбәтлә материаллар табылды. Буа районына 2007 елда оештырылган фольклор фәнни экспедициясе вакытында моңарчы жыелмаган жанрларга – мифологиягә, риваять-легендаларга һәм мәнәжәтләргә игътибар ителдә. Табылган мондый әсәрләр әлегә күп түгел, киләчәктә аларны жыюга игътибар кимемәскә тиеш. Фольклорда сөйләк дигән жанр да бар бит әле, бәс шулай икән, төбәк жыентыгында әлегә жанрга караган әсәрләр дә урын алырга тиеш.

Сүз алып барылган шушы ихтимал басма Н.Исәнбәт һәм Х.Ярмиләрнең «Буа ягы – әкиятлә як, фольклорга бай як» дигән сүзләренә гамәлдә раслануын күрсәтер иде. Әмма иң мөһимә шул: татар фольклористикасы өчен бу яңа эш тармагы фәнәбезнең абруен саклау һәм тагын да үстерү юнәлешендә бер житди адым булачак.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Хужа Насретдин мазәкләре / Жыпчы, әдәби эшкәртүчә А.Әхмәт. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1962.
2. Буа ягым – тау ягым / Тазүчәсә И.Әхмәтжанов. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2000.
3. Татар эпосы: бәетләр / Тазүчә, кереш макалә һәм искәрмәләрне язучы Ф.Әхмәтова-Урманчә. – Казан: Раннур, 2001.
4. Татар халык ижаты. Балалар фольклоры / Томны тазүчә, кереш макалә язучы, искәрмәләрне әзерләүчә Р.Ягъфәров. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1993.

ИБРАҢИМ НУРУЛЛИН

ИБРАҢИМ ЗИННӘТ улы НУРУЛЛИН (1923-95) – әдәбият белеме галиме, язучы, филология фәннәре докторы (1968), профессор (1970), Татарстан Республикасының Язучылар берлеге әгъзасы (1957), Бөек Ватан сугышы ветераны. 1953-90 елларда Казан дәүләт университетында укыта. Татарстан Республикасының Габдулла Тукай исемендәге Дәүләт бүләге иясе (1982).

Фәнни хезмәтләре XX йөз башы татар әдәбияты тарихы һәм теориясенә карый. Әдәби-биографик китаплар авторы.

ИБРАГИМ ЗИННАТОВИЧ НУРУЛЛИН (1923-95) – литературовед, писатель, доктор филологических наук (1968), профессор (1970), член Союза писателей Республики Татарстан (1957), ветеран Великой Отечественной войны. В 1953-90 годах преподавал в Казанском государственном университете. Лауреат государственной премии Республики Татарстан имени Габдуллы Тукая (1982).

Научные труды посвящены истории и теории татарской литературы начала XX века. Автор литературно-биографических книг.

© Миңнегулов Х.Й. 2008

УЗГАН ГАСЫР КАҢАРМАННАРЫНЫҢ БЕРСЕ

Хатыйп Миңнегулов

ХАТЫЙП ЙОСЫФ улы МИҢНЕГУЛОВ – филология фәннәре докторы, профессор, Казан дәүләт университетының татар әдәбияты теориясе һәм тарихы кафедрасы мөдире, Россиянең Гуманитар фәннәр академиясе академигы. Татарстан Республикасы һәм Россия Федерациясенең атказанган фән эшлеклесе, Татарстан Республикасы Дәүләт бүләге лауреаты, татар халкының Кол Гали һәм Гаяз Исхакый бүләкләре лауреаты.

Миңнегулов Х.Ю. Один из метров прошлого века.

В статье представлены основные этапы жизни и деятельности известного ученого, педагога, писателя И.З. Нуруллина (1923-95).

XX йөз – төрле инкыйлаблар, кан коюлы сугышлар, фәнни ачышлар, техник казанышлар, жиңу-жиңелүләр, югалту-табышлар дәвере. Бу чорда без социализмга күчеп, коммунизмга омтылып, янә капитализм буразналарына төшөп барабыз. Узган гасырның катлаулы һәм каршылыклы булуы, вакыйгаларга байлыгы һәм вакыт ягыннан тыгызлыгы ул чор кешеләренең гаять төрлелеге, теләк-омтылышларының көчлелеге, талантлы шәхесләрнең күплеге белән дә аңлатыла. Чөнки, ни әйтсәң дә, тарихны кешеләр барлыкка китерә: инсаннарның эш-гамәле, шәхси мәнфәгатьләре, субъектив максатлары, үзара мөнәсәбәткә кереп, жәмгы-

ятьне хәрәкәткә китерә, тарихның объектив агышы туа. Кешеләрнең бу процесстагы роле аларның кылган гамәлләренә, талант-сәләтләренә дәрәжәсенә, вазыйфаларына бәйле. Бар бу чорның Ленин һәм Горбачевлары, Сахаров һәм Гагариннары, Маяковский һәм Жәлилеләре, Сәйдәш һәм Урманчелары, башка бик күп билгеле һәм билгесез шәхесләре. Болар арасында Тукай һәм Исхакый бүләкләре иясе, филология фәннәре докторы, профессор, күренекле галим, педагог, тәнкыйтьче, әдип, күпләгән ижат һәм гыйлем әһелләренә остазы, Бөек Ватан сугышы ветераны Ибраһим Зиннәт улы Нуруллинның да үзенә лаеклы

урыны бар. Ижтимагый, гыйльми, милли-мәдәни яктан шактый югары дәрәжәле, мактаулы бу урынны ул үзенә фидакәр тормышы, нәтижәле эшчәнлегә белән яулап алды.

Ибраһим Зиннәт улы Болгар, Алтын Урда чорларыннан ук халкыбыз яшәешенә үзәк төбәкләреннән берсе булган Сембер жирендә 1923 елның 18нче апрелендә мөгаллим гаиләсендә дөньяга килә. Туган җире дә андый-мондый түгел, ә мәшһүр шагыйрь Габделҗәббар Кандалый белән бәйләнешле, аның шигырь-поэмаларында җырланган атаклы Парау авылы.

*Парау илендә төш күрдәм,
Ки бер кош тоттым, ук аттым, –
Парау илендә бер матур
Өчен уйкумны югалттым,*

– ди «Сахибҗәмал» авторы.

Ибраһим Яңа Малыклы районындагы һәм Мәләкәс (хәзерге Димитровград) шәһәрәндәге мәктәпләрдә белем ала. Аннан дүрт ел буе Казан мех техникумында укый. Сугыш башлангач та, үз теләге белән фронтка китә. Кылган батырлыклары өчен орден-медалләр белән бүләкләнә. 1942 елның ноябрендә Сталинград фронтында каты яралана, елга якин Әстерхан госпитальләрендә дәвалана. Әмма хәрби хезмәттән азат ителә. Берәз вакыт туган авылында укытучы булып эшләгәч, 1945 елда Казан дәүләт университетында әле яңарак кына ачылган татар теле һәм әдәбияты бүлегенә укырга керә. Тормыш тәҗрибәсен туплаган, фронтовик, яшәтән үк каләм тибрәткән И.Нуруллин әйбәт укый, җәмәгать эшләрендә актив катнаша. Ул – Тукай, Сталин стипендияләре иясе. Укуны бетерү белән, 1950 елда университетта аспирантурада калдырыла, М.Гайнуллин җитәкчелегендә Тукайның идея-эстетик һәм тәнкыйди карашлары турында диссертация язып, өч елдан филология фәннәре кандидаты дигән гыйльми дәрәжәгә лаек була. Аспирант вакытында ук дәрәсләр алып бара башлаган яшь галим 40 елга якин университетта эшли: әүвәл – ассистент, өлкән укытучы, доцент; докторлык диссертациясе яклагач (1967) – профессор. Ул әдәбият тарихының төрле чорларыннан (аеруча XX йөз башыннан) дәрәсләр бирде, махсус курслар алып барды. Озак вакытлар буе татар әдәбияты кафедрасында эшләгән И.Нуруллин 1978 елда, аерым сәбәпләр аркасында, рус һәм чит ил әдәбиятлары кафедрасына күчәргә мәҗбүр булды. Моңы ул бик авыр ки-

Бөек Ватан
сугышы елларында

черсә дә, сер бирмәде: авыру булуына да карамастан, рус филологиясе студентларына татар әдәбиятыннан лекцияләр укыды, аларның фәнни эшләре белән җитәкчелек итте.

И.Нуруллинның гыйльми, тәнкыйди, әдәби эшчәнлегә шулкадәр зур, күпкырлы һәм колачлы ки, хәтта аның хезмәтләрен атап

китү генә дә шактый кыен эш. Ул – татар, рус, үзбәк, казакъ телләрендә дөнья күргән 28 китап авторы. Алар арасында күп меңләгән тираж белән кат-кат басылган әдәби әсәрләр, дәрәсләкләр дә бар. Ә инде галимнең мәкалә-чыгышлары берничә йөздән артып китә.

Ибраһим ага университетта миңем укытучым булды. Аннан соң да безгә чирек гасырдан артык бергә эшләргә, аралашырга туры килде. Шуңа күрә мин бу мөхтәрәм затны, аның хезмәтләрен теге яки бу дәрәжәдә беләм, күзалыйм. Ул алыптай гәүдәле дә, оратордай сөйләүче дә түгел иде. Әмма андагы фикри тирәнлек, көчле мантыйк, оригиналь һәм кыпо караш сине тиз үзенә җәлеп итә иде. Кечерәк кенә гәүдәле, сәламәтлеккә туймаган бу зат безгә еш кына чын мәгънәсендә каһарман булып күренә иде. Аның мәкалә-чыгышлары, китаплары җәмәгатьчелектә һәрчак зур кызыксыну белән кабул ителде, бәхәсләр дә тудырды. Һәммәбезгә дә мәгълүм: хәзерге фән, әдәбият гадел, принципияль тәнкыйтькә бик мохтаж. Бу хәлне күреп: «Ибраһим агалар булса иде хәзер», – дип уфтанып та куясың.

И.Нуруллинның Урта гасыр һәм XIX йөз, совет чоры әдәбиятының төрле мәсьәләләренә, әдипләренә багышланган мәкаләләре, җыентыклары билгеле. Алар арасында әдәби осталык һәм иҗат методлары, стиль һәм жанр, традицияләр һәм яңачалык (новаторлык) хакындагы җәмәләт да, Ш.Камал, И.Гази, Ә.Еники, А.Расих... иҗатларын яктырткан хезмәтләр дә бар. И.Нуруллин – вузлар өчен язылган «Әдәбият теориясе» китабының авторы да. Әмма галим эшчәнлегенә үзәк XX йөз башы әдәбияты алып тора. Мәгълүм ки, бу чор сүз сәнгате – татар әдәбияты тарихының иң үскән, чәчәк аткан дәвере.

И.Нуруллин, XX йөз башы әдәбиятын иҗат методлары проблемасы аркылы өйрәнәп, фәндә яңа сүз әйтте, әдәби-эстетик фикерне яңа баскычка күтәрде. Аның бу юнәлештә язылган монографияләре («XX йөз башы татар әдәбияты», 1966; «Путь к зрелости», 1971 һ.б.), аеруча 1967 елда якланган докторлык диссертациясе («Формирование и развитие критического реализма в татарской литературе») Татарстанда гына түгел, бөтен СССРда, бигрәк тә төрки дөньяда зур фәнни казаныш буларак кабул ителде.

Тукай ижаты – XX йөз башы татар шигъриятенң йөзек кашы. Мөгаен, шуңадыр да И.Нуруллин төп игътибарын аеруча шушы шагыйрьгә юнәлтте. Монография-дәреслекләрәндә дә зур урын Тукайга бирелгән. Болардан тыш аның бөек шагыйрь турында махсус китаплары, әдәби әсәрләре дә бар: «Тукай эстетикасы...» (1956), «Тукай ижаты» (1964), «Тукай турында хикәяләр» (1966), «Тукай Петербургта» (Драма, 1965), «Поэт из деревни Кырлай: Рассказы о Габдулле Тукае» (М., 1967) һ.б. Шунысын да искәртик: авторның драма әсәре Казан сәхнәләрендә уйналды да.

И.Нуруллин үз гомеренң зур өлешен Тукай турында фәнни-популяр китап язуга багышлады. Ул «Тукай» исеме астында тәүге мәртәбә «Атаклы кешеләр тормышы» (ЖЗЛ) сериясендә 1977 елда 100 мең тираж белән Мәскәүдә рус телендә нәшер ителде. Тиздән

Кыргыз галиме Вәлижан Соматов белән

Гөлсем Исәнгулова белән

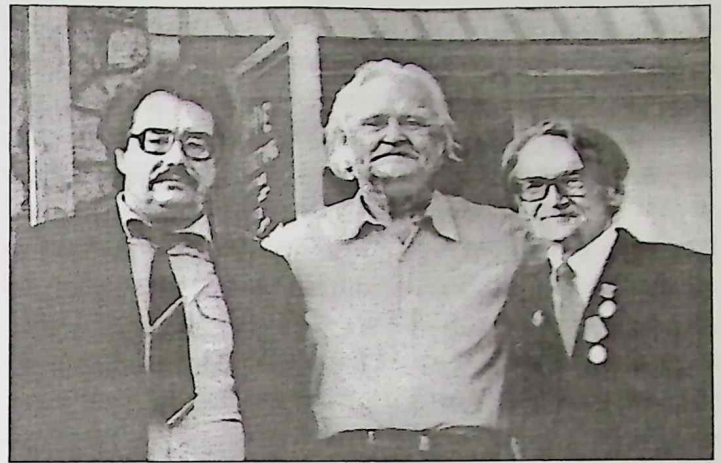
аның татарча (1979), үзбәкчә, казакъча басмалары дөнья күрдә, күпсанлы уңай рецензия-бәяләргә ләек булды. Нуруллин Тукайны, Тукай Нуруллинны киң дөньяга танытты, авторны шагыйрь исемендәге Дәүләт бүләге иясе итте (1982). Бөек шәхеснең катлаулы язмышын, гыйбрәтле гомерен тормышчан рәвештә яктырткан «Тукай» китабы хәзер дә укыла. Аның 2000 елда Татарстан китап нәшриятында яңа басылып чыгуы – шуның ачык дәлиле.

Тукай һәм Әмирхан – болар олуг әдипләр генә түгел, ә жан дуслар да. Бу затларны тиешенчә аңлау һәм бәяләү өчен, аларның икесен дә аерым-аерым да, үзара мөнәсәбәттә дә ныклап өйрәнү зарур. Шул хакыйкәтне тирәнтен төшенеп, И.Нуруллин Ф.Әмирханны тикшерүне дә һәрчак күз уңында тотты. Аның бу юнәлештәге эшчәнлек нәтиҗәләре шулай ук «Атаклы кешеләр тормышы» сериясендә 1988, 1991 елларда татар һәм рус телләрендә («Прометей из Новотатарской слободы») аерым китап рәвешендә дөнья күрдә, һәм ул Гаяз Исхакый исемендәге премиягә ләек булды. И.Нуруллинга бу бүләкнең бирелүе һич тә очраклы хәл түгел иде. Ул – бөек әдип, атаклы сәясәтче исемен аклау, ижатын кабат халыкка кайтару юлында чын мәгънәсендә фидакарлырчә көрәшкән зат. Галим, беренчеләрдән булып, Исхакый турында мәкаләләрен бастырды, Төркиягә барып чыкты, әдипне күргән, белгән кешеләр белән очрашты. «Зиндан» китабының (1991) И.Нуруллинның кереш мәкаләсе белән басылуы үзе генә дә күп нәрсә хакында сөйли. Соңгы елларда Г.Исхакый

әсәрләрен бастыру, тормышын һәм ижатын өйрәнүдә шактый эш башкарылды. Әмма без моңа карап бу эшнең башында торучыларны ничтә онытырга тиеш түгелбез.

И.Нуруллин әдәбиятка хикәячә буларак килеп керде. Аның тәүге әсәрләре университетта уку елларында ук дөнья күрде. Алга таба да ул әдәби ижат эшен ташламады: кызыклыгына әсәрләре татар һәм рус телләрендә басыла килде. И.Нуруллинның әдиплек сәләте аның фәнни хезмәтләренә дә уңай йогынты ясады. Ул, ижат эше белән шөгыйльләнгәч, үзгәләрнең дә ижат жимешен ныграк аңлады, тойды. Гыйльми фикер-күзәтүләрен баян итүдә дә язучы-галим, оригиналь алымнар, чаралар кулланып, жанлы, үтемле тел-стиль белән язарга омыттылды. Һәм ул моңа иреште дә.

Ибраһим ага галим, әдип буларак кына түгел, ә шәхес буларак та үзенчәлекле, гадел, вөжданлы, принципияль зат иде. Аның тормышчанлыгы, оптимизмы, машинада егетләргә йөрүе (бу хакта М.Мәһдиевнең хәтта кызыклы язмалары да бар) безне сокландыра иде. Хатыны Розалина ханым (КДУ доценты) белән алар матур тормыш кичерделәр. Ул күпләгән шәкертләренә, аеруча аспирантларына (М.Мөлеков, С.Хафизов, Р.Харрасова

Туфан Миңнуллин һәм Нури Арсланов белән

һ.б.) һәм галим, һәм шәхес буларак матур үрнәк, өлгә булып торды.

Ибраһим ага, елның матур фасылында, бөтен табигать уянган, Тукайны тудырган апрель аенда дөньяга килеп, катлаулы, нәтижелә тормыш юлы үтеп, жәйнең жимешле аенда, көннәрнең иң озын вакытында, миллиазатлык хәрәкәтенең шаулап торган чорында, ягъни 1995 елның 1нче июлендә безнең арабыздан китеп тә барды. Аның жәсәде дә татар мәркәзендә, халкыбызның затлы инсаннары жирләнгән Яңа Бистә зиратында.

2003, 2008.

© Ганиева Р.К., 2008

ОСТАЗЫМ ИБРАҢИМ АБЫЙ

Резеда Ганиева

РЕЗЕДА КАДЫЙР кызы ГАНИЕВА – филология фәннәре докторы, Казан дәүләт университеты профессоры, Татарстан Республикасының атказанган фән эшлеклесе.

Ганиева Р.К. Мой наставник Ибрагим абый.

Автор делится своими воспоминаниями о И.З. Нуруллине.

Профессор Ибраһим Нуруллин – минем укытучым. Казан дәүләт университетының татар бүлегендә читтән торып уку елларында мин аның XX гасыр башы татар әдәбияты һәм Тукай ижаты буенча тирән эчтәлекле лекцияләрен тыңлау бәхетенә ирештем. Бу елларда ук инде ул күренекле тәнкыйтче, әдәбият галиме, тукайчы буларак таны-

лып килә иде. Ибраһим абый житәкчелегендә мин «Тукай шигырьләренең ритмикасы» дигән темага диплом эше дә якладам. Остазым Ибраһим абый турындагы истәлекләрем иң якты хатирә булып күңелмдә саклана.

Ул житди фәнни эзләнүләрен Тукайның әдәби-эстетик карашлары буенча кандидат-

лык диссертациясен язудан башлап җибәргән иде. Хезмәтен уңышлы яклагач та, галим Тукай турында пьеса, хикәяләр һәм күпсанлы мәкаләләр язды, университетның татар бүлеген студентлары өчен Тукай ижаты буенча лекцияләр курсы хәзерләде; атаклы кешеләр сериясендә рус һәм татар телләрендә «Тукай», «Габдулла Тукай» исемле китапларын бастырды. Алар казакъ һәм үзбәк телләренә дә тәржемә ителделәр. Ибраһим Нуруллинның Тукай ижатын мәңгеләштерү өлкәсендәге хезмәтләре әдәби җәмәгатьчелек һәм хөкүмәтбез тарафыннан югары бәяләнде: 1982 елда аңа Тукай исемендәге Дәүләт бүләге бирелде.

Торгынлык елларында ничектер Тукай күләгәсендәрәк калган, шагыйрьнең дуслары һәм рухы таянычы булган Фатих Әмирхан турында да Ибраһим Нуруллин татарча һәм русча (кызы Гүзәл тәржемәсендә) китаплар бастырып чыгарды. Биографик проза жанрында язылган бу китаплар өчен аңа Гаяз Исхакый бүләге бирелде.

Профессор Ибраһим Нуруллин, гомумән, XX гасыр башы әдәбияты буенча зур белгеч иде. Әдәбиятыбызның бу «алтын дәверен» турында галим ике кисәктән торган лекцияләр курсы, татар һәм рус телләрендә «XX гасыр башы татар әдәбияты», «Путь к зрелости» исемле монографияларын бастырып чыгарды. Бу хезмәтләрдә ул яңа заман татар әдәбиятында мәгърифәтчелек реализмы, тәнкыйди реализм, романтизм кебек иҗат ысулларының ничегрәк барлыкка килүен, формалашуын, үсешен тикшерә. Ул язган монографиялар, әдәбият теориясенә караган хезмәтләр бүген дә Татарстан белән Башкортстандагы гуманитар югары уку йортларында дәреслек вазыйфасын үтәүләрен дәвам итәләр.

Галим, тәнкыйтьче, педагог Ибраһим Нуруллин принципиялгә, таләпчәнлегә белән аерылып торды, вөҗданы белән беркайчан да сөүдә итмәде. Торгынлык елларында бер төркем укытучыларга – Ибраһим абыйга, Мөхәммәт Мәһдиевкә, миңа – факультетта эшләү, фәнни һәм иҗади эш белән шөгыльләнү бик тә кыенлашты. Гомеренең соңгы елларында Ибраһим Нуруллин дусларының хыянәтен дә күрде, төрле-төрле эзәрлекләүләргә дә дучар булды. Сталинград сугышын үткән, ил азатлыгы өчен яу кырында яраланган галим рухын сындырмады,

көрәште, тартышты һәм үжәтлек белән эшләде дә эшләде. Бу елларда профессор Ибраһим Нуруллинның мәкаләләре татар телендәге газета-журналлар битендә генә басылмыйча, «Новый мир», «Дружба народов», «Вопросы литературы», «Волга» кебек үзәк журналларда да дөнья күрде, укучыларда кызыксыну уятты. Үзенә байтак кына мәкаләләрендә аңа Әмирхан Еники, Нәкый Исәнбәт, Фатих Хәснәи, Атилла Расих, Гали Халит, Гази Кашшаф, Рафаэль Мостафин кебек язучылар, тәнкыйтьчеләр эшчәнлегенә гадел бәя бирергә, аларны совет номенклатурасы һөҗүмнәреннән якларга да туры килде.

Профессор Ибраһим Нуруллинның XX гасыр башы татар милли-азатлык хәрәкәтенә йолбашчысы, татар әдәбиятының классигы Гаяз Исхакый мирасын халкыбызга кайтару юлындагы фидакарьлеген һич тә онытырга ярамый. Ул бу изге эштә башлап йөрүчеләрнең һәм әдип ижатына төплә фәнни анализ бирүчеләрнең беренчесе булды. Аның 1988 елның 17нче октябрда «Вечерняя Казань» газетасында басылган мәкаләсе «буржуаз милләтче», «шпион», «халык дошманы», «ак эмигрант» дип тамгаланган Гаяз Исхакыйдан курку синдромын алып ташлауда зур эш башкарды.

Гаяз Исхакый турында кызу-кызу бәхәсләр барган, кылычлар чәкешкән заманда хәтта әдипнең рәсемен табу да кыен иде. Ул Исхакыйның әдәби эшчәнлегенә кырык ел тулу уңае белән Варшавада төшкән рәсеме Франциянең Сорбонна университеты профессоры Александр Беннигсен миңа җибәргән «Рәсәй мөселманнарының 1920 елга кадәр матбугат һәм милли хәрәкәте» исемле китапта бар булып чыкты. Үзгә демократик матбугат үрнәге дип исәпләсә дә, Исхакый турындагы мәкаләне «Вечерняя Казань» газетасында бастырып чыгару җиңел булмады. Бу эштә Ибраһим абыйга шушы газетада редактор урынбасары булып эшләүче Солтан Сәлимжанов ярдәм итте. Газета мөхәррире Андрей Гаврилов Казаннан читкә киткән арада, Исхакый турындагы жыйнак, тирән эчтөлекле мәкалә язучының Варшавада әдәби эшчәнлегенә кырык ел тулу уңаеннан алдырган мөһабәт рәсеме белән басылып чыкты һәм укучыларга җиткерелде.

Әле Гаяз Исхакый мирасы халыкка кай-

тасы-кайтмыйсы тәгаен билгеле үк булмаган заманда, татар галимнәреннән беренчеләрдән булып, Ибраһим Нуруллин Төркиягә барып кайтты, әдипне яхшы белгән замандашлары Мәхмүт Таһир, Әхмәт Тимер, Гадилә Айда һ.б. мәгълүм шәхесләр белән очрашты; язучы турында кызыклы истәлекләр туплады, мөһажирлектә язылган һәм басылган әсәрләренен ксерокопияләрен алдырды, аларның кайберләрен үз кулы белән күчереп тә язды һәм аларны Казанга алып кайтты. Галим Исхакыйның «Идел-Урал» исемле тарихи хезмәтен, әдип редакцияләгән «Милли юл» журналының бик күп нөсхәләрен, Төркиядә милләттәшләребез тарафыннан нәшер ителгән «Казан» журналының кайбер саннарын, Мәхмүт Таһир тырышлыгы белән Лондонда басылган татар әдәбияты, вакытлы матбугаты турындагы китапларны да туган илгә китереп житкерде. Архивка тапшырылган бу материаллардан файдаланучы студентлар, галимнәр Ибраһим Нуруллинга бик тә рәхмәтлеләр.

Ул Төркиягә килгән ватандашлары арасында, беренчеләрдән булып, Истанбулның Әдирнәкапы зиратындагы Гаяз Исхакый каберен эзләп таба. Анда каберстан хужалары

белән озаклап әңгәмә коры, Исхакыйның татар халкы өчен олы шәхес булуы турында сөйли. Ибраһим Нуруллин килгәннән соң, Әдирнәкапыдагы Исхакый каберенә игътибар арта, аны даими рәвештә күзәтеп, төзәтеп, тәртиптә тоты башлыйлар.

Габдулла Тукайның тууына 110 ел тулуга багышлап, 1996 елның июнь аенда төрки халыкларның ТүгКСОУ оешмасы Анкарада конференция үткәрдә. Анда миңа да катнашырга туры килде. Истанбулга килеп төшү белән, Әдирнәкапы мазарындагы Исхакый каберенә баш ияргә юл тоттык. Каберстан хужасы Сәхабеддин бәй, Гаяз Исхакый исемен телгә алу белән, профессор Ибраһим Нуруллинны һәм язучы Мөхәммәт Мәһдиевне искә төшерде. Алар инде вафат дигәч, бик тә кайгырды, бу ике шәхеснең Исхакый каберенә ничек итеп зыярат кылулары турындагы хатирәләре белән уртаклашты, аларга карата жылы хисләрен белдерде; Ибраһим абыйның зират файдасына күпмедер акча калдыруын да искә алды.

Ибраһим ага университетның татар һәм рус филологиясе студентлары алдында Гаяз Исхакый тормышы һәм иҗаты турында чыгышлар да ясады, Төркиядә аның исеме һәм

Казан дәүләт университетының татар әдәбияты кафедрасы, 1966 ел.

Утырганнар (сулдан уңга): Ибраһим Нуруллин, Флера Ганиева, Хатип Госман, Венера Исмагыйлова, Резеда Ганиева;
басканнар: Нил Юзиев, Мөхәммәт Мәһдиев, Наип Лаисов, Марсель Бакиров, Зәет Мәжитов.

әдәби эшчәнлегә белән бәйлә истәлекле урыннар һәм рәсемнәр белән таныштырды.

Ибраһим Нуруллин турында язганда һаман да «беренче» дигән сүзгә кабатларга туры килә. Әйе, рус филологиясе бүлегендә укучы татар студентларына Гаяз Исхакый турында, беренчеләрдән булып, диплом эшләре дә яздыртырга өлгерде ул. Гомерен студентларга белем бирүгә багышлаган остазым Ибраһим Нуруллин эстафетасын мин Гаяз Исхакый ижатына мөнәсәбәттә дә дәвам итәргә омтылам.

Шулай итеп, миңа остазым Ибраһим Нуруллинны өч фәнни юнәлештә – Габ-

дулла Тукай, Гаяз Исхакый әдәби мирасларын, шулай ук татар һәм төрки әдәбиятлардагы ижат ысулларын өйрәнүче буларак дәвам итәргә туры килде. Фәнни эзләнүләр чылбырында буыннар алмашу – табигый күренеш. Азәрбайжан шагыйре Низами язганча, безнең барыбыз да башкалар өчен чәчү чәчә. Изге Коръән сүрәләрендә дә шулай диелгән. Профессор Ибраһим Нуруллин чәчкән әдәбият фәне орлыклары, ышанам, киләчәктә дә сәламәт шытымнар бирер, әдәбиятчыларның яңадан-яңа буыннарын әзерләүгә үзеннән өлеш кертер, дип уйлыйм.

© Сәлимжанова М.И., 2008

БАЛАЧАК ХАТИРӘЛӘРЕННӘН

Миләүшә Сәлимжанова

МИЛӘҮШӘ ИБРАҺИМ кызы СӘЛИМЖАНОВА – журналист, «Выбор» газеты корреспонденты.

Салимзянова М.И. Впечатления детства.

Воспоминания младшей дочери И.З. Нуруллина.

Мин – гайләдә икенче кыз. Элек туган апам зарыгып көтеп алынган бик кадерле бала булган. Этием ул туган көнне иң бәхетле көннәреннән санный иде һәм ул хисләргә күңелендә гомеренең соңгы сәгатенә чаклы саклады. Ул чын күңеленнән һәм тирән итеп ярата белә иде. Әнием сөйләвенчә, һәр көн иртән яслегә илткәндә ул аны юл буге үбеп бара икән. Кызларына Гүзәл дип исем кушканчы, алар атна буге аның йөз сызыкларын өйрәнгәннәр. Әйе, алар ялгышмаган. Этием ялгыш алмый да.

Яраткан матур кызлары бар. Үзен хөрмәт иткән һәр ир сыман, этием дә «тәхет варисы» – нәселне дәвам иттерүче кирәксенгән һәм... мин туганмын. Исән торасызмы! Этиемнең шулкадәр кәефе кырылган – ай буге мине кулына алып карамаган. Дәрәс, тора-бара мин үземне яраттырганмын. Ә минем башка чарам бар иде-

ме? Ә әнием мин туганга шатланган. Күңел түрәндә яратып саклаган «Миләүшә» исем кушчак.

Еллар үткәч, кайбер дусларының уллары китергән хәсрәтләргә күргәч, этием ир баласы булмаганга борчылмый башлады. Шулай да еш кына Фамусовның «Что за комиссия, создатель, быть взрослой дочери отцом» дигән сүзләрен кабатларга ярата иде. Бала чакта без, ике кыз, бөтенләй берберебезгә охшамаган идек. Апам, чибәр кызга тиеш булганча, тулы ап-ак битле, ике озын толымлы тәртипле кыз, отличница, өй кошы. Ә мин – шыр сөяк «малай», тез очларым сыдырылган, гел «секретлар күмеп-казып уйнаганга тырнак асларым кара, сандалларым тишек. Һәр көнне эштән кайтышлы әнием мине өстерәп өйгә алып керә, дәрәс хәзерләргә утырта, Гүзәлне исә өстәл яныннан аерып: «Бар, һава сулап кер», – дип, урамга чыгара. Бик еш кабатланган

күренеш әле дә күз алдымда: кызларның бүлмә тәрәзәсе ишек алдына карый. Тәрәзә алдына «бөтен ишек алды» – ун-унбишләп бала жыелган, миңа мәсьәлә чишәргә булышалар. Шуны чишмичә урамга чыгарга рәхсәт юк.

Бала чакта без әтидән курка идек. Әти кеше таләпчән һәм кырыс булырга тиеш. Әнием аның бу дәрәжәсен сакларга тырыша. Берәр гөнаһыбыз булса: «Бу юлы әле әтиегезгә әйтмим, әмма тагын кабатланса...», – ди. Аларча баланы иркәләргә ярый. Әтием безне йоклаган чагыбызда гына үбә, назлый икән.

Безнең яшәеш тәртип белән алып барыла. Атна саен өй жыештыру, бәйрәмнәр алдыннан «генеральная уборка» (ул ярты төнгә кадәр сузыла), табак-савыт юу, кибеткә йөрү безнең өстә, чиратлап башкарабыз. Мороженосны ял көннәрендә генә, конфетларны бәйрәмнәрдә генә алып бирәләр. Ә әниләр кунакка барсалар, безгә дә куаныч: әтием һәрвакыт кесәсенә салып безгә конфет алып кайта. Аның бу гадәтен барлык дуслары беләләр, әтиемнең конфетсыз кайткан чагын хәтерләмим.

Жәй көннәрендә безне әтиемнең әнисе янына авылга кайтаралар. Айга берме, бәлки ешрактыр, әниләр киләләр һәм күп итеп төрле тәмле ризыклар алып киләләр. Әлбәттә инде, конфет та була. Бервакыт шулай, алар килгәндә, без инде йоклаган булганбыз. Уянгач та күрсеннәр, дип, мөдәрәбездә күчтәнәчләр куйганнар. Иртән торсак, яныбызда конфетлар, чәчләребез, борын-колакларыбыз конфетка буялган. Шундый рәхәт булды!

Миңа унбер яшьләр булгандыр. Арифметикадан тагын икеле алдым. «Жәза алу» минутын кичектерергә теләп, әкрән генә кайтам. Ничек булгандыр, белмим, арттан башыма йөк машинасының бамперы килеп төртелде, мин егылдым. Өйгә ничек кайтканымны хәтерләмим, исемә килгәндә әтиемнең алдында утыра идем. Ул мине әкрән генә тирбәтә, тынычландырырга теләп сыйпаштыра. Миңа шундый рәхәт булды, икеле дә онытылды.

Хәтеремдә – әтием көн саен иртән бда тора, иске шкапка ябышып күтәрелә-күтәрелә гимнастика ясый, салкын су

белән коена да, каты чәй эчеп эшкә утыра. Әмма тынлык озакка бармый. Сәгать 7дә аның «Подымайся» дигән көр тавышы яңгырый. Без ыңгыраша-ыңгыраша сикереп торабыз. Ачуыбыз озакка бармый, аның шат һәм бәхетле йөзе (бәлки миңа хәзер генә шулай тоеладыр) безнең дә кәефебезне яхшырта.

Мин аның инвалид икәннән әле күптән түгел генә чынлап аңладым. Ул 18 яшендә сугышта бер аягын калдырып кайткан. Минем улымнан бер генә яшыкә зуррак булган ул чакта. Димәк, гомере бие диярлек, ул протездә йөргән. Ләкин беркем дә: без дә, әнием дә, дуслары һәм туганнарыбыз да аны гарип дип уйламадылар. Без аның аяксыз икәннән белә идек, тик көндәлек яшәештә моны сизми идек, сизә дә алмый идек.

Университетның иң яхшы студентларынан берсе, Сталин стипендиаты, әдәби түгәрәк житәкчесе, берничә әсәре татарча «калын» журналда басылып чыккан. Университетның мактанычы һәм горурлыгы, күп кызларның яшерен мәхәббәте. Күпсанлы дуслары арасында – татар зыялыларының иң хөрмәтле, иң күренекле вәкиле. Чибәр хатыны, яраткан кызлары. Ул безнең белән горурлана һәм хатынының яшь күренүенә сокланып, безне «три сестры» дип йөри иде. Ул ортодоксаль – тайпылгысыз – коммунист иде. Гомеренен соңгы көненә кадәр, кайбер фикердәшләре икенче, хакимияткә якынарак якка күчкәндә дә үз иманыннан ваз кичмәде. Ул һәрвакыт оппозициядә булды. Ул һәрвакыт хөкемдарлар өчен жайсыз кеше булды. Ул партия житәкчеләре коммунизмның изге идеяләрен боздылар, алардан ваз кичтеләр дип санады, шул турыда курыкмыйча ачыктан-ачык язды. «Тагын халыкны алдадылар һәм таладылар» дип үзгәртеп коруның барышын тәнкыйтьләде, ул турыда да ачыктан-ачык язды. Ул һәрвакыт типкедә яшәде. Чөнки ул һәрвакыт әдәбиятта урын алырга теләгән сәләтсез саламторханнарны фашлады, андыйларның һәр әсәрен тәнкыйть утына тотты. Ә алар, бернинди түбәнлек һәм оятсызлыктан да тайчынмыйча, әтиемнән үч алдылар.

Исемдә, әтиләр һәркөн кичке аштан

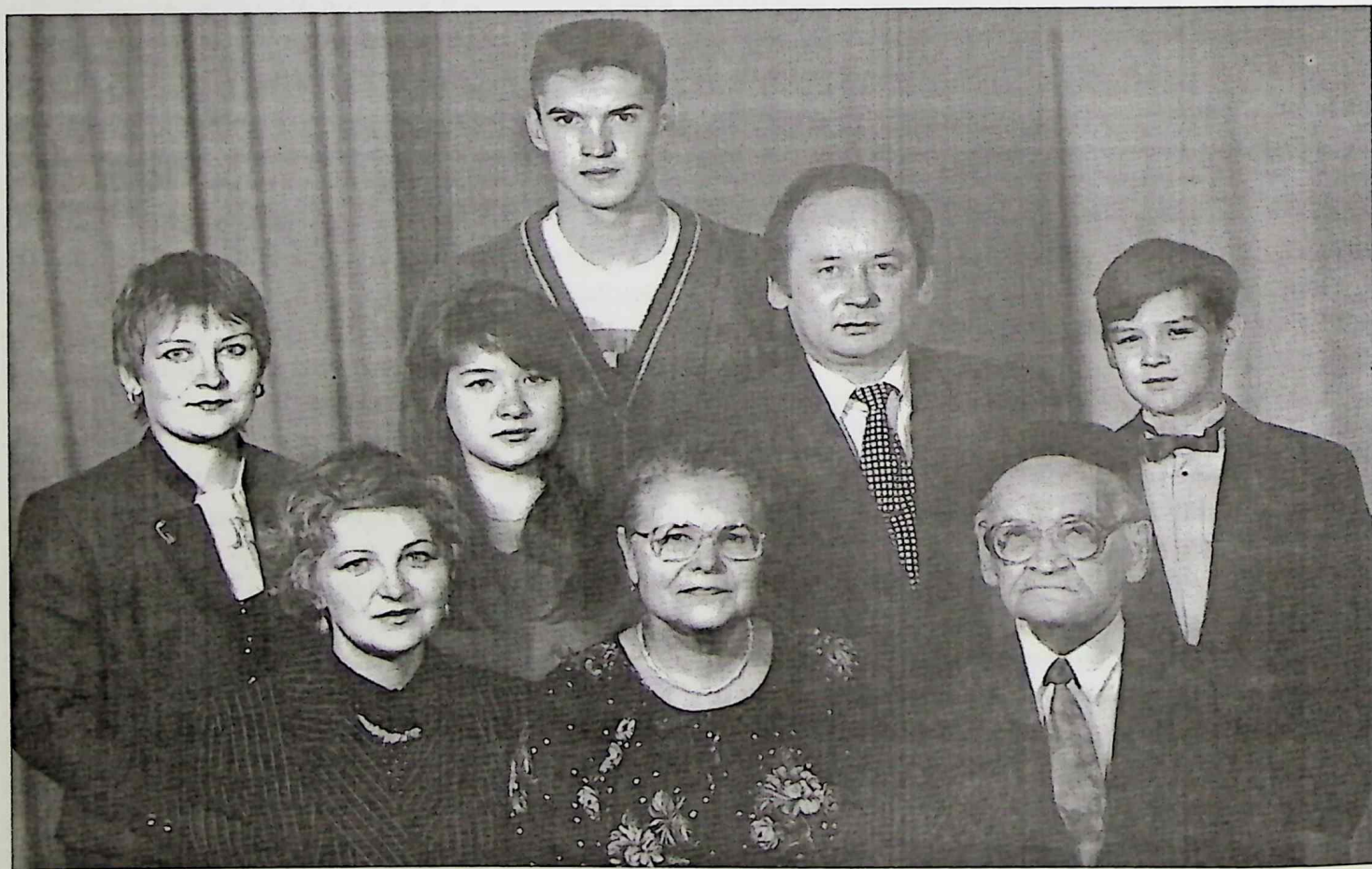
соң кухняда шул көндә булган хәлләр турында сөйләшәләр иде, алар – фидкердәшләр, бер-берсен ярты сүздән аңлайлар иде. Миңа калса, әтием Гомеренең соңгы елларында гына әниемнең нинди затлы һәм акыллы кеше икәнен чынлап аңлай башлады. Гомеренең соңгы елларында ул әниемә бик еш мәхәббәттен белдерә иде. Әйтерсен, ул элек үзе дә аңлап, белеп бетермәгән һәм әйтеп өлгөрмәгән хисләрен белгертеп калырга теләгән.

Әтиемнең кеше халәтендә иң яратмаган нәрсәсә – мешанлык иде. Без (балалар) киём белән түгел, белемебез белән игътибарны жәлеп итәргә тиеш. Әгәр дә әнием кайгыртмаса, без кияүгә чыкканчы искомскы киёмнән йөргән булыр идек. Өйгә кирәкле жиһаз зур каршылыкны жиңеп алына. Соңга таба әнием келәм, савыт-саба кебек әйберләргә аңа әйтеп тормыйча гына ала башлады. Ә пианиноны әтием үзе алды. Үзе дә музыка яратучы кеше иде, безне дә музыкага өйрәтергә теләде.

Әле дә исемдә: кеп-кечкенә буюм белән

зур папка күтәреп кышкы сүрән кичләрдә теләр-теләмәс сольфеджио дәресенә барам. Ә башкалар рәхәтләнеп урамда уйныйлар, бозда шуалар. Дәрес, музыкага өйрәнү, дәресрәгә – жәфа чигү, минем өчен тиз төгәлләнде. Мин бу эшкә үзем хәл итәргә булдым. Бер ай бую сольфеджио дәресен күрше йорттагы дускаемнарда үткәрдем. Көндәлеккә укытучы булып кул куеп билгеләр төшерәбез. Чамадан чыкмыйбыз үзе, «дүртле» генә куябыз. Ялган тотылды, әтием миңа: «Дәрескә бармаган өчен түгел, алдашкан өчен», – дия-дия каеш белән суккалады. (Бу аның миңа кул күтәрүенең беренчесе һәм соңгысы булды). Алдашу бездә иң авыр, гафу ителмәслек гөнаһ санала иде. Шуннан соң мин житди очракларда беркайчан да ялганга бара алмыйм.

Әтием, хәзергә мәгънәсендә алганда, тормыш жаен белми иде. Престижность дигән нәрсәне ул бөтенләй аңламый. Ул университет профессоры, күпсанлы китاپлары басылган язучы дәрәжәсенә ирешкәч, без Казанның иң «непрестижный» районындагы фатирга күчеп килдек. Безне, 5 кенә

Гаиләсе белән төшкән соңгы фоторәсем, 1993 ел.

Утыралар (сулдан уңга): кызы Гүзәл, тормыш иптәше Розалина; басканнар: кызы Миләүшә, оныгы Әсәл, кияве Солтан, оныгы Марат; артта: оныгы Дима.

метр ундарак англиз мәктәбе була торып (аның директоры безнең подъездда яши иде әле), өебез каршындагы гади мәктәпкә бирделәр. Ул иске мәгънәсендәге демократ иде. Ул безнең ишек алдын жыештыручы Хәдичә апаны да, күршебез эчкече Виталийны да, дускае Әмирхан Еникине якын иткән кебек үк, үз итеп сөйләшә иде.

Әнием минем өчен жылы һәм мәрхәмәтле яктылык чыганагы булса, әтием төрле кыенлыклар, шуклыклар өермәсе иде. Хезмәт хакы яисә гонорар алса, акчаларын ваграк берәмлекләргә әйләндереп кайта да, әниемне караватка утыртып өстенә акча яудыра. Әнием көлә, ә ул балаларча куана.

Әтием ифрат кунакчыл кеше иде, кунак килгәнне үлеп ярата иде. Балачагымнан исемдә калган – бездә һәрвакыт әтиемнең күпсанлы туган-тумачаларыннан кем дә булса тора иде. Әниемә ничек кыен булгандыр. Журналист, галимә, муеныннан эш. Әмма, чын мөселман хатыннарына хас булганча, ул берсенә дә караңгы чырай күрсәтмәде. Минем әнием ризыкны бик тәмле пешерә. Кунаклар затлы ризыкларгына түгел, күңелле әңгәмә дә өмет итеп киләләр. Әтием ризыкка кагылмый да ди-ярлек, аңа сөйләшергә булсын. Маңгай чөчен бармагына урап ул сөйли, тыңлый, бөхәсләшә, килешә, һәр мизгелдән ләззәт, рәхәтлек таба.

Әтием нәрсә дә булса ясарга ярата иде. Бакчада моның өчен мәйдан зур, ул ясаган өстәл-урындыклар, бик ыспай чыкмаса да, нык һәм чыдам булалар. Ә инде ул эшлэгәндә бөтенәбез аның кул астында булырга тиеш: чүкечне китер, кадак алып бир, пычкы кая. Берәр нәрсә ясарга ни-ятләсә, ул әле тиз генә эшкә тотынмый: ве-ранда бусагасында утырып «Беломор»ын тарта-тарта уйлана... Тик торганда да алга ыргыла торган житез әнием аның тирәсендә бөтерелә:

– Я, нишлибез, – ди. Ә ул акрын гына:

– Тукта, ашыкма, планлаштырасы бар бит әле аны.

Безнең Займищедагы бакчада күршеләребез әтиләрнең бик якын дуслары иде. Бер-берсе алдында бакча уңышлары белән мактанышалар. Менә бер көнне без бакча-

га иртәрәк килдек тә, әтием базардан алган кызыл помидорларны тиз генә үзәбезнең куакларга кыстырып чыкты. Безнең «кызарган» помидорларны күргән күршеләрнең чырайлары аның тырышлыгына көтелгәннән артык зур бәһа иде. Без көлеп жибәргәч кенә эш аңлашылды һәм барыбыз да рәхәтләнеп көлештек.

Ул машина йөртәргә бик ярата иде. Ләкин 30 ел руль тотып та гел мажараларга очрап тора иде. Гомер буге без өчәүләп аның машинасын чокыр-чакырлардан этеп чыгара торган ярдәмче көч булдык. Ул жәй саен безне төрле авыллардагы туганнарына алып бара. Юлда машинаның ниндидер винтлары, шөрәпләре төшеп югала, машина туктап кала һәм без, «ярдәмче көч», аңа жигеләп этә, тарта башлыйбыз. Ә инде әниемне я безне утыртып берәр жиргә барасы булса, машинасын ишек төбенә куеп керә дә: «Карета подана», – дип кычкыра.

Ул әниемне һәм безне ярата, оныкларың жаннан якын күрә. Аларга безгә бала чакта кылырга һич мөмкин булмаган гамәлләргә дә юл куела. Әйтик, әтием хоккей караганда өйдә шылт иткән тавыш чык-маска, ыгы-зыгы булмаска тиеш. Шайба «дошман» капкасына керсә, сикереп тора, «гол» дип кычкыра, кул чаба. Һәм менә ул тагын хоккей карый. Оныгы жылкәсендә утыра, аннан баш өстенә үрмәли, аяклары белән әтиемнең битен каплай. Без, нәрсә була инде, дип, телсез калып күзәтәбез. Юк, берни юк. Әтием бала аяклары арасыннан ничек тә экранны күрергә генә тырыша. Икенче оныгы – минем улым – безнең өчен кагылмаслык изге урынга – әтиемнең эш өстәленә менә, андагы кәгазьләргә «рәсем» ясый. Ә әтием аларга карап: «Моннан кеше чыгар, кара, сызыклары нинди», – дип шаярта.

Кыз оныгы Әсәл туу аның өчен беренче кызы тугандагы кебек үк зур шатлык булды. Ул аны назлай, кызгана, бер теләгенә дә каршы килми иде. Ә инде Әсәлнең кызы туганны күрә алган булса, ничек шатланыр иде. Аның саф һәм олы мәхәббәте кечкенә кызчыкка нинди зур бөхәт булыр иде. Ә без аның үзен һәм мәхәббәтен алыштыра алмыйбыз, чөнки ул үзенчә бердәнбер, кабатланмас һәм алыштыргысыз кеше иде.

ШАГЫЙРЬНЕ ОЗАТУ*

Ибраһим Нуруллин

Аерылышу көннәре якынлашып килә...

Декабрь башыннан бирле алар бер табактан ашап дигәндәй яшәделәр. Дәрәс, бүлмәләре янәшә булганлыктан, бер-берсеннән чыкмый ятканнар дип әйтәргә туры килми. Көндәзләрен һәркайсы үз эшендә. Тукай «Ялт-йолт» арбасын төпкә жигелеп тарта. Өстәвенә зур күләмле китабын әзерләргә кереште. Фатихның да эше муеннан. «Кояш»ның секретаре гына булып саналса да, төп эш аның жылкәсендә. Яңа газета бит, «яшь» газета. Абруй казансын, яздырып укучылары күбәйсән өчен, әйбәт итеп, матур итеп күрсәтергә кирәк. Әнә «Хәят»нең икенче кисәге һаман тәмамланып житмәгән хәлдә. Укучылары матбугат аша да, хат белән дә ашыктыралар.

Очрашулары – күбрәк кичке якта. Коляска төгәрмәчен кулы белән әйләндерә-әйләндерә, Фатихның Габдулла бүлмәсенә барып керүе күпме кабатлангандыр, әйтү кыен. Тукайның «визит»лары исә еш булган. Менә ул, шакып-нитеп мәшәкатләнмичә, ишекне чак кына ачып, үткән күзләре белән әүвәл дустаның номер эчен сөзеп ала (хатынкыз таифәсе юкмы?). Аннары, акырын гына кереп, урындыкка барып утыра. Мондый хәл кабатланып торганга, кем кәргәнән Фатих яхшы белә һәм, утырышын аз гына да үзгәртмичә, укуын яисә язуын дәвам итә. Тукай, шактый вакыт уйланып утыргач, сүз башлый, каләмен куеп, аңа таба борыла...

Бер көнне чит шәһәрдән килгән курсистка кызлар Фатихтан Тукай белән таныштыруны үтенгәннәр. Хужа кеше шагыйрьнең хатын-кыздан качканын, очраштыруның кыен булачагын әйтеп караса да, туташларның күрми китәселәре килми. Фатих хәйләгә кәрешәргә карар итә. Кызларны ул ширма артынарак, кәргән кешегә бик үк күрәнми торган урынга утырта да хезмәтче «малаен» Тукайны чакырырга жибәрә. Ике-өч минут та үтми, ике кулын да чалбар кесәсенә тыккан шагыйрь, борын эченнән нидер көйли-көйли, бүлмә уртасына килеп житә дә... кинәт, кырт

борылып, гаять житезлек белән чыгып китә. Кай арада күреп алган да, кай арада качарга кирәклеке абайлап өлгергән!

– Тукай, йомышым бар сиңа!

Кая ул, туктатырсың, бар. Шуннан Фатих «илчәсен» янадан жибәрә: әйт, йомыш ашыгыч, кичектерергә ярамый торган, тиз кәрсен. «Илчә» мондый җавап белән кайта: «Ашыгыч булса, үзе килсән, булмаса, кунаклары киткәч барырмын».

Кызларны Тукайның үз номерына алып барып таныштыру планы да тормышка ашмый: алар, жыенып бүлмәдән чыккач, карасалар, шагыйрь инде коридорның аргы башына, урамга чыга торган баскычка барып житкән. Аркасын гына күреп калалар.

Икенче көнне Тукай җайсыз хәлгә куя язганы өчен дустаны битөрләп ала. Кызларның ихлас теләкләрен аяк астына салу ярамый иде, дигән сүзләргә каршы болай дип кенә җавап бирә:

– Син аларга «Тәсмагы бил Могайди хәйрен ән тәраһы»¹ дип әйтәргә тиеш идең.

Икенче вакыйга тагын да мәзәгрәк.

Көннәрдән бер көнне Рабига абыстай улының хәлен белергә дип, «Амур» номерына килеп чыга. Онык кызы сигез яшьлек Разия дә ияргән. Хәл-әхвәл сорашып, тегесен-моньсын сөйләшеп алгач, тәмле-томлы күчтәнәчләрен тапшырып торганда, Тукай килеп кәрә.

– Фатих...

– Әйдүк, Тукай, уз, бер туташ белән таныштырыйм үзеңне.

Бу сүзләр әйтәләр тө бетмәстән, ишек шап итеп ябыла: син күр дә, мин күр, Тукайдан жыллар искән.

Фатих үзенең калын, көр тавышы белән рәхәтләнәп көлөп жибәрә:

– Тукайның котын алдын бит, туташ!

...Февраль башларына таба шагыйрьнең саулыгы күзгә күренеп начарлана. Көннәрен дә, төннәрен дә аның горык-горык йөткерүсе стена аркылы аерым-ачык ишетелә торган башлы. Фатих һәм бүтән дус-ишләре авыру-

* «Атаклы кешеләр торышы» сериясе өчен язылган «Фатих Әмирхан» исемле китаптан өзек.

¹ «Могайдине күреп белүгә караганда, ишетеп белү яхшырак» (гарәп әйтеме).

ына житди карарга, врачка күренергә киңәш итәләр, үзе бик үк ашыкмагач, врачны номерына китереп караталар. Больницага кереп яту мәсьәләсе килеп баса. Ашыктыралар, кыстыйлар. Кичектермәс эшләрен төгәлләүне сылтау итеп, Тукай һаман суза.

Фатихның бу соңгы ике-өч айдагы уй-кичерешләрен күз алдына китерү кыен түгел. Бит ул Тукайның сирәк талантын, татар мәдәнияте һәм шигъриятендә тоткан урынын бүтән һәркемгә караганда дөресрәк аңлый, тирәнрәк күрә. Ятимлектә үсеп һәм йөрәк канын савылдырып, халык шагыйре булып житешкән, олы жаны тончыктыргыч тар мохитка сыймаганга, үзен һаман ятим хис итеп яшәгән, ниһаять, газаплы авыру кочагында калып, үлем көтә башлаган Тукайны ул ниндидер әрнүле бер кызгану белән кызгана. Тормыш салкыныннан жаны өшегән шагыйрьнең, жылы эзләп, аның саен дустаны катына килүе Тукайны Фатих күңеленә тагын да якынайта, аңарда аталык яисә аналык хисләренә охшаш тойгылар уята. Фатихнең бу вакыттагы кичерешләрен баласы үлөргә яткан һәм аны коткарып калу мөмкинлегеннән инде өмет өзгән ананың кичерешләре белән чагыштырса, шаять ялгышмабыз. Хәер, Әмирханның үзен тыңлыйк.

«Төннәрнең берсе иде. Тукайның озак-озак сузылган йөткерүе минем бүлмәдәге тынлыкны бозып, бөтен төнге дәмшәте вә куркынычлыгы белән колагыма керде. Менә, менә ул йөткерүләр аның үпкәләрен тәмам-тәмамга өзеп ташларлар да, Тукай дөньядан сәфәр иткән булыр шикелле тоела башлады. Минем бүлмәмнән бер стена белән генә аерылган жирдә дөньяның иң зур серләреннән, иң дәмшәтле серләреннән булган вакыйга (үлем) менә хәзер вакыйга булыр шикелле хис иттем, урынымнан торып утырдым, киенеп Тукай янына кермәкче булдым. Ләкин 2-3 минут үткәндә инде Тукай үзе минем янымда иде. Ул йөткеренә-йөткеренә сүз башлады:

– Үлемнән качып синең янга кердем әле! Юк, үлемнән түгел, ялгызлыкта үлемнән качып...

Төнге лампаның зәгыйфь кенә яктысы астында «ялгызлыкта үлемнән» качып кергән Тукайның зәгыйфь торышы минем күзләремә үлемнең нәкъ үзе, шул серле үлем-

нең нәкъ үзе булып күренде, йөрәк сикеренде, жан куркынды, бугазга яшьләр килеп тыгылдылар.

– Мә, Тукай, ал минем таза үпкәләремнең берсен, берәр үпкә белән дә дөньяда торырбыз әле, – дип кычкырасы килгән шикелле булды».

Шөһеснең сүзенә түгел, гамәленә карап бәя бирергә кирәк дигәннәр. Фатихның моңа кадәргә һәм моннан соңгы гамәлләрен белгәнгә, без ышанып әйтә алабыз: әдипнең һәр сүзе чынлыкка туры килә, бу шулай булган, шулай гына була алган!

25 февраль көнне кич Тукай тагын Фатих бүлмәсенә килеп керә. Ниндидер күңелле вакыйга көткәндәй, йөзе шактый яктырган. Анысы-монысы турында сөйләшеп алгач, ул, йөзәндәге шул яктылыкны саклаган хәлдә, балаларга хас ниндидер бер жиңеллек белән гади генә әйтеп куя:

– Мин иртәгә Клячкинга керәм, мин киткәндә син тормаган булырсың... Моннан соң күрешмәсәк... хуш инде!

Фатих, докторлардан ишетеп, шагыйрьнең ай, ай ярым гомере калганын яхшы белә. Димәк, бу «хуш» – иң соңгы, иң ахыргы «хуш». Шулай да ул гадәт буенча әйтелә торган сүzlәр белән җавап бирә:

– Тиз терелеп чык, тиз күрешик...

Тукай, ишеккә таба китә башлап, кинәт борыла һәм:

– Юк, тиз күрешмик әле, син озаграк яшә! – ди дә, тиз генә чыгып китә...

Тукай больницада үткәргән бер айдан чак кына артык вакыт эчендә Фатихның авыру янына барып чыгуы турында мәгълүмат юк. Әмма хәлен белеп торган, араларында хәбәрләшү, язышу өзелмәгән. Тукайның бер хат-запискасында мондый сүzlәр бар: «Больница хәдимнәре миңа: «Ник алданрак больницага кермәдегез? – диләр. Мин аларга:

– Без больницаны үлемнең әүвәлге станциясе дип беләбез, аз булса да дөньяда торып калыйм дип әйттем, – дидем».

2 апрель көнне кичен авыру шагыйрь янында кунарга дип киткән иптәшләреннән берсе үзәк өзгеч хәбәр китерә: Тукай вафат... Көтелгән хәбәр булуына карамастан, ул Фатихның йөрәгенә пычак булып кадала.

Мәрхүм шагыйрьне якин итүчеләр жыелып киләләр. Төнге өчкә кадәр киңәш-

табыш итешәләр, күмү комиссиясе сайлана.

«Чәһәршәмбе көнне, 3 апрельдә янәдән киңәшләр башланды, – диелә «Кояш» газетасында. – Бу киңәшләрнең мәркәзе² «Кояш» идарәсе булып, ул көн буе Габдулла Тукайның мөхипләре³ вә дуслары белән тулып торды. Һәйәт тәхририясеннән⁴ Габдулла Туйкайны жуйган «Кояш» идарәсен тәғзия⁵ итәргә килүчеләр, аның хакында шигырь вә мәкаләләр китерүчеләр хисапсыз иде».

Катып калу хәленнән чыгып, ис-акылын жыюга, Фатих Тукай турында мәкалә яздыра утыра, һәм язганы 4 апрельдә, ягъни шагыйрьне соңгы юлга озату көнөндә баш мәкалә булып басылып чыга. Бу мәкаләсендә ул, беренчеләрдән булып, Тукайны халык шагыйре итеп бәяли: «...аны халык бик яшьләй үз шагыйре итеп таныды; аны аңлады, ул жырлаган нәрсәләрнең үз рухындагы нәрсәләр икәннен тойды».

Фатих, мәрхүмнең гәүдәсен озата барып, каберенә туфрак салып кайта алганмы? Белмибез. Чөнки ышанычлы мәгълүмат юк. Дәрәс, В.Бәхтияровның кулъязма хәлендә саклана торган истәлекләрендә бер хәбәр чагылып үтә. Янәсе, Ф.Әмирхан женазаны капка төбеннән генә үкси-үкси озатып калган.

Бу сүзләргә ышансак, болай булган була. Женазаның маршрутын һәм Печән базары мәчете янында тукталып узагачын яхшы белгән Фатих, вакыт житкәч, үзен урамга чыгарырга куша. «Амур» номерлары урнашкан бинадан мәчеткә кадәр күп булса ун сажин. Менә безнең Фатих, коляскасына утырган хәлдә, женазаны көтә. Бер заман женаза, Проломныйдан борылып, Сенная буйлап Печән базарына таба елыша башлый. Зарыктыргыч авыр минутлар үтә тора һәм, ниһаять, яшьләр жылкәсендәге табут мәйданга керә. Табут артыннан берничә мулла атлап килә. Араларында Фатихның әтисе Зариф хәзрәт тә бар. Урамны тутырып килгән халык агымының ахыры бөтенләй күренми.

Урыны жайлы булган булса, Фатих, тамагына төер утырган хәлдә, женазага кагылышлы тәкәл्लәпләрне һәм фотографларның тызбыз килеп, өч аяклы аппаратлары белән табут

тирәсенә тупланган кешеләрне рәсемгә төшергәннән күзәткән. Аннары табутның Евагелистлар урамына таба акрын гына йөзеп китүен, эчтән үкси-үкси, карап калган...

Бу риваятьне дәрәс дип тапкан очракта да Фатихны гаепләп булмый. Атка утырып, зыярәт капкасына кадәр бара да алыр иде. Анда эш тагын күтәртүгә кала, халыкны ырып-ерып керәсе була. Бәлки болай да яралы йөрәкне кабат борчыйсы килмәгәндер. Жирләү тәкәл्लәпләренен кайберләрен яратмавы да сәбәп булырга мөмкин. Еш кына болай да була бит: бөек затның яктысында үзләрен күрсәтергә төләгән кайбер әрсез кешеләр, ул шәхеснең чын дусларын читкәрәк этәрәп, уртага чыгалар, башлап йөрүче булып китәләр...

Шикләнми әйтергә мөмкин: юк кайгысын бар итеп күрсәтергә азапланган кайбер кешеләрдән аермалы буларак, Ф.Әмирхан эчтән кайгырган, эчтән кичергән. «Хәят»нең икенче кисәген түземсезлек белән көтә торган укучыларына жавап итеп язылган ачык хатыннан да бу бик яхшы күренә. «Казан яшьләре арасында соңгы көннәрдә булып киткән зыяглар⁶, хосусан Тукайның вафаты, күпмегә булыр инде, мине бөтен яза торган нәрсәләремне ташлап торырга ирексез итте».

Үзе бара алмаган тәкъдирдә дә, Фатих, һичшиксез, үлемсезлеккә илтә торган соңгы юлына Тукайны күңеле белән, жаны-рухы белән озаткан, каберенә күңеленнән туфрак ташлаган, хушлашу сүзләре әйткән...

Дөнъялыкта аерылышсалар да, шагыйрь дуслы Әмирханның күңелендә һаман яшәвен дәвам итә. Хатларында, мәкаләләрендә һәм әдәби әсәрләрендә мәрхүм шагыйрьне бик еш телгә алуы әнә шул турыда сөйли. Бөек шагыйрьгә махсус багышланган истәлекләре һәм мәкаләләре шул ук фикерне куәтли. 1913 ел, май – «Тукай тугрысында искә төшкәннәр»; 1914 ел, март – «Тукай үлем алдыннан»; 1918 ел, март – «Тукай вә хатын-кыз»; 1923 ел, апрель – «Күпме какканны вә сукканны күтәрдә бу ятим».

Тукайның якты сурәте, үз чиратында Фатих Әмирханны да моннан соңгы гомер юлында шулай ук каберенә чаклы озата барган икән.

² мәркәз – үзәк;

³ мөхип – сөюче;

⁴ һәйәт тәхририя – редколлегия әгъзалары;

⁵ тәғзия – кайгы уртаклашу

⁶ зыяг – югалту.

ТУГАН ТЕЛЕБЕЗНЕҢ ХӘРЕФЛӘР ТАРИХЫ

Ләйсән Яруллина

ЛӘЙСӘН ИЛСУР кызы ЯРУЛЛИНА – 2005 елда Казан дәүләт гуманитар-педагогика университетының татар филологиясе факультетын тәмамлый, Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты аспиранты. Бүгенге көндә доцент Шәрифжан Асылгәрәев җитәкчелегендә кандидатлык диссертациясе өстендә эшли.

Яруллина Л.И. История букв родного языка.

В статье представлен краткий анализ трудов по грамматике, отражающих динамику развития татарского алфавита.

Мәгълүм ки, гарәп язуы татар халкына мең елдан артыграк гомер хезмәт итә. Әлбәттә, төрки халыкларда, шул җөмләдән Идел-Чулман болгарларында, язма культураның нигезләре гарәп язуына кадәрле үк салынган булган. XIX гасыр азагында Көнчыгышны өйрәнүче галимнәр рун, уйгур язуы белән башкарылган төрки истәлекләргә тап булалар. Яшь ягыннан аларның «иң олысы» VII гасырга карый. Енисей һәм Орхон елгалары буенда табылган бу истәлекләрдә борынгы Төрки каганатка бәйле тарихи вакыйгалар бәян ителә. X гасырда иҗат ителгән “Алтын Йарук” китабы исә безнең заманга уйгур язуында килеп ирешкән.

Гарәп язуы әнә шулай күп гасырлар буе татар культурасы үсешенә уңай тәэсир ясый килгән. Әдәби мирасыбызның кыйммәтле ядкярләре барысы да безнең көннәргә шул гарәп язуында килеп җиткән. Алай гына да түгел, татар халкы үз арасыннан гарәп язуының белгечләрен, талантлы хәтмәтларын үстереп чыгарган. Төрле елларда Петербург, Казан университетларында каллиграфия дәрәсләре алып барган, студентларга гарәп, фарсы, татар телләре укыткан Ибнеәмин Әминов, Ибраһим Хәлфин, Гали Мөхмүдов, Хөсәен Фәезхановларның нечкә зәвык белән башкарган гарәп язуы үрнәкләре дөньяның абруйлы кулъязма фондларында кадерләнеп саклана.

“Финикия алфавиты” чын мәгънәсендә алфавит түгел әле, чөнки ул иҗекле системага көйләнгән һәм бары тик тартык авазларны гына белдергән. Шуңа карамастан, без аны

алфавит дибез. Анда 22 хәрәф (билге) була, аларның һәрберсенә үз исеме бар: Алеф, Бет, Гимель, Далет һәм башкалар.

Финикиялеләр мисырыйлардан алып үзләренә телендә табылган 22 авазга 22 хәрәф ясаганнар. Алардан бу хәрәфләргә гарәпләр алып, үзләренә теленә хас өстәмә авазлар өчен т (ти), х (хи), д (даль), с (сьад), г (гәйн), т (тый) хәрәфләренә берәр нокта артырып кабул иткәннәр. Соңрак гарәпләр авазына да хәрәф кирәклеке аңлагач, аны л (ләм) хәрәфенә ялгап “ләмәлиф” дип куйганнар. Шулай итеп, гарәпнең хәрәфе ул вакытта 29 белән тәмам булган. Мәгәр монда нидәндер мисырыйлар да, финикиялеләр дә, гарәпләр дә тавышлы (сузык) авазларга хәрәф-галәмәт кирәксенмәгәннәр. Шунның өчен боларда тавышлы аваз хәрәфе бер генә. Башка 28 хәрәфнең һәммәсе тавышсыз авазларның галәмәтләредер.

Безнең бабаларыбыз гарәпләрдән 29 хәрәф алганнар. Аларның 28е тартык авазларны белдергән, бары берсе генә сузык аваз билгесе булган. Моңа С.Хәлфин, И.Хәлфин, А.Троянский хезмәтләре дәлил булып тора. Мәсәлән, 1778 елда дөнья күргән «Азбука татарского языка...» исемле китабында С.Хәлфин болай яза: “Письмо у татар пишется от правой руки к левой, так как и книги у них начинаются; и оно собственных букв не имеет; а употребляются в нем арабские, у коих считаются двадцать девять”. Шул ук сүзләргә без И.Хәлфин, А.Троянский китапларында да очратабыз. С.Хәлфиннең “Азбука татарского языка...” (1778), И.Хәлфиннең

№	Кирилл хәрефләре	Гарәп, фарсы хәрефләре	С.Хәлфин, 1778.	И.Гиганов, 1801.	И.Хәлфин, 1809.	М.Иванов, 1842.	А.Казем-Бек, 1846.	М.Г.Махмудов, 1857.	А.Троянский, 1860.	Г.Ваһапов, 1864.	Г.Фәезханов, 1887.	М.Салихов, 1893.
1	А	әлиф (ا)	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
2	Б	би (ب)	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
3	Т	ти (ت)	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
4	С	си (س)	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
5	Дж	жим (ج)	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
6	Х	хи (ح)	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
7	Х	хы (خ)	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
8	Д	дәл (د)	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
9	З	зәл (ز)	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
10	Р	ра (ر)	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
11	З	зи (ز)	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
12	С	син (س)	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
13	Ш	шин (ش)	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
14	С	сад (ص)	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
15	Дз	дзад (ض)	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
16	Т	тый (ط)	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
17	З	зый (ظ)	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
18	Г	гәйн (ع)	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
19	Г	гайн (غ)	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
20	Ө	өи (ف)	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
21	К	каф (ك)	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
22	К	кяф (ق)	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
23	Л	ләм (ل)	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
24	М	мин (م)	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
25	Н	нун (ن)	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
26		уау (و)	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
27	Г	ги (گ, گ)	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
28	Ла	ләмәлиф (لا)	+	+	+							
29	Й	йа (ي)	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+

Гарәптән тыш телләрдән

1	П	пи (پ)	+	+	+	+	+	+	+		+	+
2	Ч	чим (چ)	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
3	Ж	жи (ج)	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
4	Г	гяфь (گ)	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
5		(گ)	+	+	+		+	+	+	+		+
6	В	пи гөмзә (و)	+	+	+					+		

К.Насыри, 1895.	Г.Т.Мөхөммөдҗан, 1900.	М.Өмөтбаев, 1902.	Ө.Мөхөммөдрәхим, 1905.	Ф.Садыков, 1908.	Кәбүтәри, 1910.	Ш.Иманаев, 1910.	Нугайбәк, 1911.	И.Кондратов, 1911.	Г.Ибраһимов, 1914.	С.Кәмәл, 1915.	Ж.Вәлиди, 1915.	№
+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	1
+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	2
+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	3
+	+	+	+	+		+	+	+	+	+		4
+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	5
+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+		6
+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	7
+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	8
+	+	+	+	+	+	+	+	+	+			9
+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	10
+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	11
+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	12
+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	13
+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	14
+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+		15
+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	16
+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+		17
+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+		18
+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	19
+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	20
+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	21
+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	22
+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	23
+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	24
+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	25
+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	26
	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	27
		+	+		+					+		28
+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	29

көргән хәрәфләр

+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	1
+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	2
+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	3
+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	4
+		+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	5
				+		+			+	+		6

“Азбука и грамматика татарского языка с правилами арабского чтения” (1809) һәм И.Гигановның “Грамматика татарского языка...” (1801) дигән хезмәтләрендә татар әлифбасында 35 хәреф билгеләнгән. Ә А.Казембекның “Общая грамматика турецко-татарского языка” (1846), А.Троянскийның “Краткая татарская грамматика” (1860), М.Г.Мөхмүдовнең “Практическое руководство к изучению татарского языка” (1857), М.Салиховның “Самоучитель татарского языка...” (1893.), И.Кондратовның “Новый практический самоучитель татарского языка” (1911) һәм Нугайбәкнең “Төрлек” (1911) хезмәтләрендә әлифбада 33 хәреф дип күрсәтелә. Аларның татар әлифбасында ʋ (ла) һәм ʒ (в) хәрефләре юк.

М.Иванов “Татарская грамматика” (1842), Г.Фәезханов “Татар телигә кыскача гыйльми сарыф”, К.Насыри “Әнмүзәж” (1895) һәм Габдрахман Тәүфыйк бине Мөхәммәдхан “Сарыф төрки” (1900) дигән хезмәтләрендә 32 хәреф билгеләләр. Алар татар әлифбасында ʋ (ла), ʒ , ʒ (в) хәрефләрен күрсәтмиләр.

М.Өметбаев “Татар нәхүсенең мөхтәсәре” (1902), Әхмәдхан Мөхәммәдрәхим углы “Төрки сарыф” (1905), Фатыйх Садыков “Язу кагыйдәләре” (1908), Кәбүтәри “Сарыф төрки” (1910) һәм Ш.Иманаев “Татар теленең нәхүе вә сарыфы” (1910) дигән китапларында 34 хәреф билгеләләр. М.Өметбаев, Әхмәдхан Мөхәммәдрәхим углы һәм Кәбүтәри ʒ (в) хәрефен, ә Ф.Садыков һәм Ш.Иманаев ʋ (ла) хәрефен күрсәтмиләр.

Г.Ваһапов 1864 елда чыккан “Үз-үзеңнән өйрәткеч. Татар русча һәм руслар татарча сөйләшәргә” (“Самоучитель для русских по-татарски и для татар по-русски”) дигән хезмәтендә 33 хәреф күрсәтә һәм тагын 6 ялгаулы (буквы составные) хәреф ʋ (у), ʋ (и), ʋ (я), ʋ (ю), ʋ (ля), ʋ (а) өсти. Ул ʋ (ла) һәм ʋ (пи) хәрефләрен әлифбада күрсәтми.

Г.Ибраһимов 1914 елда чыккан “Татар имлясы” дигән хезмәтендә авыздан чыккан тавышны – аваз, ә һәрбер авазның көгәздә төшкән сурәтен – хәреф дигән. Бер телнең язында йөртелгән хәрефләрнең барлыгын

телнең “әлифба”сы дип атый. Әлифбабызда 36 аваз бар, шуңа карап, 36 хәреф йөри. 36 хәрефнең 6 сы (ث (с), ح (х), ع (г), ذ (зәл), ظ (зъ), ض (зъ)) гарәпчәдән яки корьәннән кәргән сүзләрдә генә языла, ди ул һәм ʒ (в), ʒ (ж), ʋ (h) хәрефләренең башка телләрдән керүен аңлата. Ул татар әлифбасында ʋ (ла) хәрефен күрсәтми.

Салах Кәмалның 1915 елда чыккан “Имла Мөгаллиме” дигән хезмәтендә “безнең телемез – төрки телдер, ә төрки телендә 28 төрле хәреф бар” диелгән. Төрки телендә бу хәрефләрдән тыш тагын берничә төрле хәрефләр булса да, алар чын төрки хәрефләре булмый, ди. 5 хәреф (ث (с), ح (х), ض (з), ع (г), ظ (зъ)) гарәп теленнән һәм 2 хәреф (ʒ (в), ʒ (ж)) рус теленнән алынган, дип яза.

Җамал Вәлидинең 1915 елда Казанда чыккан “Татар теленең имля, сарыф вә нәхү кагыйдәләре” дигән хезмәтендә татар телендә барлыгы 27 хәреф һәм аларның һәрберсенең махсус авазлары бар дип күрсәтелә, гарәп теленнән кәргән 6 хәрефне һәм ʋ (ла)ны ул әлифбага кертми. Гарәп теленнән кәргән алты хәрефнең (ث (с), ح (х), ذ (з), ض (з), ع (г), ظ (зъ)) татарчада авазы юк, ләкин алар татар телендә гарәп сүзләрен язганда кирәк. Мәсәлән: ثابت (сабит (үз сүзендә нык торучы)), حكم (хикәм (хикмәт)), اذان (азан), ضرر (зарар (зыян)), ظريف (Зариф), علم (галәм (әләм, байрак)). Бу сүзләргә язар өчен татарның 25 хәрефе генә җитми, шуның өчен тагын 6 хәреф өстәлә. Ягъни татарча дәрәс язу өчен 31 хәреф кирәк була, ди галим. Тагын Җамал Вәлидинең 1919 елда Казанда чыккан “Татар теленең грамматикасы” дигән хезмәтендә әйтеп китмичә булмас. Татар телендә барысы 53 аваз булып, шуларның 10сы сузынky (мәдди) һәм калганы тартынky (самит) авазлардыр, дип язган ул.

Хәзерге татар алфавиты 38 хәрефтән тора. Шулардан 9 аваз (а, ә, у, ү, о, ө, ы, е, и) татар әдәби телендә, ә 3 аваз (ы, о, е) рус теленнән кәргән сүзләрдә генә, 26 тартык аваз татар әдәби телендә, ә алынма сүзләрдә һәм диалектларда 5 тартык аваз (ц, ч, щ, в, х) очрый.

ШИҖАБЕТДИН МӘРҖАНИ ОБРАЗЫ ӘДӘБИЯТТА ҺӘМ СӘНГАТЬТӘ

Фәнис Исламов

ФӘНИС ФӘТХЕЛ улы ИСЛАМОВ – педагогика фәннәре кандидаты. Дистәдән артык монографиясе, башка авторлар белән берлектә рус һәм татар мәктәпләренең 5-9 сыйныфлары өчен татар теле һәм әдәбияты, тарих фәннәре буенча мәктәп дәреслекләре, педагогика, тел һәм әдәбият, тарих фәннәрен укыту, тәрбия һ.б. темаларга багышланган 300дән артык фәнни-гамәли мәкаләләре басылган.

Исламов Ф.Ф. Образ Шигабутдина Марджани в литературе и изобразительном искусстве.

Автор статьи радуется за более масштабное воплощение в разных жанрах образа выдающегося ученого-историка, богослова-просветителя.

Шиҗабетдин Мәрҗани – XIX гасырда татарның рухи хәятендә тирән борылыш ясаган, уяну-яңарыш дәверенә – ренессанска юл ачкан титаник шәхес, фикер иясе, милли мәдәният күгендә, бөтен Ислам дөньясында балкып торган олы якты йолдыз. Бөек реформатор, энциклопедист галим, мәшһүр мәғрифәтче [1, 43-50].

Халкыбызның бөек акыл иясе, даны һәм горурулыгы булган бу мәшһүр затка багышлап төрле телләрдә йөзләгән фәнни хезмәтләр, матур әдәбият әсәрләре языла, диссертацияләр яклана, сәнгать төрләре (бюстлар, рәсемнәр) иҗат ителә.

Бөек шәхесләр үз халкының тормышына, рухи дөньясына, шул исәптән аның сәнгәтенә, хәтта аның бер төре булган матур әдәбиятына да билгеле бер дәрәҗәдә уңай йогынты ясыйлар, алга таба ул халыкның, ул милләтнең горурулыгына әвереләләр. Ш.Мәрҗани – шундый шәхесләрнең берсе. Данлы шәхесләргә бай булган татар халкының рухи дөньясында бу мөһтәбәр зат үзенә аерым, үзенчәлекле урын били. Шушы уңайдан, Мәрҗани шәхесенең татар шигъриятендәге, аның бер жанры булган мәрсия жанрындагы әсәрләрдә ничек чагылуы мәсьәләләренә берникадәр тукталып үтик.

Мәрсия – вафат булган кешеләрне оылап, мактап искә алуы, аларга карата ярату, ихтирам итү, хөрмәтле тойгыларын чагылдыручы шигъри әсәр. Мәрсияләрдә үзеннән соң фән, әдәбият, мәгариф, мәдәният өлкәсендә данлы исем калдырган шәхесләргә дан җыр-

лана. Беренче чиратта, мондый шәхеснең күркәм, соклангыч кешелек сыйфатлары тасвирлана, туган халкына күрсәткән изге гамәлләре, хезмәтләре югары бәяләнә.

Ш.Мәрҗани шәхесенә багышлап Акмулла, Гали Чокрый, Нәҗип Думави, Габдулла Тукай һ.б. язган әсәрләр шушы төр мәрсияләргә карый [2, 95-98].

1889 елда Ш.Мәрҗани вафаты уңае белән татар әдәбиятында моңа кадәр язылган мәрсия жанрындагы әсәрләрнең тематик оыклары киңәя төшә: аңа багышланган мәрсияләр татар әдәбиятында яңа тип мәрсияләр – алгы планга мәғрифәтчелек идеаллары куелып язылган, оптимистик рухтагы мәрсияләр тууга сәбәпче була.

Билгеле булганча, Ш.Мәрҗанигә багышланган иң беренче мәрсияләрне Мифтахетдин Акмулла һәм Гали Чокрый яздылар. Акмулланың «Дамелла Шиҗабетдин хәзрәтнең мәрсиясе» әсәре, мәгълүм булганча, шагыйрь тарафыннан Мәрҗани шәхесен һәм аның гыйлем өлкәсендәге эшчәнлеген мактауга багышланган мәдхия итеп языла башлый. Шагыйрь аны тәмамлагач, Казанга барып, Мәрҗанинең үз кулына бирергә ниятли. Әмма 1889 елның маенда педагог вафат булгач, шагыйрь әсәренә традицион мәрсия рухында аерым бер бүлек өстәп, аның кулъязмасын Казанга юллый һәм бу әсәр 1892 елда аерым китап хәлендә дөнья күрә. Анда Мәрҗани шәхесе наданлык дөньясында балкыган қояш, якты яшен нуры, энҗе-мәрҗән белән урынлы рәвештә чагыштыры-

ла, мәшһүр галимнең даны ерак илләргә таралуы хакында әйтелә. Ш.Мәржанигә багышланган 506 шигъри юлдан торган мәрсиядә данлы галимнең туган халкын гыйлемле итү өлкәсендә башкарган изге эш-гамәлләре, мәгърифәтчелек идеяләре киң тасвирлана, аның шәхесен зурлап «караңгыда фонарь кабызган зат», «тимерказык» булуы хакында жылы фикерләр әйтелә.

Ш.Мәржанигә багышланган икенче әсәр – Г.Чокрый мәдхиясе. Матбугатта аның барытик дүрт юллы ике генә строфасы дөнья күргән. Аны укыгач, ирексездән, бу ике строфа зур күләмле шигъри әсәрнең бер өзеге генә түгелме икән? – дигән карашка киләсен. Эчтәлегә белән ул «мәдхия» (ода) жанрына бик якын. Формасы ягыннан да ул классик мөрәббагъ (дүртыюллык) рәвешендә иҗат ителгән, строфа саен «һади́лар кем безем саздыр» («безне дөрес юлга салучы») дигән юлдаими кабатлана. Текстта Мәржанинең башкарган эш-гамәлләре турында әйтелә, галимнең «шөһрәт һәм бөек фикер иясе», «күп фәннәр, хикмәтләр укып», «төрле мәсьәләләр ачып, күп дәлилләрне белүче, безне дөрес юлга салучы» зат булуы турында бәян ителә. Бу әсәр дә оптимистик рухта язылуы белән сыйфатлана.

Уфадагы Зәки Вәлиди исемендәге Республика китапханәсенең крайны өйрәнү бүлегендәге Гали Чокрый фондында робагый белән 64 юллык күләмдәге мәрсиянең кулъязмасы саклана. Анда мәшһүр галимнең үлеменә тирән кайгы белдереләп, фикер иясенең акылына дан җырлана.

XIX гасыр ахыры-XX гасыр башларында татар вакытлы матбугатында Мәржанинең үлүенә 25 ел тулуы билгеләп үтүгә хәзерлек мәсьәләләре алга килеп баса. Бу чорда фикер иясенә багышлап шигърь язучылардан Н.Дума́ви һәм Г.Тукай аеруча матур үрнәк күрсәттеләр. Н.Дума́ви «Шиһабетдин Мәржани хәзрәтләренең кабере янында» исемле шигърен шул уңай белән иҗат итә һәм ул «Йолдыз» гәзитенең 1912 елгы 24нче июнь санында дөнья күрә. Оптимистик рухта иҗат ителгән бу әсәр, формасы ягыннан караганда, Акмулла мәдхиясеннән икеюллыклар ярдәмендә иҗат ителү белән генә аерыла. Әмма эчтәлек ягыннан шушы иҗат җимешләре аваздашлар: аларда буеннан буена

Ш.Мәржанинең халыкка гыйлем тарату өлкәсендәге эшчәнлегә, яхшы кешелек сыйфатлары, оптимизмы, батырлыгы тасвирлана, эш-гамәлләренең кыйммәте объектив рәвештә бәяләнә.

Г.Тукайның «Шиһаб хәзрәт» исемле шигъри әсәре дә бөек татар галимнең тууына һижри ел исәбенә йөз ел тулу уңае белән иҗат ителгән кадерле мирасның бер кыйммәтле өлеше. Үзенең гомер сукмагы кыскаруны сизенгән шагыйрь, зур юбилей уңаеннан басылачак җыентыкны көтеп тора алмый, эчтәлегә, эчке рухы белән мәдхия жанрында нечкә зәвык белән язган шигърен «Аң» журналының 1913 елгы икенче санында бастыра. Тугыз строфаны тәшкил иткән бу поэтик әсәрнең түбәндәге соңгы тарихи юлларыгына да мәшһүр галимгә шагыйрьнең мөхәббәте, ихтирамы нинди тирәнлектә булуын ачыклайлардыр шәт:

Бер җан берләп тиздән милләт

итә бәйрәм,

Шәрафәтләп туган көнне бу мөхтәрәм;

Җисме үлек, исме терек бу хәзрәтнең

Мәхшәргәчә телләр сөйләр, язар каләм.

Йөз еллыгы уңае белән Ш.Мәржанинең тарихи, мәгърифәти, мәдәни эшчәнлеген яктырту юлында «Аң» журналы 1913 елгы беренче һәм икенче саннарында изге гамәлләр башкара: анда Габдрахман Сөнгәтиннең «Мәржани хәзрәтләре» шигъре, Г.Ибраһимовның «Бөек остазымызның кайбер тәәлифләре (юбилей мөнәсәбәте илә тәнкыйть)» дигән мәкаләсе урын ала. Г.Сөнгәтиннең шигъре:

Бәхетле син, даһи хәзрәт!

Көл Көрсі өстендә,

Хәзер хак сүзләрең угырында

корбан барча җан инде,

– дигән жылы фикерләр белән тәмамлана; Г.Ибраһимов мәкаләсендә: «Таң алдыннан чулпан күренә, Чулпан белән бер вакытта жир йөзе тагы ныграк караңгылана. Мәржани – безнең таңыбызның Чулпаныдыр», дигән бәяләмә бирелә [3, 55].

«Кояш» гәзитенең 1915 елгы 9нчы гыйнвар һәм 16нчы апрель саннарында Ф.Әми́рханның Ш.Мәржани шәхесенә, гыйльми эшчәнлегенә олы ихтирам белән сугарылган «Безнең хыялларда Мәржани күлөгәсе», «Мәржани хатирәсенә мәҗмуга» исемле мәкаләләре лаеклы урын алганнар. Сәйфи

Кудашның «Татар-башкорт халыкларының ижтимагый фикер үсеше тарихында Мәржанинең хезмәтләре зур әһәмияткә ия булып торалар. Шунлыктан, татар-башкорт халыкларының ижтимагый фикер үсешен яктыртканда, Мәржанине һич тә читләтеп үтәргә мөмкин түгел» дигән фикерләре [3, 71] ике тугандаш халыкның рухани үсешендә әһәмиятле роль уйныйлар.

«Мәржани» жыентыгында [4] басылган Р.Фәхретдинов, Й.Акчура, Х.Габәши, Г.Баруди, Б.Шәбкәви, Ә.Максуди, Буа Нурғали хәзрәт, Г.Ибраһим, Хәбибеназар хәзрәт, Һ.Атласи, М.Түнтәри, Ш.Морад, Буа Габдулла хәзрәт, Б.Шәрәф, Х.Кызылжари, Ә.Вәлиди, Б.Мәржани һ.б. мәкаләләре дә татар зыялыларының бөек галимгә булган жылы мөнәсәбәтен чагылдыралар. Күренекле дин галиме һәм жәмәгать эшлеклесе, педагог Шәһрәтдин Шәрәфетдин Шиһаб хәзрәтнең вафаты вакытында һәм вафатынан соң өч дистәдән артык дин әһелләренен мәшһүр затка багышланган бик күп мәрсияләр, шигырьләр ижат итүләре турында горурланып белешмә бирде [5].

Ш.Мәржани образы театр, рәсем сәнгатеңдә, бюстлар ижат итүдә билгеле дәрәжәдә чагылыш тапты һәм таба килә. XX гасырның утызынчы-кырыгынчы елларында театр сәнгате өлкәсендә тарихи эчтәлекле «Тукай» (Ә.Фәйзи, 1939), «Идегәй» (Н.Исәнбәт, 1941), «Каюм Насыйри» (М.Гали һәм Х.Уразиков, 1945) әсәрләре буенча Г.Камал исемендәге Татар дәүләт академия театрында спектакльләр кую юлга салына. Өйрәнелүче тема күзлегеннән караганда, мәшһүр мәгърифәтче Каюм Насыйринен 120 еллыгына багышлап ижат ителгән һәм сәхнәдә куелган «Каюм Насыйри» пьесасы игътибарга аеруча лаеклы. Татар халкының ике данлы шәхесе – К.Насыйри һәм Ш.Мәржани образларын сәхнәгә күтәрү ягыннан бу спектакль татар театрында аеруча әһәмиятле урын алып тора.

Совет хөкүмәтенең баштагы чорында шактый вакыт дәвамында Ш.Мәржани буржуаз галим, дини реформатор буларак кына бәяләнәп киләнде, аның тормышы һәм гыйльми эшчәнлегенә багышланган махсус фәнни тикшеренүләр, эзләнүләр алып барылмады. Менә шушы дөвәрдә Г.Камал театрында режиссер Хөсәен Уразиков куйган спектакль

берничә дистә елга сузылган фәнни фикерләүдәге бушлыкны берникадәр булса да тутыргыла булышучы кыйммәтле хәзинә булды.

Бер үк чорда, бер үк тарихи шартларда яшәгән К.Насыйри һәм Ш.Мәржани, эш гәмәлләрен төрле юнәлештә башкарсалар да, туган халкына тугры хезмәт иттеләр. Спектакльне карау дәвамында тамашачы танылган мәгърифәтче, мәшһүр тарихчы турында шактый киң мәгълүмат ала иде.

Спектакльдә катнашучы барлык персонажларның образлары нигездә Казанга мөфти Сәлимгәрәй Тәфкилев килү вакыйгасы белән бәйлә рәвештә яктыртыла, ачыклана. Дин әһелләре, шәһәр байлары, сәүдәгәрләре морза белән очрашуны зур вакыйга буларак кабул итсәләр дә, бу тантанада ике зур шәхес – К.Насыйри һәм Ш.Мәржани катнашмыйлар. Сәбәбе шул: Университетның Археология, тарих һәм этнография жәмгыятеңдә ясалачак К.Насыйри докладын тыңлауны, бәяләүне үзләренә мөһимрәк гәмәл дип санау. Мөфтинә каршылаганда ике танылган затның катнашмавы дин әһелләре һәм мөфтинен аларга булган ачуын кабарта. «Гаепләрен» танудан баш тарткан затлар җитди жәзага тартыла: К.Насыйри яшәгән йортыннан куып чыгарыла, Ш.Мәржани исә мәдәррислек исеменнән мәхрүм ителә. Аның муллалык указы алына. Спектакльнең сюжетында Насыйри төп герой, ә Мәржани исә Насыйринен якин фикердәше, көрәштәше буларак кына гәүдәләнә. Тамашачы мәшһүр тарихчысы белән спектакльнең өченче пәрдәсендә очраша.

Ш.Мәржани мөфти белән булган бәхәс вакытында түбәндәге фикерләрен әйтте: «Минем теләгем бер генә – шәкертләремне мәгърифәтле ясау, төрле хорафаттан миләрен арчу. Дөньяны таныту. Дөньяда яшәргә сәләхиятле итү. Минем мәдрәсәмне хәтмә көтеб (*укуп бетерен*) калган шәкертләр, мәдрәсәдән чыккач, үзләренә теләсә нинди исем таксыннар, ул ягына мин кагылмыйм, ләкин миннән чыккан шәкертләр, менә болар кебек, фидия (*йолым*) козгыннары булып кала торган булсалар, бөтен һөнәрләре үлек күмү, үлек юу, мәжлестән мәжлескә йөрәп ашау булса, бөтен белемнәре башкаларны көферлектә гаепләп, гайбәт сөйләүдән артмый торган булса, мин андый шәкертләренә мәдрәсәмдә асрамыйм да, укутмыйм да».

Бу монологта Мәржанинең педагогика өлкәсендәге карашлары шактый ачык чагылдырылган. Ул шәкертләренең аңлы, фикерләргә сәләтле, тирән белемле, тәрбияле кешеләр булып үсүләренә ирешергә омтыла. Диннең катып калган догма булмыйча, реаль тормыш өчен файдалы, саф һәм пакъ тәғлимат булуын тели, шәкертләрен дә шундый рухта формалаштыру юлларын эзли.

Спектакльдә Ш.Мәржани образын режиссер Ширияздан Сарымсаков һәм артист Мәжит Илдар тудыралар. Тамашачы нык гәүдәле, горур, үз дәрәжәсен тирән аңлап эш итүче, традицион чалма-чапан, итек-кәвеш кигән тышкы кыяфәте үк зыялы зат булуын раслаучы шөхесне яратып кабул итә. Спектакльдә катнашкан күренекле рус галимәсе Ольга Федоровна (М.Миңлебаева, Г.Шәрипова) белән фән проблемалары турында барган сөйләшү, мофти Сәлимгәрәй Тәфкилев (Т.Гыйззәт) һәм аның иярченнәре белән булган бәрелеш күренешләре мәшһүр галимгә хас булган шөхси сыйфатларны, башка кешеләргә булган игътибарлы мөнәсәбәтен, белем дәрәжәсен шактый тулы ачыклайлар. Ольга Федоровна белән фикер алышу барышында галимнең үз-үзен тоту манерасы, сөйләшү, аралашу осталыгы, зирәк, мөлаем шөхес булуын тою авыр түгел. Профессор Смирнов (Х.Сәлимжанов) кабинетында барган икенче эпизодта Мәржанинең тирән фикер йөртүче, төпле белемле тарихчы галим булуы янә ачыклана. Мофти һәм аның иярченнәре белән булган бәрелеш процессы Шиһаб хәзрәтнең сабыр табигатьле, үз сүзендә нык тора алуы зат булуын күрсәтә. Мофти кулыннан килгән барлык чаралар белән Мәржанине үзенә буйсындырырга, баш идерергә, гафу үтенергә мәжбүр итәргә тели. Әмма үз максатына ирешә алмый. Мулалык указыннан мәхрүм ителү дә галимнең горур характерын сындыра алмый. Мәржани башын югары тоткан хәлдә сәхнәдән жиңүче буларак чыгып китә. Бу күренешне күзәткән тамашачының көчле алкышы данлы улына туган халкының тирән рәхмәте булуы, олы мәхәббәте турында сөйли, билгеле.

Театр белгече Мөхәммәтгали Арсланов бу спектакльнең вакытында киң жәмәгатьчелек тарафыннан мәдәният дөньясында әһәмиятле зур вакыйга буларак кабул ителүе

турында бәян итә. Спектакльгә рецензия язган театр, әдәбият белгечләре Латыйф Жәләй, Гази Кашшаф бу тамашага югары бәя бирәләр, Ш.Мәржани образының ничек иңат ителүенә дә киң тукталалар. «Мәржанинең үзенә ласкылы характеры табылган. Мәржани безнең алга үз юлында нык торучы, нинди генә киртәләр булса да туктамый баручы көчле галим булып килеп баса. Илдар белән Сарымсаков иптәшләр бу образның чын йөзен ачу өстендә күп эшләгәннәр һәм шул образда аларның талант байлыкларының бизмәне дә сизелә» – дип язды Л.Жәләй [6]. Г.Кашшаф исә түбәндәге гыйбарәләре белән телче һәм әдәбиятчы галимнең фикерләрен куәтли: «Әдәбиятта беренче тапкыр буларак, галим һәм мулла тиби буларак бирелгән Мәржани сурәте драмада хаклы рәвештә отышлы урын алган. Ул – игътибарга ласкылы һәм фикер уята торган тип», – ди «Тарихи шөхесләренә гәүдәләндерү юлында» исемле бәяләмәсендә [7].

Алга таба Нәкый Исәнбәтнең «Мулланур Вахитов», «Муса Жәлил», «Гөлжамал» кебек тарихи пьесаларны сәхнәләштереп (1948, 1956, 1968) шактый тәҗрибә туплаган Г.Камал исемендәге театр «Каям Насыйри» әсәренә 1969 елда янә мәрәжәгать итә. Бу юлы Ш.Мәржани образын танылган артист Фатих Колбарисов иңат итә. Ул галим образын тудырганда аның фаш итүче, көрәшче сыйфатларын калкурак итеп ачарга омтыла. Бу спектакльгә театр белгенче Азат Әхмәдуллин нигездә уңай бәя бирсә дә [8], спектакль бу юлы озын гомерле була алмый.

М.Арсланов бик хаклы: «Бүген Ш.Мәржани тормышы, эшчәнлегә, калдырган мирасы яңа чор таләпләреннән, мөмкинлекләреннән чыгып тикшерелергә, өйрәнелергә ласкылы... Мәржанинең үзенә генә багышланган, аның гажәеп күпкырлы образын тулысынча иңләгән сәхнә әсәре булдыру да, ниһаять, көн тәртибенә куелырга тиеш» [9, 16].

Мөхтәрәм галимнең бу кыйммәтле фикерләре язучылар, рәссамнар, композиторлар берлекләре житәкчеләрен, зыялы затларны житди уйландырсын иде. Махсус рәвештә Ш.Мәржанигә багышлап иңат ителгән зур күләмле проза, драма, поэтик әсәрләреннән әлегә кадәр булмавы жәмәгатчелектә, укучы-

да, тамашачыда, сәнгать сөючедә бу хәлгә урынлы ризасызлык тудыра. 2005 елда Айдар Юзеевның Ш.Мәржанигә багышланган 350 данәдә генә басылган 112 битлек «Звезда по имени Марджани» исемле документаль-биографик повесте «Гасыр» нәшриятында «Гасырлар авазы – Эхо веков» журналына кушымта буларак дөнья күрдә. Аны, һичшиксез, якын араларда татар теленә тәржемә итеп зуррак тиражда бастырып, укучыларга, бигрәк тә мәктәп укучысына тәкъдим итү мәслихәт.

Ш.Мәржани образын нәкышчы, сынчы, график буларак ижәт итүдә Татарстан сәнгать осталары берникадәр файдалы эш башкардылар, билгеле: Б.Урманче, А.Головачев һәм В.Демченко кебек сынчылар галимнең бюстларын, Бакый Урманче, Канәфи Нәфыйков, Эрот Зарипов, Виктор Федоров, Альфред Әбдрәшитов кебек рәссамнар мәгърур шәхеснең портретларын ясадылар. Татарстанның һәм Үзбәкстанның халык рәссамы Чыңгыз Әхмәров «Шиһабетдин Мәржанинең шәкерт чагы», «Мәржани һәм Сәмәрканд галиме Сәет Абдулла», Рәшит Гыйләжев «Мәржани мәчете» исемле рәсемнәрән ижәт иттеләр. Режиссер Салават Юзеев «Мәржани коесы» исемле документаль фильмын тудырды (2000).

Аерым урамнар, Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең Тарих институты, Казандагы мәчет, икенче татар гимназиясе, Өтнә районының Комыгуржа урта мәктәбе Шиһабетдин Мәржани исемен йөртәләр. Бу уку йортларында данлы галимнең тормыш юлын, гыйльми-педагогик эшчәнлеген шактый киң яктыртучы музейлар эшли. Татар-

стан Фәннәр академиясе 1993 елдан иң яхшы фәнни хезмәтләр ижәт итүче галимнәрне тәрбияләү өчен Ш.Мәржани исемендәге бүлекне булдырган иде. Аның беренче лауреатлары Яхъя Абдуллин, Мөнир Йосыпов, Нурмөхәммәд Хисамов, Гариф Ахунов, Айдар Ногманов булдылар.

Татар халкы мәшһүр улын тирән хөрмәт итә. Тик аның шәхесен пропагандалау, бай тарихи мирасын халыкка житкерү, хезмәтләрен гади укучы аңлый алырлык хәлгә китерү – тәржемә итеп бастыру өлкәсендә дә житди эш алып бару сорала әле. Мөгтәбәр затка багышланган һәйкәлнең соңгы дистә еллар бунча үз исеме белән аталучы урамга килеп баса яки утыра алмавы (галимнең 180 еллыгын билгеләп үткәндә матбугат, радио, телевидение бу хакта кат-кат хәбәр итсә дә, бик кызганыч, бу вәгъдә үтәлмичә килә), бөек галимгә багышланган яхшы сыйфатлы нәфис фильمنىң экранда, спектакльнең республикабыз театрлары сәхнәсендә күрсәтелмәве, дөүләт музеенда, тирән эчтәлекле нәфис рәсемнәрнең хәзергәчә житәрлек булмавы күнелне борчый.

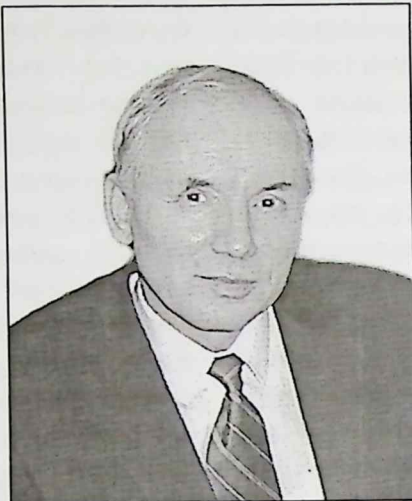
Мәшһүр галимнең 195, 200 еллыкларына да ерак калмый. Данлы затның гыйбрәтле тормыш юлын, төрки халыкларның, шул исәптән туган татар халкының рухи үсешенә керткән гыйльми эшчәнлеген пропагандалауга игътибар, хәстәрлек тагын да арттырыла төшсә, бөек шәхескә багышланган зур күләмле матур әдәбият, сәнгать әсәрләре ижәт ителсә, изге гамәл башкарылып, киң масса укучылар, тамашачыларның урынлы теләге, өметә билгеле дәрәжәдә тормышка ашар иде.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Әмирхан Р. «Мәржани» мәжмугасы һәм аның тарихи әһәмияте// Мәржани: тарих һәм хәзерге заман. – Казан, 1998.
2. Шәрипов Ә. Шиһабетдин Мәржанигә багышланган мәрсияләр// Мәржани: тарих һәм хәзерге заман. – Казан, 1998.
3. Шиһаб Мәржани. Мәкаләләр җыентыгы/ Төз. Х.Хисмәтуллин. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1968.
4. Мәржани. Җыентык/ Төз. К.Тәрҗемани, С.Гобәйдуллин, Ш.Шәһәр, Г.Гомәри, Г.Гыйсмәти, Г.Гобәйдуллин, Т.Ильяси. – Казан, 1915.
5. Шиһабетдин Мәржани/ Төз. Р.Мәрдәнов, Р.Миңнуллин, С.Рәхимов. – Әлмәт: Рухият, 1998.
6. Жәләй Л. Каюм Насыйри// Кызыл Татарстан. – 1945, 8 дек.
7. Кашшаф Г. Тарихи шәхесне гәүдәләндерү юлында// Совет әдәбияты. – 1945, № 11. – 101-112 б.
8. Әхмәдуллин А. Каюм Насыйри //Социалистик Татарстан. – 1969, 9 май.
9. Арсланов М. Г.Камал исемендәге театр сәхнәсендә Мәржани образы// Мәржани: тарих һәм хәзерге заман. – Казан, 1998.

РИНАТ ЗИННУР УЛЫ ЗАКИРОВКА 60 ЯШЬ

«Бөтендөнья татар конгрессы» ижтимагый берләшмәләренә Халыкара берлеге Башкарма комитетының рәисе, Татарстан Республикасы Дәүләт Советы депутаты, тарих фәннәре докторы Ринат Зиннур улы Закиров 1948 елның 1нче августында Татарстан Республикасының Чистай районы Наратъялга авылында туа. 1966-72 елларда Казан химия-технология институтында укый, институтны тәмамлагач, шунда ук инженер булып эшли.

1972 елның ноябренән башлап Ринат Закировның тормыш һәм иҗат юлы мәдәният, татар сәнгате белән бәйләнештә үтә. Башта ул Татарстан өлкә комсомол комитетының пропаганда һәм массакүләм мәдәни эш бүлеге инструкторы, пропаганда бүлеге мөдиренең урынбасары, аннан соң мөдире. 1980 елның мартынан башлап Советлар Союзы коммунистлар партиясе Татарстан өлкә комитетының мәдәният бүлеге инструкторы, пропаганда һәм агитация бүлеге мөдиренең беренче урынбасары. 1988-91 елларда В.И. Ленин исемендәге Үзәк музейның Казан филиалы директоры. Музей нигезендә 1991 елда оешкан «Казан» шәһәр мәдәният үзеген (бүгенге көндә «Казан» милли-мәдәни үзәге) җитәкләгән Ринат Закировның татар сәнгате үстерүгә керткән өлеше гаять зур.

2002 елда Бөтендөнья татар конгрессының III корылтаенда Ринат Зиннур улы Закиров БТК Башкарма комитетының рәисе итеп сайлана, 2007 елда узган IV корылтада аның рәислек вазыйфалары тагын биш елга озайтыла. Бу елларда Ринат Закиров җитәкләгән Башкарма комитетның абруе тагын да күтәрелә, Бөтендөнья татар конгрессының эшчәнлек өлкәсе киңәя. Милләтбезнең төрле катламнары белән эшләр

жанландырыла, билгеле бер системага салына. Татар яшьләренә оч халыкара форумы уздырыла, Россия регионнарыннан һәм якын чит илләреннән Татарстанның югары уку йортларына абитуриентлары өзерләү һәм укырга кертү буенча зур эш алып барыла. Хатын-кызлар белән үткәргән чараларның әһәмияте арта, «Гаилә» фонды оештырыла. Татар теле һәм әдәбияты укытучылары, татар этномәдәни

компонентлы мәгариф учреждениеләре хезмәткәрләренә Бөтенроссия съезды, I Бөтендөнья татар галимнәре форумы, татар эшкүарларының чираттагы җыелышы, дин әһелләренә конференциясе үткәрелә. Татар милли бәйрәме Сабан туеның мохитә һәм дәрәжәсе нык арта. «Татарча көрәш» Бөтенроссия федерациясе, татар авылларының Бөтенроссия ассоциациясе оештырыла. Бүгенге катлаулы чорда халкыбызны хокукый яктан яклау мәсьәләләренә аеруча игътибар бирелә.

Шушы зур ижтимагый, дәүләти эшчәнлегә белән беррәттән Ринат Закиров фәнни эзләнүләр алып бара, татар халкының үткән, бүгенгесен, киләчәген анализлауга багышланган хезмәтләр яза, докторлык диссертациясе яклый. Аның 2006 елда басылып чыккан «Татары в меняющемся мире» дигән китабында татар этносының хәзерге торышы, милли стратегия мәсьәләләре, милләтне берләштерү юлында Бөтендөнья татар конгрессының роле яктыртыла.

Дөньякүләм танылган җәмәгать эшлеклесе, сәясәтче, галим, Татарстан Республикасы һәм Россия Федерациясенең атказанган мәдәният хезмәткәре, журналыбызның редколлегия әгъзасы һәм һәрдаим ярдәмчесе Ринат Зиннур улы Закировны ихлас күңелдән олы юбилее белән котлыйбыз, алда нык сәламәтлек, зур уңышлар телибез.

«Фән һәм тел» журналы редакциясе.

ТАТАР ХАЛКЫНЫҢ ЯҢАРЫШ ЧОРЫ

(төрле еллардагы чыгышлардан)

Ринат Закиров

4 октябрь 2002 ел. Фәнни-гамәли конференция «Татар халкы 1552 елдан соң: югалтулар һәм табышлар».

XX гасырның 90нчы елларында – татар халкының яңарыш чорында – милләтебезнең үткән юлларына, хәзергесенә һәм киләчәгенә яңача караш барлыкка килде. Бүген халкыбыз тарихының мәдәни, мәгариф, икътисади һәм сәяси мәсьәләләре күп кенә яңа яклары белән ачылды. Татар зыялылары совет чорындагы тарихи бәяләмәләр белән килешмичә, үз тамырларыбызны билгеләргә керештеләр. Бу омтылыш, беренче чиратта, фән галимнәренә игътибар үзәгендә торучы төп өлкәгә әйләнде. Икенче төрле әйткәндә, халыкның асылына кайту башланды. Халкыбыз үз горур-гадәтләрен, йолаларын саклап калырга, онытмаска тырышса да, әле күптән түгел генә рәсми хакимият бер калыпка салган тарихны укытты, шөһрәтле үткәнбезне дәрәҗәләп яктырту мөмкин түгел иде. Шуңа күрә, үзгәртеп кору чоры башлангач, элекке данлы дәүләтләрбезнең чын тарихын өйрәнү һәм язу юнәлешендә аеруча Альфред Халиков, Индус Таһиров, Сәлам Алишев, Булат Солтанбәков, Равил Фәхретдинов, Миркасыйм Госманов, Марсель Әхмәтжанов кебек күренекле тарихчыларыбыз фидакарлык күрсәттеләр, нәтиҗәлә эшләделәр.

13 июнь 2003 ел. Фәнни-гамәли конференция «Россия төбәкләрендә татар телен саклау мәсьәләләре һәм милли мәгарифнең үсеш юллары».

Безнең халык үзенең сабырлыгы, басынкылыгы белән аерылып тора. Күп кенә очракта, бигрәк тә милләт, аның мәнфәгатьләрен яклау мәсьәләсендә, кайчак бу уңай сыйфатлар үзгәргә үк кире ягы белән әйләнә. Күп төбәкләрдә татар мәнфәгәте өчен янып торучы хакимият вәкилләрен табу авыр. Димәк, аларның безгә йөзгә белән борылуын көтеп ятарга һич ярамый. Дәгъвабызның нигезендә Россия дәүләте 1997 елда имзалаган Кече милләتلәр хокукларын яклауга юнәлтелгән конвенция ятарга тиеш.

24 июнь 2004 ел. I Бөтендөнья татар яшьләре форумы.

Яшьләр форумында тагын бер бик мөһим мәсьәләгә кагылмасак дәрәҗә булмас иде. Фи-

зик яктан көчле, сәламәт милләт кенә киләчәккә ышаныч белән карый ала. Баланы бишкәтән башлап игеләклә гамәлләр белән мавыктырып, физик яктан чыныктырып үстерү, яңа буынны заман чирләреннән сакларга һичшиксез ярдәм итәр иде. Кыскасы, безнең халыкка ярышу, көрәшү, жинүгә ирешү борынгыдан килгән асыл сыйфатлар. Яшьләр шуны онытмасыннар иде!

19 ноябрь 2004 ел. Фәнни-гамәли конференция «Милли үзгәртүдә татар хатын-кызларының тоткан урыны һәм роле: тәҗрибә һәм проблемалар».

Милли балалар бакчасы, мәктәп, югары уку йорты – менә ул татарның киләчәге. Бу мәсьәләләргә аерым-аерым гына чыгу – күлмәккә ямау салуны хәтерләтә һәм ул теләгән нәтиҗәгә бирмәчәк. Милли тәрбия, мәгърифәт, мәдәният, тулы бер татар мохитен булдыру – барысы да бер жепкә тезелергә тиеш. Ошбу уңайдан, безгә ассимиляция зур тизлек белән кереп барган шөһәрләргә аерым игътибар итәргә кирәк. Мәгълүм ки, моңа хәтле татар мохите авылда яшәп килде. Бүген аны татарлыктан ерак торган калаларда булдыруны вә җәелдерүне төп эшләребезнең берсе дип игълан итәргә тиешбез. Кичектермичә, галимнәребез моның концепциясен дә ясасыннар иде. Бу уңайдан шунысын да әйтим: без әле һаман да татарча белмәгән татарлар белән эшләмибез. Алай гына да түгел, без моңа хәтле алардан йөз чөерең килдек. Ләкин бу дәрәҗә сәясәт түгел. Алар арасында иманлы, татар жанлы кешеләр дә байтак бит. Менә шулар белән эшләү өчен махсус программалар, мәгълүмат чараларын оештырырга кирәк.

23 июнь 2005 ел. Бөтенроссия фәнни-гамәли конференциясе «Татар җәмгыятедә исламның торгызылуы: проблемалар һәм перспективалар».

Татар милләтенең язмышы Ислам дине белән турыдан-туры бәйле. Дин безнең күп гасырлар дәвамында дәүләтле халык булып яшәвебездә зур роль уйнады, җәмгыятьтә әхлакый нормалар тәрбияләде, гомумән, татарны татар итеп саклап калуда үзенең зур өлешен кертте.

Әлбәттә, милләт тормышында Исламның

тоткан урыны, аның уйнаган роле үзгәрәп торган. Дин һәрвакыт үзенә тотрыклыгы белән аерылып торса да, ул милләт проблемаларын беркайчан да читкә какмаган, милләт өчен иң авыр чорларда да аның иң ышанычлы таянычы булган. Болгар дәүләте, Алтын Урда һәм татар ханлыklары чорларында Ислам дине, яшәеш рәвеше булу белән беррәттән, дәүләт идеологиясе функциясен башкарган. Кыскасы, динбез татар дәүләтләренең нигез ташы булып, аларны таркалудан саклаучы да, халыкны берләштерүче дә һәм аның әхлакый йөзен билгеләүче иң мөһим көч тә булып торган.

12 декабрь 2005 ел. Бөтенроссия фәнни-гамәли конференциясе «Татар иҗтимагый хәрәкәте: тарихи тәҗрибә һәм бүгенге көн».

XXнче гасыр башында оешкан татар милли хәрәкәтенең нигез ташлары булып милләт-челек, дин һәм төркичелек хезмәт иткән. Аларны татарлар бер-берсеннән аерып карамаганнар. Шуңа күрә дә татар милли хәрәкәте жәмгыятьнең төрле катламнарын берләштерә алган һәм төрле принципнары үз эченә алган универсаль идеологиягә таянган.

13 декабрь 2005 ел. БТК Башкарма комитетының киңәйтелгән утырышы: «Татарларның заманча яшәү стратегиясе».

Һәрбер халык, һәрбер милләтнең зыялылары гасырлар буена үз милләтенең, кавеменәң киләчәгә, алга баруы турында борчылганнар, үзләренең үсеш юлларын тәкъдим иткәннәр. Аерым шәхеснең билгеле бер көнкүреш канунары белән яшәвен беренче чиратта хөкүмәт үз күзәтүенә алган һәм тыюлар, жәзалар белән борынгыдан кешеләргә бер калыпта тоталган. Шунның белән бергә гомум көнкүреш кагыйдәләре булдырылган, һәм ул буыннан-буынга күчеп камилләшә барган.

Татар халкының да эчке жәмгыятье һәм һәр жәмгыять әгъзасына караган әхлак кагыйдәләре күп еллар дәвамында формалашып килгән. Ислам динен кабул иткәннән соң Болгар дәүләте мөселманнарының үз-үзен тотышы шәригать канунары нигезендә тәртипкә салына. Яшә буенча өлкәннәргә дәрәжәсен күтәрү – һәр болгар кешесенә бурычы булып тора. Бу балалар тәрбияләүдәге кагыйдәләрдә, үзара мөнәсәбәтләрдә, шулай ук кунакларны каршылау һәм озату йолаларында чагыла. Болгарларда ата-ана культы, күршеләр белән дус яшәү

принцибы, кунакчыллык, кайгыртучанлык, сакчыллык принципнары югары дәрәжәдә була.

28 март 2006 ел. Татар теле һәм әдәбияты уку-учуларының, татар этномәдәни компетенция мәгәриф учреждениеләре хезмәткәрләренең IV Бөтенроссия съезды.

Һәркемгә дә мәгълүм, халкыбызның милли рухы гаиләдә башлана һәм тәрбияләнә. Мәктәпнең тәрбия сыйфаты да беренче чиратта шуннан тора. Гомер бакый гаилә нигезенә халыкның үзенә генә хас тәрбия алымнары, гореф-гадәтләре, йолалары, үз-үзен тоту рәвеше, әхлак нормалары, милли үзенчәлекләре салынган. Әмма, жәмгыять белән бергә, татар гаиләсе дә бүген шактый авырлыктар кичерә, үзенә хас булган рух-әхлакый, милли-мәдәни кыйммәтләргә югалта бара, гаиләдән ана теле китә, тотнаксызлык арта, никахлар һәм балалар саны кими. Шулай итеп, күрәбез – татар гаиләсе бүген ярдәмгә мохтаж.

13 декабрь 2007 ел. Бөтендөнья татар конгрессының IV съезды.

Татар дөньясы бик чуар, күпкырлы. Милләтнең фәкать үзенә генә хас асыл сыйфатлары бар. Без үзбезнең арада ул сыйфатларның яхшыларын да, начарларын да уртага салып, ачыктан-ачык сөйләшәргә тиеш. Халкыбызның фәжигале язмышында төрле борылышлар да, һәлакәтләр дә, кимсетүләр дә, жәберләнүләр дә аз булмаган. Без бүген горурланып әйтә алабыз: шуңа да карамастан, халкыбыз үз-үзен, динен, телен, гореф-гадәтләрен саклап кала алган, иң караңгы, авыр чорларда да белемгә, яктылыкка, хөррияткә омтылган.

24 май 2008 ел. Татар авылларының Бөтенроссия ассоциациясенең оештыру конференциясе.

Идел-йортындагы оясы туздырылгач, халкыбыз авылларга сыенырга мәжбүр булган. Көчле дәүләтчелек традицияләрен тоткан милләт авыл жирендә дә югалып калмаган. Аның мәчете дә, мәдрәсәсе дә, мәктәбе дә, теркәү-хисап, тәртип саклау системалары да нәтиҗәле эшләп торган. Шуңа күрә һәрбербезнең йөрәгенә якин авыл милләтне саклауда әйтеп бетергесез зур роль уйнады.

Авыллар ассоциациясен оештырганда... авылдагы милли мохитне, телне, гореф-гадәтләргә, мәгәриф, мәдәният учакларын жанландыруны, гаилә, әхлак һәм дин мәсьәләләргә белән ныклап шөгыльләнүне мөһим эш итеп куярга тиеш.

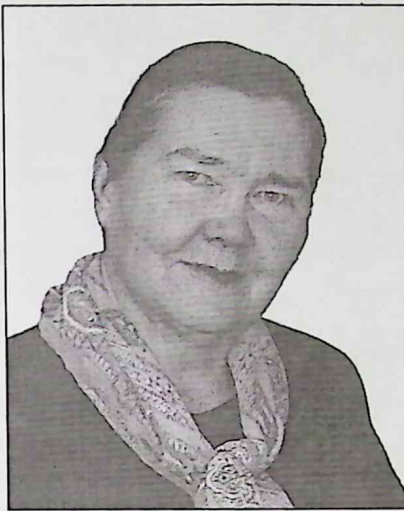
ФЛЁРА САДРИ КЫЗЫ САФИУЛЛИНАГА 70 ЯШ

Флёра Сафиуллина 1938 елның 24нче маенда Татарстан АССРның Ворошилов (хәзерге Тукай) районы Теләнче Тамак авылында хезмәткәр гаиләсендә туган.

1955 елда Ф.Сафиуллина Казан дәүләт университетының татар теле һәм әдәбияты бүлегенә укырга керә, 1960 елда аны кызыл диплом белән тәмамлап, яңа гына оешкан татар теле кафедрасында эшкә кала; 1962-1965 елларда аспирантура үтәп, бу кафедрада ассистент булып эшкә калдырыла. 1966 елда Ф.С.Сафиуллина «Татар әдәби телендә сүз тәртибе» дигән темага кандидатлык диссертациясе яклый.

Кафедрада эшләгәндә ул «Тел белемнә кереш», «Татар теленең синтаксисы», «Татар теленең лексикологиясе» курсларын алып бара. Соңыннан алар буенча югары уку йортлары, мәктәпләр өчен дәреслекләр, кулланмалар бастырып чыгара. Моннан кала Ф.С. Сафиуллина төрле елларда махсус курслар укый һәм семинарлар үткәрә («Татар теленең тарихи синтаксисы», «Тәржемә теориясе һәм практикасы», «Татар сөйләм теле синтаксисы», «Чит аудиториядә татар теле укытуның фәнни-методик нигезләре», «Текст стилистикасы» һ.б.). Болардан Ф.С.Сафиуллинаның монографияләре, дәреслекләре, махсус курс программалары үсеп чыга.

Үзгәртеп кору жыллары, жәмгыятьтәге үзгәрешләр 1989 елда университетта татар филологиясе, тарихы һәм көнчыгыш телләре факультеты ачылуға мөмкинлек бирә. Татар теле дәүләт теле буларак яши башлагач, университетта «Татар теленә өйрәтү кафедрасы» оеша һәм Ф.С.Сафиуллина

шул кафедраның мөдире итеп билгеләнә. Кафедра тиз аякка баса, фәнни-методик потенциал туплый. Кафедрада аспирантура ачыла һәм галимнәң 11 шәкерте бер-бер артлы диссертация яклыйлар.

1997 елда Ф.С.Сафиуллинага профессор исеме бирелә. Хәзерге вакытта филология фәннәре докторы, профессор Ф.С.Сафиуллина – Казан дәүләт университетында гамәли тел белеме һәм тәржемәчелек кафедрасы профессоры, татар теленең төрле өлкәләре буенча белем бирә.

2002 һәм 2004 елларда ул Берлинның Азат университетында да татар телен укытып ала. Галимә житәкләгән татар теленә өйрәтү кафедрасында соңгы дистә ел эчендә Австралия, Кытай, Германия, Япония һ.б. илләрдән 40тан артык кеше татар теленә өйрәнәп китте.

Профессор Флёра Сафиуллина 1993 елда «Татарстан Республикасының атказанган укытучысы», 2004 елда «Татарстан Республикасының атказанган фән эшлеклесе» дигән мактаулы исемнәргә лаек булды; 2001 елда оригиналь фәнни хезмәтләре, милли мәгариф өлкәсендәге укыту-методик басмалары өчен Каюм Насыри исемендәге премия белән бүләкләнде.

Галимә «Түземлек һәм хезмәт данга илтә» номинациясе буенча «2000 ел хатын-кызы» исеменә лаек булды һәм «Сөембикә» журналының «Көмеш беләзегә» белән бүләкләнде.

Остасыбызны олуг юбилее белән котлыйбыз, аңа озын гомер, сәламәтлек, фән өлкәсендә яңа ачышлар телибез.

Әлфия Йосытова.

Мөхтәрәм галимә, жәмәгать эшлеклесе, «Фән һәм тел» журналын аякка бастыруга өлеш керткән авторыбыз Флёра Садри кызы Сафиуллинаны олы юбилее белән котлыйбыз, аңа нык сәламәтлек, зур уңышлар телибез.

“Фән һәм тел” журналы редакциясе.

ДӨРИЯ БӘЙРӘМ КЫЗЫ РАМАЗАНОВАГА 70 ЯШЬ

Дөрия Рамазанова Татарстанның Саба районы Пүкөл авылында 1938 елның 17нче сентябрендә туа. Шәмәрдән урта мәктәбен тәмамлагач, 1955 елда 5нче техник училищеда токарь һөнәрен ала, 1956 елдан 296нчы предприятиедә эшли. 1957-63 елларда Казан дәүләт университеты тарих-филология факультетының татар теле бүлегендә читтән торып укый. М.З. Зәкиев житәкчелегендә «Татар телендә чагыштырулар» темасына

диплом эшен яклаганнан соң, Университетның Гыйльми советы карары белән аспирантурага тәкъдим ителә.

1964-67 елларда СССР Фәннәр академиясенең Казан филиалы булган Тел, әдәбият һәм тарих институты каршында аспирантура уза. Аның «Татар теленең Урта Кама тирәсе сөйләшләре» дигән темага язылган диссертациясе 1970 елда Казан дәүләт педагогика институтында уңышлы яклана. 1998 елда Татарстан Фәннәр академиясе Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтында Д.Б. Рамазанова «Көнбатыш Урал төбәге татар сөйләшләре формалашуы һәм яшәешенең тарихи-лингвистик үзенчәлекләре» дигән темага докторлык диссертациясе яклый.

Г.Ибраһимов исемендәге Институтта 40 елдан артык хезмәт иткән Д.Б. Рамазанованың татар теле белеме буенча фәнни эшчәнлегә күпкырлы. Аның төп юнәлешен татар диалектологиясе тәшкил итә. Күп еллар буге Ул Көнбатыш Урал төбәгендәге татар сөйләшләрен барлау, алар буенча тупланган бай фактик материалны фәнни аңлату-шәрехләү өстендә эшли. Соңгы елларда галимә татар теленең Себердә таралган диалектларын (тобол-иртыш, бараба, том) өйрәнү өстендә уңышлы эшләп килә, дистәләгән

мәкаләләр бастырып чыгарды, «Татар теленең көнчыгыш диалектлары» исемле зур күләмле монография әзерләде.

Д.Б. Рамазанованың гыйльми эшчәнлегенең тагын бер зур юнәлеше – лексикология. Татарлар яшәгән барлык төбәкләргә 24 махсус лексикологик экспедицияләр уздырып, аларның нәтижеләрен гомумиләштереп, галимә «Термины родства и свойства в татарском языке», «Названия одежды и украшений в

татарском языке в ареальном аспекте» дигән монографияләр бастырды.

Д.Б. Рамазанованың фәнни-оештыру юнәлешендәге хезмәтенең тагын берсе – педагогик эшчәнлек. Ул берничә ел Казан педагогия университетында, Казан дәүләт университетында татар диалектологиясе дәрәсләре алып барды, 131нче физика-математика лицееда 12 ел татар теле укытты. Бу өлкәдә дә галимәнә дистәгә якын фәнни мәкаләләре татар телен өйрәтү, укыту мәсьәләләренә багышланган.

Д.Б. Рамазанова, шушындый бай фәнни эшчәнлегә белән беррәттән, төрле жәмәгәт һәм оештыру эшләрендә дә катнаша. Озак еллар дәвамында Татарстан Республикасы Министрлар Кабинеты каршында оештырылган Терминология комиссиясе рәисе булып эшли.

Хатын-кызның уңышы матур гаилә тормышы алып баруда да. Дөрия ханым – булдыклы, һәр гаиләгә үрнәк итеп куярлык ул һәм кыз үстергән бөхетле ана да.

Дөрия Бәйрәмевна юбилее ижади көчә ташып торган хәлдә каршылый. Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият, сәнгать институты хезмәткәрләре һәм житәкчелегә галимәнә бәйрәмә уңае белән кайнар котлый, ана нык сәламәтлек, гаиләсендә иминлек, күпкырлы фәнни эшчәнлегендә яңа ижади уңышлар тели.

Илидә Бәширова.

Журналыбызның даими авторы, филология фәннәре докторы, Г.Ибраһимов исемендәге Институтның баш фәнни хезмәткәре, Татарстан Республикасының атказанган мәдәният эшлеклесе Дөрия Бәйрәм кызы Рамазанованы юбилее белән котлыйбыз, исәнлек һәм уңышлар телибез.

«Фән һәм тел» журналы редакциясе.

ТУГАНЛЫК АТАМАЛАРЫНА КАЙБЕР КҮЗӘТҮЛӘР

Дәрия Рамазанова

Һәрберебезгә мәгълүм, телнең төрле өлкәләрен, шул исәптән аның сүзлек фондын, андагы аерым төркемчәләргә тикшерүнең тел белеме өчен генә түгел, фәннең башка тармаклары өчен дә зур әһәмияте бар. Безнең жанлы телебез исә мәдәни мирасыбызның бер төре. Әйе, тел шулай ук мирас. Ул – тарихи мирас, мәдәни мирас, рухи мирас. Телнең жирле, диалекталь төре рухи мирасыбызның аеруча үзенчәлекле варианты, чөнки андагы уникаль күренешләрнең күпчелеге язмада теркәлмәгән. Шуңа күрә дә мирасыбызның бу төрен өйрәнәп, язып, теркәп калдыру бик мөһим, чөнки хәзерге интенсив алгарыш, масса төсәндәге глобализация, ижтимагый-сәяси вакыйгалар тәэсирендә аерым, бигрәк тә чит телләр-халыклар чолганышында, төп татар халкыннан бүленеп яши торган төркемнәребез югала бара. Алар үзләре белән язма телдә теркәлмәгән, әмма тел тарихы, халык тарихы мәсьәләләрен ачыкларга ярдәм итә торган күренешләрне дә алып китәләр. Тел – шул телдә сөйләшә торган халыкның тарихы белән турыдан-туры бәйләнгән була. Халык тарихында булып узган һәртөрле багланышлар, ижтимагый, икътисадый һ.б. вакыйгалар телдә, бигрәк тә тизрәк аның сүзлек составында, чагылыш табалар [1]. Фөндә “тел – тарих көзгесе” дигән образлы фикер юкка гына тумаган. Халкыбызның тормыш-көнкүреш үзенчәлекләре, җырлары, фәлсәфи фикерләве, кыскасы, бай матди һәм рухи мәдәнияте тел материалы – сүзләр аркылы ерак буыннарда хәзерге чорга килеп җиткән, әле безнең ерак киләчәктәге буыннарыбызга да тапшырылып, дип өмет итәбез.

Шушы жәһәттән караганда, жирле сөйләшләр аеруча үзенчәлекле урын алып тора. Аларда әдәби телгә кермичә, ягъни бөтен төбәкләргә дә беләнмичә яшәп килә торган борынгы сүзләр табыла. Биредә Әлмәт төбәгендәге туганлык атамаларын эченә алган кечкенә генә төркемчә бәян ителә. Материалларны туплау 2000-2001 елларда «Әлмәт энциклопедиясе» тарафыннан оештырылган иде.

Билгеле булганча, кешеләр гаиләдә бер-берсенә төрлечә мөрәҗғәгать итәләр, чит кешеләр дә гаилә әгъзаларын һәрберсен аерып атыйлар. Гаиләнең кечкенә генә булуы, шул ояга кергән затларның билгеле бер закончалыклы мөнәсәбәттә торышы галимнәрнең игътибарын инде күптән җәлеп иткән һәм, туганлыкның төрләре, шул туганлыкны белдерә торган атамалар турында уйланып, төрле тикшерүләр дә уздырганнар.

Туганлыкны белдерә торган атамалар бик борынгы заманнарда ук барлыкка килгәннәр һәм телнең үсеш-үзгәреше барышында тотрыклы саклыйлар. Мәсәлән, әнине сеңел дип, әтине бабай дип әйтә башламыйлар, бит. Синенң тормышында иң газиз булган кешеләрне телең ачылганда ничек әйтсәң, шулай атавыңны дәвам итәсең, синнән соң аны балаларың дәвам итә. Әби-бабаларыбыз да шулай атаган, оныкларыбызга да буыннан буынга шул ук атамалар күчә бара. Шуңа күрә дә, туганлыкны белдерә торган атамалар телнең сүзлек фондында бик борынгы сүзләрне тәшкил итәләр һәм аларны өйрәнү тел тарихын тикшерү өчен дә бик әһәмиятле.

Туганлык терминнарын өйрәнүнең тагын бер бик әһәмиятле дә, кызыклы да ягы бар. Бу төр атамалар кайчандыр, билгеле бер чорда барлыкка килгәннәр, ул чорда әле җәмгыятьбезнең формасы да башкачарак булган булырга мөмкин, кабиләләр яки күп әгъзалардан торган нәсел-гаиләләр чорында ук инде туганлык атамаларының күбесе даими шәкелдә-функциядә һәм билгеле бер конкрет мәгънәдә урнашкан булырга тиеш. Мәсәлән, без түти дип бертуган апаны да, әни-әтинең сеңлесен дә, ике туган, өч туган апаларыбызны да, чит хатын-кызларны да (әгәр алар синнән олы, ө әти-әниеннән кече булсалар) атыйбыз. Ягъни, бу термин әле кешеләр бик эре төркем булып яшәгәндә, бер туганны, чит кешеләрдән аермаганда ягъни хәзерге рәвештәге вак гаиләләр барлыкка килгәнче ук булган инде. Фөндә аларны классификацион терминнар дип атау гадәткә кергән. Татар телендә шундыйлардан төтә, түти, апа, абый,

абзый, эне, сеңел һ.б. ларны күрсәтергә мөмкин. Шушы ук терминнар, кан туганлыкны гына түгел, никах туганлыгын белдерә торган атамалар төркемендә дә кулланылучан. Шулай итеп, алар әле бертуганнан бертуган булмаганны, хәтта бөтенләй туган булмаганны да аермаган вакытта барлыкка килеп, хәзергә кадәр яшиләр. Аларда туганлык системасының эволюцион үсешендәге борынгырак чоры чагыла (бу мәсьәләләрне этнограф галимнәр ягъни этнологлар өйрәнә).

Шушы ук закончалыклар (туганлык терминнары системасында әле тагын башка закончалыклар да бик күп), әлбәттә, безнең татар теленә, аның сөйләшләренә дә хас.

Татар теленең туганлык терминнарын ареаль аспектта өйрәнү [2] жирле сөйләшләрдә төрле юнәлештәге башка аерымлыklar да бар икәннен күрсәтте. Билгеле, сөйләшләрдә аерымлыklar булу әлеге сөйләш вәкилләре татар халкынан аерылып тора дигән сүз түгел. Хәтта, киресенчә, татар халкы оешып формалашканда төрле төрки яки төрки булмаган (мәсәлән, мордва-каратайларның, саф татарча сөйләшчәләр дә, этник чыгышлары белән мукшы-мордва икәнлекләре тәгасен мәгълүм) кабиләләр берләшеп, бердәмләшеп киткәннәр, дигән сүз. Шуның белән бергә алар аерым очраklарда үзләрәнә генә хас аерым элементларны саклап та киләләр.

Теге яки бу региондагы, аерым төбәктәге туганлык терминнарын өйрәнүнең дә әһәмияте зур. Төрле чорда халыкларның күчешләрен үз өстеннән уздырган, этник яктан берәз төрлерәк булган регионнарны тикшерү аеруча зур кызыксыну уята. Шундый ареалларның берсе итеп Әлмәт регионын күрсәтергә мөмкин. Аның тел үзенчәлекләрен өйрәнү, әлеге регионда урта (төгәлрәк әйткәндә, минзәлә сөйләше) һәм мишәр (чистай) сөйләше диалектларының үзара тәэсир итешүен күрсәтте. Төбәктә мамадыш сөйләшенә хас кайбер үзенчәлекләренң дә изоглоссалары дәвам итәләр, ә көньякта Камышлы (Самара өлкәсе) сөйләше белән урта күрәнешләр табыла. Болардан тыш, регионда Түбән Кама керәшеннәре сөйләше дәвам итә [3]. Әлеге авылларга нигез салуда, урта диалект вәкилләре белән беррәттән, мишәр диалекты вәкилләре дә катнашкан булу очраklары

билгеле. Аларның сөйләшләре үзара тәэсир итешеп үсеш-үзгәреш кичерәләр. Билгеле, әлеге процесста урта диалект төп рольне уйнай. Хәзер исә әдәби тел йогынтысы бик көчле. Нәтижәдә күрсәтелгән авылларның сөйләше әдәби телгә якыная баралар.

Өйрәнелә торган төбәктә тел үзенчәлекләре шактый төрле. Казан ханлыгы Рус дәүләте тарафыннан басып алынган күчеп килгән төркемнәрнең төрле яклардан чыгулары да бу төбәктә шактый төрлелек бирә, шушы катлаулы төрлелек жирле (без әлеге территориядә жирле татар халкы күптәннән булган дип саныбыз) татарларга кушылган. Жирле катлам болгар чорында ук булган инде [4], алар Алтын Урда чорында да сакланып калганнар, чөнки халык нигездә үз жирендә кала. Казан ханлыгы чорында бу тирәдәге жирләрнең билгеле кешеләргә тарханлык ярлыгы аша бүлөк ителүе дә мәгълүм. Рус дәүләте исә әлеге тарханлыklарны тагын бер кабат раслаган [5, 106; 6, 13].

Менә шушы төрле сөйләшләрнең тоташу чигендә урнашкан, катлаулы формалашу тарихы кичергән Әлмәт регионындагы тел үзенчәлекләрен, төрле тематик төркем лексикасын өйрәнү татар телен дә, татар халкының тарихын да тикшерү өчен бик мөһим.

Туганлык терминнары ябык рәтне, ягъни чикләнгән лексик төркемне тәшкил итәләр, аларны тулы бер система буларак тасвирлау кабул ителгән. Фәндә алар төп ике төркемгә бүлеп карала: кан туганлыгы атамалары һәм никах туганлыгы атамалары.

Кан туганлыгын белдерә торган атамалар аеруча борынгы булулары белән аерылып торалар.

Әлмәт регионында «ана» һәм «ата» төшенчәләре *әни* (минз. көньякта тагын *инә(й)*), *әти* (минз., көньякта тагын *әтә(й)*) сүзләре белән белдереләләр, ягъни нигездә, әдәби вариантлар төп урынны алып торалар.

Инә(й) варианты татар теленең Урал тирәсе сөйләшләре, камышлы сөйләшенә хас. Ул башкорт теле диалектларында, күп кенә башка төрки телләрдә (уйгыр, хакас, алтай һ.б.) дә күзәтелә. *Ана* варианты белән параллель рәвештә төркемән, комык, казах, каракалпак телләрендә дә кулланыла. Галимнәр фикеренчә, *ин-* вариантының таралыш ареалы тунгус-манчжур телләрен, корей

телләрен дә үз эченә ала [7, 279]. Шулай итеп, бу атама бик зур территориядә таралган һәм аеруча борынгы термин булып тора, алтай телләре белән төрки телләр аерылганчы ук булган инде.

«Әби», «бабай» төшенчәләре дә регионда әдәби атамалар белән белдерелә: *әби, бабай*.

«Апа» төшенчәсен белдерү өчен төрлечәрәк атамалар яки аларның төрле вариантлары кулланыла: *түти/түтей/тутай* (түб. кам.-крш.), *түтәй/түтей* (минз., ә аның турында чит кешеләр сөйләшкән: *тутасы*); *астай/абыстай/абыстакай* (чист.), *абыстай/астай* (көнъякта). Хәзерге вакытта традицион терминнарның кулланылышы чикле, әдәби *апа* атамасы бик активлашкан. Борынгы төрки телдә: *аба/ана* сөйләүчегә карата өлкәнрәк булган ир яки хатын-кыз туганны белдергән. Халыклар, аерылып, мөстәкыйль формалаша башлагач, бу термин төрле телләрдә төрле мәгънәдә урнашып киткән. Татар телендә ул бертуган абыйны (*аба*) яки апаны (*ана*) белдерә, кайбер сөйләшләрдә исә киресенчә очраклар да күзәтелә. Мәсәлән, мамадыш сөйләшкән *ана* – абыйның абыйсы, *апый* – әд. абый.

Түтәй, тутай сүзләре борынгы монгол телендәге *тоотай* (аристократ хатын, бай-бикә) сүзенә барып тоташалар һәм түбәндәге мәгънә күчешләре кичергән: ирнең апасына хөрмәт белән эндәшү сүзе > гомумән үзеңнән өлкән хатын-кыз туган > апа. Шулай итеп, бу термин ике төркемдә (кан туганлыгы, һәм никах туганлыгы) дә кулланыла.

Абыстай < *абыз* + *тутай*. *Абыз* (гар. хафиз) кайчандыр коръәнне ятган белә торган гыйлемле кешене белдергән, соңга таба гомумән укыган, белемле кешегә карата, тагын да соңрак – хөрмәтле кешегә, иң өлкән кешегә, укымышлы кешегә, мулла хатынына, күрәзәчегә һ.б. карата кулланыла башлаган [8]. Хөрмәт белдерү мәгънәсе аша туганлык терминнары составына да кереп киткән [2, 47-51].

«Абый» төшенчәсе нигездә әдәби *абый* сүзе белән белдерелә, әмма сөйләшләргә хас традицион вариантлар яки атамалар да саклана әле: *абзий/ази* (чист.), *абыйй/абзий* (минз.), *абзий* (көнъякта), *дәдә(й)* (түб. кам.-крш.).

Яшь буынга карата кулланыла торган атамалар өлкәсендә аерымлыклар күзәтелми: *эне, сеңел, бала, сабий, ул, кыз, йәтим/эңәтим*

– әд. ятим, *эңәшиләр* – яшьләр, *төпчәк, уртанчы* һ.б. Балаларны олылык-кечелек буенча аерганда, иң олы баланы дәү *бала/баиш бала* дип тә әйтәләр. *Баиш бала* төгъбире татар теленең Урал тирәсе сөйләшләрәнә, себер диалектларына хас, шулай ук кайбер башкорт сөйләшләрәндә дә билгеләнәп үтелгән. Борынгы төрки телдә үк шушы калып кулланылган: *баиш апаларым* – минем олы туганнарым [9, 75].

Минзәлә сөйләшенең бу регионнда да үзеннән кечерәкләргә мөрәжәгать итү өчен махсус сүз кулланыла: *апайым*. Мәсәлән: *Рамил, апайым, шул китапны алып бир әле. Апайым, Фатих абыйларның өйөн күрсәт әле*. Бу сүз *апа* сүзенә I заттагы тартымлы формасы. Аның II (*апайың: Апайыңы кара, йыламасын*) һәм III (*апайын бик эңарата*) заттагы формалары да күзәтелә, тик алары бик сирәк.

Апайым мөрәжәгать итү формасы минзәлә сөйләшенә хас; ул тагын бөрә, богырыслан, каргалы, шарлык сөйләшләрәндә дә бар. Башкорт телендә дә күзәтелә. Үзбәк телендә дә *апа* сүзе хөрмәтләп эндәшүне белдерә һәм сөйләүчедән кечерәк яшьтәгеләргә карата да кулланыла. Гомумән, төрки халыкларда үзеннән кечерәкләргә олылап эндәшү, олылап мөрәжәгать итү киң таралган. Шуннысы характерлы, бу вакытта олы туганнарны белдерә торган туганлык атамалары кулланыла. Мәсәлән, тагын мамадыш сөйләшкән үзеннән кече ир туганга *кәкәм*, ә пермь сөйләшкән *кәкәйем* дип эндәшү күзәтелә. Ә *кәкә* термины «*абый*» мәгънәсендә казах, төрекмән, азәрбайжан телләрендә бар. Үзеңнән кечкенәләргә зурлап эндәшү, өлкән туганнарны белдерә торган атамалар ярдәмендә олылап мөрәжәгать итү тагын нугай, башкорт, каракалпак телләрендә дә бар. Кечкенәләргә хөрмәт белән, олылап эндәшү өчен югары социаль катламнарны белдерә торган сүзләр дә кулланыла. Мәсәлән, Идгәй дастанында Идгәй үзенә улына «морза улым», «уяныклы морза улым» дип мөрәжәгать итә.

Билгеле булганча, төрки халыкларда, шул исәптән татарларда да, туганлык системасында гомуми характерда булган һәм системалы рәвештә яшәп килә торган кануннар бар. Шундыйларның берсе – туганнарны сөйләүчегә карата олыраклар һәм

кечерәкләргә аеру. Бу күренеш атамалар ярдәмендә белдерелә. Мәсәлән, русларда сестра сүзе үзеңнән олырак булган кыз туганнарны да, үзеңнән кечерәк булган кыз туганнарны да белдерә; ә аеру өчен *младшая, старшая* дигән аергычлар кулланыла. Татар телендә исә кыз туганнарны да, ир туганнарны да үзеңнән олырак яки кечерәк булуы ягыннан махсус терминнар ярдәмендә аеру мәжбүри: *апа – сеңел, абый – эне*. Менә шушы кануннарның катгыйлыгы тагын бер күренешне китереп чыгара: эти яки әнинең кече кыз яки ир туганнарын бертөрле атамалар белән, ә эти яки әнинең олы кыз һәм ир туганнарын икенче төрле атамалар белән белдереләр [2, 43, 65]. Без тикшерә торган регионда да бу шулай ук.

Мисал өчен, әлеге регионда эти яки әнинең сеңлесен, нигездә, бертуган апаны белдерә торган терминнар белән атыйлар, ягъни *түтәй/түтей* (минз.), *түтей* (түб. кам.-крш.), *астай/абыстай* (чист.), *абыстай* (регионның көньягында), ә аларның ирләрә сөйләүчегә *жизнә* тия. Шундый ук канун ир туганнарга карата да яшәп килә. Ягъни, эти һәм әнинең бертуган энеләре бертуган абыйны белдерә торган терминнар белән белдереләр: *абый* (чист.), *ази* (минз.), *абый/абыйй* (крш.), *дәдәй*, ә аларның хатыннары *жыңгә* (чист. *зеңги*) була.

Ә ата-аналарның олы бертуганнары инде икенчерәк атамалар белән аталалар. Мәсәлән, әнинең бертуган апасы чистай сөйләшкәндә *олы астай/абыстай/зур әни*, аның ире *жизнә, йезнәй/оло йезнәй* дип, керәшеннәрдә *жырак түтәй/оло жырак түтәй*, ә аның ире – *жырак жызни*, минзәлә сөйләшкәндә *әби*, ә аның ире – *бабай*, көньяктагы авылларда *дәү абыстай*, ә ире *дәү жызни* була.

Әтисенәң бертуган апасы исә сөйләүчегә чистай сөйләше авылларында *зур әни*, ә ире – *зур әти*, мишәр катнашкан авылларда *абыстай*, ә ире – *жизни*, керәшеннәрдә *дәү* яки *зур түтей*, *ак түтей*, ә ире – *зур/зәү жызни*, минз.: *әби*, ә ире – *бабай*, көньякта: *ак түти/дәү түти*, ә ире *дәү жызнәй* була.

Ата-аналарның бертуган абыйларын атауда да шундый ук кануннарга тап булабыз. Әнисенәң бертуган абыйсы сөйләүчегә керәшеннәрдә *жырак дәдәй*, ә хатыны –

жырак жыңги, минзәлә сөйләше авылларында *оло абый*, ә хатыны – *оло жыңгәй*, чист.: *абзи/ази*, ә хатыны – *зеңи*, көньякта: *абый*, ә хатыны – *жыңги*.

Әтисенәң бертуган абыйсы сөйләүчегә карата *зур абзи/ази*, ә хатыны – *зур зеңи* (чист.), *оло дәдәй/дәү дәдәй*, *зур әти* (*дәү*, *оло*, *зур* сүзләре синонимнар), ә хатыны – *дәү жыңги* (түб. кам.-крш.), *йур абыйй/йур әти*, ә хатыны – *йур әни* (минз.), *зур әтәй*, ә хатыны – *зур инәй* (көньякта) була.

Шулай итеп, әтисенәң һәм әнисенәң бертуган абыйларын еш кына *олы*, *дәү*, *зур* һәм башка аергычлар ярдәмендә ясалган тасвирий тәгъбирләр белән аерырга тырышуны күрәбез.

Зур әни, *зур әти* тибындагы терминнар татар сөйләшләрендә киң таралган, алар еш кына әдәби телдәге «әби», «бабай» төшенчәләренә туры киләләр: Урал тирәсе татар сөйләшләрендә *картәни*, *картәти*, мишәрләрдә *олчонакай/олоанакай* [10], тубыл-иртыш диалектында *зур инәй*, *зур әти*, бараба диалектында *оло инә*, *оло әтәй*. Шундый ук үзенчәлек башка төрки телләрдә дә, Европа (немец, инглиз һ.б.) телләрендә дә күзәтелә. Аның нигезендә дә борынгы күренешләр, борынгы тарих ята. Фәндә билгеле булганча, бик борынгы заманнарда, кабиләчелек-ыруглык чорларында туганнар олы һәм кече кланнарга гына бүленгән булган. Ырулар бүлгәләнү, ваклана бару чорында үзеңнән өлкән ир туганнарны конкретлаштыру, индивидуальләштерү процессы бара, чын әтине бертуган абыйдан яки әтинең әтисеннән аеру ихтыяжы туа. Нәтижәдә, әтинең әтисен *зур әти* дип атау барлыкка килә. Туганлыкның бу рәвешле үсеш-үзгәреш кичерүе барлык халыкларда да булган дип фараз ителә.

Мәсьәләнең тагын бер кызыклы ягы бар. Ни өчен эти-әнинең кече туганнарын атау өчен бертуган абыйны белдерә торган терминнар урнашкан, ә олы туганнарын белдерү өчен «әби», «бабай» төшенчәләрен белдерә торган терминнар (югарыда кара: *әби*, *бабай*, *зур әти*, *зур әни* һ.б.) урнашкан? Бу исә шулай ук туганнарны үзеңнән олыга һәм үзеңнән кечегә аеру канунының катгыйлыгы белән бәйләнгән.

Моннан тагын бер әһәмиятле момент асызыклана: эти, аның энесе һәм сөйләүченәң

абыйсы – аталар буынына керә, ә әтинең абыйсы, бабайның энесе һәм бабай үзе бабайлар буынына керә. Шуңа күрә дә әтинең абыйсы һәм бабайны белдерә торган терминнар бертөсле. Мәсәлән: бабай, аның энесе еш кына *иш бабай* яки *бабач/бабача* дип, ә әтинең абыйсы *бабай* яки, әлегә региондагы кебек, *зур әти* дип йөртелә.

Югарыда китерелгән әти яки әнинең кыз һәм ир туганнарын белдерә торган аталарга яңадан бер күз салыйк. Әйе, анда ана ягыннан һәм ата ягыннан булган туганнарны аерып атауны күрәбез. Борынгы заманнарда туганнарны ата һәм ана ягына бүлү дә әһәмиятле кануннарның берсе булып саналган. Мәсәлән, алтай һәм башка көнчыгыш төрки телләрдә ана ягыннан булган туганнарны *тайы*, көнчыгыш-кыпчак (казах, нугай, каракалпак) телләрендә *нагажы* дип аерып атау әле дә саклана. Татарларда да нагажы термины булганлыгы билгеле. Мәсәлән, ул И. Хәлфин сүзлегендә (XVIII гасыр) теркәлгән булган, әмма шуннан соң ул сөйләшләрдә дә, язма истәлекләрдә яки сүзлекләрдә дә очрамый. Гомумән, кан туганлыгын белдерә торган терминнар составы буенча татар теле көнбатыш-кыпчак (караим, комык, 1303 елда төзелгән Коман – Содех Суманисус – сүзлегә, карачай-балкар) телләре белән уртаклык күрсәтә. Икенче төрле әйтсәк, татар теле бу яктан монгол явына хәтле Идел буенда, Кавказ-Кара диңгез алларында яшәгән төркиләренң теленә якын тора.

Татар теленң жирле сөйләшләрендә туганнарны ата һәм ана ягына бүлү кебек борынгы күренешнең эзләре сакланган әлбәттә. Мәсәлән, урта диалект сөйләшләрендә (минзәлә, каргалы, бөре, керәшен сөйләшләре), мишәр диалектының темников, хвалын, чистай сөйләшләрендә, себер диалектларында *жырак әби*, *жакын әби*, *жырак жыңги*, *үз әни*, *жымык* (әд. якын) *картинә* һ.б.ш. типтагы тәгъбирләренң яшәп килүе шул турыда сөйли. Әтинең олы ир һәм кыз туганнарын *зур әни*, *зур әти* дип сөйләү минзәлә сөйләшенең бөтен территориясендә дә таралган, әмма ул системалы рәвештә кулланылмый. Тикшерә торган регионда да шулай ук. Бу исә минзәлә сөйләшенең формалашу тарихы белән бәйләнгән. Ул Татарстан-

ның көнчыгыш районнарын, Башкортстанның көнбатыш районнарын эченә алган зур территориядә таралган. Бу территориягә, Болгар дәүләте җимерелгәч тә, Казан ханлыгы алынганнан соң да, Идел буеннан, аның төрле төбәкләреннән мишәрләр һәм казан татарлары күчеп утырганнар, татарларның бу региондагы бабалары белән кушылганнар. Шулай итеп, соңгы чордагы тарихи фактлар да туганлык терминнарының, лексик һәм вариантлык белән генә түгел, язалу калыплары һәм куллану рәвешләре буенча да аларның күп төрлелегенә китергән. Безнең фикеребезчә, ата ягыннан булган өлкән туганнарны аеру күренеше әлегә территориядәге автохтон төркиләрдә калган субстрат күренеш.

Никах туганлыгы терминнары тарихи яктан караганда да, сүз ясалышы планында да кан туганлыгы терминнарыннан ясалган икенчел катламны тәшкил итәләр. Иҗтимагый үсеш-үзгәреш барышында чагыштырмача соңрак формалашканнар [2, 187-190].

Аларның составы ягыннан Әлмәт регионндагы сөйләш шулай ук татар әдәби теленә бик якын тора. Шул ук вакытта, анда төрле сөйләш вәкилләре яшәү сәбәпле, кайбер аерымлыklar да күзәтелә.

Өйләнешүчеләр, аларның туганнары арасындагы мөнәсәбәтләренә белдерә торган төп терминнарның барысы да әдәби телдәгечә: *ир*, *хатын*, *кияү*, *килен*, *кода*, *кодача*, *кодагый*, *балдыз*, *каенсеңел* (түб. кам.-крш.: *печкәм*), *әби* – иргә хатынының анасы, *бабай* – иргә хатынының атасы, *баҗа(лар)*, *килендәш(ләр)*, *тол ир*, *тол хатын* һ.б.

Никах туганлыгы мишәр сөйләшләрендә, урта диалектның пермь, златоуст сөйләшләрендә, себер диалектларында *каен*-, ә урта диалект сөйләшләрендә *би*- сүзләре белән белдерелә. Шушы сүзләр ярдәмендә иргә карата хатынының туганнарын, хатынына карата иренең туганнарын белдерә торган терминнар ясала: *каенана* яки *биана* һ.б.ш.

Әлегә регионда бу төр атамаларның кулланылышындагы үзенчәлекләренә күрсәтеп үтми булмый.

Билгеле булганча, *каен*- системасына икеяклык хас һәм бу үзенчәлек мишәр диалектында аеруча системалы дип әйтергә мөмкин: *каенана*, *каената* иргә хатынының *әнисе*/

әтисе, хатынга *әнисе/әтисе*, *кайнегәч/кайнага* – иргә хатынының *апасы/абыйсы*, хатынга иренәң *апасы/абыйсы* һ.б.ш. Менә шундый икеяклык чистай сөйләшенә караган авыллар өчен дә төп үзенчәлек булып тора. Калган авылларда исә урта диалектка хас *би-* системасы кулланыла. Ләкин бу система бер яклыгына: хатынга карата иренәң *әтисен (биата)*, *әнисен (биана)*, *абыйсын (биага)* белдерә торган терминнардагына сакланган. Ә иргә карата хатынының *әнисе – әби*, *әтисе – бабай*, *абыйсы кайнага* була. *Би-* системасы казан татарлары яшәгән төп территориядә бик борынгы чорларда барлыкка килгән булырга тиеш. Ул тагын башкорт һәм чуваш теле диалектларында бар. Димәк, аның таралу ареалы Урта Идел тирәсе белән чикләнә. *Би-* сүзен куллануның аерым очраklары нугай, казах теле диалектларында да табыла. Шунысы характерлы, *би-* сүзе тагын борынгылыкны үзгәртә аеруча нык саклаган якут телендә дә очрый.

Безнең тикшеренүләр шуны күрсәтте: никах туганлыгы терминнары системасы төрле этник компонентлар кушылганда иң тиз жимерелә торган төркем; шулай да аның составындагы кечкенә төркемчеләренң чит тәэсирләргә каршы тору көче төрлечә: иң башта хатын ягыннан булган яшь буын (*каенәне, каен сеңел* һ.б.) белән бәйлә терминнар юкка чыга; аннан соң хатын ягыннан өлкән туганнарны белдерә торган атамалар алышына; иренң кече кан туганнары, аеруча олы кан туганнары белән бәйлә төркемчеләр аеруча зур тотрыклы; бу үзгәрешләр тугандаш булмаган этник төркемнәр кушылганда шулай була булса кирәк (мәсәлән, мордва-каратайлардагы никах туганлыгы терминнары [11]). Шушы күзәтүләрдән чыгып, без казан татарларының бабалары кайчандыр (чит халык вәкилләренә өйленеп – ?) башка этник компонент белән очрашканнар булса кирәк, дип фараз итәбез.

Биредә исә, әлегә региондагы сөйләшләрдә дә, урта диалекттагы төсле, *би-* системасы традицион төп вариант булганлыгын ассызыклап үтәргә кирәк. Әмма, XVI-XVII гасырлардагы күчешләр барышында бу регионга мишәр диалекты вәкилләренң шактый көчле дулкыны катнашкан. Икенчедән, татар әдәби телендә дә *каен-* системасы урнашкан.

Әдәби телнең көчле йогынтысы да тикшерә торган региондагы традицион *би-* системасының пассивлашуына китергән, һәм хәзергә көндә, нигездә, *каенана, каената, каенигәч, каенага* терминнары кулланыла.

Шулай да минзәлә һәм түбән кама керәшеннәре сөйләше вәкилләре *биана/бием, бийата* терминнарын куллана әле. Минзәлә сөйләшендә *биана/бием* – әд. *каенана*, ә керәшеннәрдә исә *бийем/ак бием* хатынга иренәң бертуган апасы дигән сүз.

Минзәлә сөйләшенең, үзәк һәм әгерже урынчылыкларындагы һәм керәшен сөйләшләрендәгә кебек үк, тагын бер үзенчәлекле термины бар: *яңанагай* – әд. *каене*. Ул *яңан* һәм *агай* сүзләреннән тора, ягъни *яңан кебек кадерле агай*. Монда без тагын бер мәртәбә үзеннән олырак туганнарны белдерә торган терминның үзеннән кече туганны белдерү өчен кулланылуын күрәбез. Башта ул килең кешенең каенегә хөрмәтләр мөрәҗәгать итү сүзе булган булырга тиеш, тора-бара терминга әйләнеп киткән.

Бием, керәшеннәрдәгә *печкәчәм* терминнары да олылап, хөрмәтләр мөрәҗәгать итү формасы булганнар. Бу турыда, беренчедән, аларның азагындагы *-м* тартым кушымчасы күрсәтеп тора. Борынгы төрки язма чыганаclarда (VIII-XV гасырлар) мөрәҗәгать итү, эндәшү формасы бары шушы кушымча ярдәмендә генә ясала торган булган. Хәзер исә төрки телләрдә бу функциядә *-й* кушымчасы кулланыла: *әни/әний, әнәй, инәй, әтәй, тәтәй* һ.б.ш. Гомумән, төрки телләрдә туганлык терминнары һәм туганнарга мөрәҗәгать итү сүзләре икесе ике категорияне тәшкил итә: *баба – бабай, инә – инәй* һ.б.ш. Бу нәрсә никах туганлыгы терминнарында аеруча ачык чагыла. Чөнki югарыда карап үткән терминнар иргә хатынның яки хатынга иренң туганнарын атыйларгына. Ә мөрәҗәгать итү өчен кан туганлыгы терминнары үзләре кулланыла. Мәсәлән, *бианага* яратып һәм хөрмәтләр *әнкәй/әни+кәй*, *биатага – әткәй/әти+кәй* дип мөрәҗәгать итәләр.

Никах туганлыгын белдерә торган атамалар төркемендә эндәшү сүзләре аеруча әһәмиятле урын алып тора. Аларда татарларга хас гаилә этикасы чагыла. Килең кеше каенанага, каенатага, иренәң олы туганнарына баш иеп, буйсынып яшәргә, аларны бик олы-

лый белергә тиеш булган. Алай гына да түгел, килен кеше иренәң кече эне-сеңелләрен дә бик хөрмәтләргә, зурларга тиеш булган. Бу аеруча мишәр сөйләшләрәндә ачык чагыла. Килен аларга я олы туганнарны (*агай, абый, апа, тутай*), я югары социаль катлам вәкилләрен (*морза, мулла, абыстай, хужа* һ.б.) белдерә торган сүзләр белән генә мөрәҗәгать иткән (югарыда карап үткән *жәнагай* сүзе дә шундыйлардан ук). Берничә эне яки сеңел булса, матур-матур эпитетлар да кушкан (*сүгәнем абыстай, алим морза* һ.б.). Әлмәт регионында чистай сөйләшәндә исә киленнәр каенегә *мулла йанагай* – ягъни, укымышлы, жаным кебек күргән агай, *иркә йанагай* дип, ә каенсеңелләргә *мулла абыстай* – ягъни укымышлы апа, *иркә абыстай* дип мөрәҗәгать итә торган булганнар.

Гомумән, никах туганлыгын белдерә торган төп терминнарның зур күпчелеге югары социаль вәкилләргә белдерә торган сүзләрдән килеп чыкканнар. *Би-* сүзе борынгы төрки телдәге *бег* сүзеннән, ул «бөк», «князь», «ир» мәгънәләрендә булган. Шуннан ук *бикә* сүзе дә ясалган (ул подберезье керешеннәрендә каенана мәгънәсендә). *Бикәч* сүзе борынгы төрки телдә принцны белдергән. *Хатын* сүзе монголча *хатун, тутай* – монголча *тоотай* – бикә, байбикә дигән сүзләргә туры килә. *Хатын* сүзенә бу мәгънәдә кулланылуы татарча эш кәгазьләрендә XVIII гасырга хәтле дәвам иткән. *Ир* борынгыча *ирән* – батыр сугышчы, батыр гаскәр башлыгы. Себер диалектларында *турә гуца* түрә хужа – иренәң абыйсы һ.б.ш.

Татар әдәби телендәге кебек үк, Әлмәт регионында да кан туганлыгы һәм никах туганлыгы бер-берсеннән аерылып житкән инде. Әлбәттә, кайчандыр, бик борынгы заманнарда бу ике төр туганлык арасында чик булмаган. Никах нәтижәсендә барлыкка килгән яңа туганнарда кан туганлыгын белдерә торган сүзләр белән мөрәҗәгать итү (каенатага *әти* дип эндәшү һ.б.) шул заманның бер калдыгы булып тора. Ике төр туганлыкның үзенә хас терминнар системасы да формалашкан. Әмма ләкин без югарыда мондый фактны да теркәдек бит: әтиңә апасы *әби, зур әни, ә аның ире – бабай, зур әни*. Димәк, кан туганлыгы да, никах туганлыгы да бер үк терминнар белән белдерелә. Шулай итеп, минзәлә сөйләшәндә ике төр туганлык аерылып бетмәгән әле. Мондый күренеш өегә сөйләштә, шулай ук Әлмәт регионында да, туганлык системасындагы үсеш-үзгәрешнең борынгырак этабы чагылуын күрсәтә. Безнеңчә, өегә борынгылык шулай ук шушы ареалдагы элек-электән яшәп килгән бабаларыбыздан калган булуы мөмкин. Сүз уңаенда тагын шуны күрсәтеп үтәргә кирәк, кан һәм никах туганлыкларын уртақ терминнар белән белдерү себер диалектларында да күзәтелә.

Кыскасы, Әлмәт регионында туганлык терминнары системасы гомумтатар система белән бертөсле, шул ук вакытта анда кайбер үзенчәлекле күренешләр дә бар. Аларны өйрәнү бу төбәктә катлаулы тарих узунның, төрле чорда һәм төрле характердагы миграция-күчешләр булуның серләрен ачарга ярдәм итә.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Атлас татарских народных говоров Среднего Поволжья и Приуралья и Комментарии к «Атласу...». – Казань, 1989.
2. Рамазанова Д.Б. Термины родства и свойства в татарском языке. В 2-х кн. – Казань, 1991.
3. Баязитова Ф.С. Говоры татар-кряшен в сравнительном освещении. – М.: Наука, 1986.
4. Фахрутдинов Р.Г. Очерки по истории Волжской Булгарии. – М., 1984.
5. Степанов Р.Н. К вопросу о тарханах и о некоторых формах феодального землевладения // Сборник научных работ. Общественные и гуманитарные науки. – Казань, 1966.
6. Любавский М.К. Вотчинники-башкиры и их припущенники в XVII, XVIII вв. // Рукописный отдел Государственной библиотеки России, ф. 364, оп. 2, карт. 6, очерк 1.
7. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков (общетюркские и межтюркские основы на гласные). – М., 1974.
8. Татар теленәң диалектологик сүзлегә. – Казан, 1969; 1993.
9. Малов С.Е. Енисейская письменность тюрков. – М.-Л., 1952.
10. Махмутова Л.Т. Некоторые материалы по лексике мишарского диалекта татарского языка (тюркский пласт) // Исследования по исторической диалектологии татарского языка. – Казань, 1979.
11. Мордва-каратаи: язык и фольклор. – Казань, 1991.

РҮЗӘЛ ГАБДУЛЛАЖАН УЛЫ ЙОСЫПОВКА 70 ЯШЬ

Теге яки бу халыкны күзаллау өчен кайчак аның олы ихтирамга ласк шөхесләрен атау да житө. Безнең татар халкының да энә шундый алтын багана булырдай хөрмөтле шөхесләре байтак. Шушы уңайдан Рүзәл Габдуллажан улы Йосыпов исемен атау гына да күп нәрсә хакында сөйли. ТАССРның атказанган фән эшлеклесе, Татарстан Фәннәр академиясе академигы, шул ук академиянең вице-президенты, Татарстан Республикасының фән һәм техника өлкәсендәге премиясе лауреаты, чит ил академияләре академигы кебек исем-дәрәжәләргә ласк булганчы, бу фидакарь зат шактый катлаулы тормыш юлы үтө.

Рүзәл Габдуллажан улы Йосыпов 1938 елның 14нче сентябрендә күп кенә татар зыялылары, атаклы мәдәният әһелләре чыккан данлы төбәктә – Татарстан Республикасының Әтнә районы Кышкар авылында биш малайлы гаиләнең уртанчы баласы булып дөньяга килә. Туган авылында жидееллык мәктәпне тәмамлаганнан соң, ул Казан кооперация техникумында укый, аннары ике ел дәвамында Курган өлкәсендәге Усть-Уйск райпотребсоюзнда товар белгече булып эшли. Техникумда уку, товаровед вазыйфасын башкару еллары яшь Рүзәлнең хәтеренә зур тормышка аяк баскан, дөньяга ачык күз белән карарга өйрәнгән чор буларак уелып кала. Һәр адымын үзенә намусы белән киңәшләшеп атларга тырышкан Р.Йосыпов өчен бу еллар үзенә күрә бер сынау чоры да була.

1957-60 елларда Памирда армия хезмәтен үткән егет, туган якларына кайткач, Казан дәүләт университетына керү өчен имтихан бирә. Күнел түрәндә туган төбәгенә, туган теленә олы мәхәббәтен саклаган Р.Г.Йосыпов университетны «бишле»гә генә тәмамлап, «филолог-тәржемәче» дипломы алып чыга. 1967-70 елларда Татарстан Министрлар Советы каршындагы радиотапшырулар һәм теле-

видение комитетында тәржемәче һәм редактор булып эшләү аңа телнең нечкәлекләрен, сыгымлыгын ныклап аңларга, олы тәҗрибә тупларга ярдәм итә. Биредә тупланган тәҗрибә-күзәтүләр аспирантурада укыганда, кандидатлык диссертациясен язганда, фәнни мәкаләләрен бастырганда, яшь галимгә, һичшиксез, олы ярдәм булгандыр. Туган телнең бөеклеген ачыклау, аны башка телләргә тәржемә итү

үзенчәлекләрен тикшерергә омтылуы белән Р.Г. Йосыпов татар теле белемдә яңа тармакка – төрле системага керә торган телләрне чагыштырма-типологик ясылыкта анализлауга нигез сала. Зур тырышышларның нәтижәсе буларак, «Русчадан татарчага тәржемә мәсьәләләре» хезмәте дөнья күрә, һәм бу олы хезмәт тел галимнәренә олы бәясенә ласк була. Шушы хезмәт киләчәктә Р.Г.Йосыповның фәнни тикшеренүләренә нигезе булып тора дисәк тә ялгышмабыз. Гомумән, галимнең тел белеме өлкәсенә караган тикшеренүләре үзләренә актуальлекләре белән аерылып тора. «Рус һәм татар телләрендә лексик-фразеологик чаралар» (Казан, 1980), «Тәржемә һәм тел культурасы» (Казан, 1976), «Тәржемә теориясенә һәм практикасына кереш» (Казан, 1986), «Инсафлының теле саф» (Казан, 1995), «Жылы сүз жан эретә» (Казан, 1986), «Икетеллек һәм сөйләм культурасы» (Казан, 2003) һәм башка бик күп хезмәтләрендә автор һәрберебезне дә диярлек борчый торган мәсьәләләргә – телнең сафлыгы, чисталыгы, төгәллеге, камиллеге һәм сөйләм культурасын үстерү кебек проблемаларны күтәреп чыга һәм алар барысы да фәнни яктан нигезләнеп тикшерелә, аңлатыла. Шунисы әһәмиятле: галимнең кайсы гына хезмәтен алмыйк, алар барысы да практик максатларны күздә тотып язылган. Шуңа күрә аның хезмәтләрен тәҗрибәле фән кешесе генә түгел, туган телебезнең үсеше, аның сафлыгы белән кызыксынган һәркем

кайта-кайта укыячак, тормышта куллана алачак дигән сүз. Шулай ук Р.Г.Йосыпов хезмәтләренең татар һәм рус телләрен өйрәнү өчен генә түгел, бәлки бөтен дөнья телләрен чагыштырма планда тикшерү өчен дә жирлек булып торугын һәм, иң мөһиме, тел белеменең чагыштырма типологиясе буенча өр-яңа юнәлешенә – контрастив лингвистика мәктәбенә нигез салугын ассызыкларга кирәк.

40ка якын фәнни китап, 300ләп мәкалә авторы булган Р.Г. Йосыповның хезмәтләренә күз салгач, соклану хисләре туа. Әмма бу житди фәнни хезмәтләрнең жәмәгать эшләре белән дә аралашып, ягъни теоретик белемнең бай тормыш тәҗрибәсе, акыл зирәклегә белән үрелеп баруын белгәч, бу шөхескә ихтирам икеләтә арта. Чыннан да, Рүзәл Габдуллажан улы Йосыповның тормышы кайнап торган вулканны хәтерләтә. 1982 елда докторлык диссертациясен яклап, 1984 елда профессор исеменә лаек булган Р.Г. Йосыпов 1986 елда Казан дәүләт педагогика институтының ректоры итеп билгеләнә. Ул ректорлык вазыйфасын башкарган чор (1986-2003) Казан дәүләт педагогика институты тарихына яңарыш чоры буларак кереп кала. Факультетлар, кафедралар саны арту, халыкара элементләр булдырылу, матди база ныгу белән бергә, институтның статусы да күтәрелә: ул педагогика университеты итеп үзгәртелә. Бу инде уку-укыту эшен тамырдан үзгөртү, яңа баскычка күтөрү дигән сүз. Моңың өчен берничә ел давамында Р.Г. Йосыпов житәкчелегендә ныклы әзерлек эшләре алып барылуын искәртми мөмкин түгел.

Р.Г. Йосыпов, ректор вазыйфасын башкару белән бергә, татар халкы, Татарстан Республикасы мәнфәгатьләре өчен дә борчылып, аларны да кайгыртып йөри. 1989-90 елларда халык депутатларының Казан

шөһәре советында депутат, мәгариф эшләре буенча даими комиссия рәисе, 1992-93 елларда Татарстан-гарәп илләренең дуслык жәмгыяте рәисе, Бөтендөнья татар конгрессы Башкарма комитеты әгъзасы булу – болар барысы да Р.Г. Йосыповның халкыбыз өчен жан атып, аның киләчәген кайгыртып яшәве хакында сөйли. Болардан тыш, ул 1992 елда Татарстанның Республика партиясе рәисе итеп тә сайлана. Әлеге партия, Татарстан халкы ихтыяжларын исәпкә алып, Татарстан дәүләтенең тулысынча формалашуы өчен көрәшүне максат итеп куя. Р.Г. Йосыпов Татарстан Югары Советы депутаты, шул ук Советның милли мәсьәләләр һәм мәдәният буенча даими комиссиясе рәисе, янә дә Татарстанның Республика партиясе рәисе буларак, жөмһүриятебезнең дәүләтчелеген ныгытуга, Татарстан Конституциясен эшкөртүгә, татар халкының үзбилгеләнү, үз язмышын үзе ирекле рәвештә хәл итү хокукын булдыруга гаять күп көч куя.

Рүзәл Йосыпов – чын мәгънәсендә халкыбызның горуранлырлык вәкиле, олпат шөхесе. Аның гомеренең һәр көне туган телем, халкым дигән олы борчылу, намуслы хезмәт белән үткән. Мөхтәрәм галим – ТАССРның атказанган фән эшлеклесе, Татарстан Фәннәр академиясе академигы, бу академиянең вице-президенты, Татарстан республикасының фән һәм техника өлкәсендәге дәүләт премиясе лауреаты, чит ил академияләре академигы, докторлык һәм кандидатлык диссертацияләре яклау советы рәисе, Татар дәүләт гуманитар-педагогика университетының татар теле гыйлеме кафедрасы мөдире – профессор Рүзәл Габдуллажан улы Йосыповны олуг юбилее белән котлыйбыз, аңа ныклы сәламәтлек, яңа уңышлар телибез.

*Р.Ә. Асылгәрәева,
Ш.Н. Асылгәрәев.*

Күренекле тел галиме Рүзәл Габдуллажан улы Йосыповны юбилее белән чын күңелдән тәбрик итәбез, нык сәламәтлек телибез. Фәнни эзләнүләр, фәнне оештыру өлкәсендә дә яңа үрләр яуларга, зур уңышларга ирешергә насыйп булсын.

Фән һәм тел журналы редакциясе.

ӘВЕРНӘЛЕ СИСТЕМАЛАРНЫ КҮЧМӘ ЙӨКЛӘМГӘ АНАЛИТИК ХИСАПЛАУ ЫСУЛЫ

Ирек Гыйрфанов, Виктор Юманов

ИРЕК СӘГҮЙТҮ улы **ГҮЙРФАНОВ** – техник фәннәр кандидаты, Казан дәүләт архитектура-төзелеш университетының металл конструкцияләр һәм корылмаларны сынау кафедрасы профессоры. Ике монография, металл конструкцияләр буенча татарча уку кулланмасы, 70тән артык фәнни мәкаләләр авторы. Фәнни хезмәтләре оптималь корылмаларны проекткарга багышланган.

ВИКТОР АЛЕКСАНДРОВИЧ ЮМАНОВ – техник фәннәр кандидаты, Казан дәүләт архитектура-төзелеш университетының металл конструкцияләр һәм корылмаларны сынау кафедрасы доценты. 40ка якын фәнни мәкалә һәм методик кулланма авторы.

Гирфанов И.С., Юманов В.А. Аналитический способ расчета перекрестных систем на подвижную нагрузку.

Рассматривается методика расчета ферм, перекрестных систем и структурных конструкций на воздействие подвижной нагрузки.

Мәгълүм булганча, мондый корылмаларны күчмә йөкләмгә (поезд, күтәргеч кран, асылмалы кран-өрлек һ.б.) хисаплау шактый кыен мәсьәлә булып тора, әгәр берәр төрле оптималь корылма проекткага кирәк булса, ул искиткеч катлауланып китә. Шуңа күрә, тәсир сызыкларын төзегәндә (күчмә йөкләмгә хисаплаганда аларсыз мөмкин түгел), график ысуллар кулланыла.

Биредә без, югарыда аталган оптимальләштерү мәсьәләләрен чишү өчен, күчмә йөкләмнең һәр чатта торуйн аерым карамаска тырышырбыз.

Өзекле формаларны көзгедәгечә чагылдыручы функцияләр [1] яки аут-функцияләр [2] рәвешендә куллану бу мәсьәлә чишелешен графоаналитик рәвешкә китергәнгә, өзекле формаларны Лагранжның интерполяция формуласы буыннары [3] итеп алыяк. Моңың өчен корылманың n -ынчы чатына куелган күчмә йөкләмне Лагранж формуласы аша күрсәтик:

$$\bar{P}(n) = \bar{P}_1 + \bar{P}_2 + \dots + \bar{P}_n. \quad (1)$$

Биредә

$$\begin{cases} \bar{P}_1 = \frac{(n-2)(n-3)\dots(n-m)}{(1-2)(1-3)\dots(1-m)}; \\ \bar{P}_2 = \frac{(n-1)(n-3)\dots(n-m)}{(2-1)(2-3)\dots(2-m)}; \\ \dots\dots\dots; \\ \bar{P}_n = \frac{(n-1)(n-2)\dots(n-m+1)}{(m-1)(m-2)\dots(1)}, \end{cases} \quad (2)$$

m – корылманың йөкләм куела торган чаты.

Мондагы һәрбер $\bar{P}(1), \bar{P}(2), \dots, \bar{P}(n)$ зурлыгы өзекле бергә тигез, чөнки n , жәя эчендәге зурлыкка тигез булса, алар 1-гә, башкача булса 0-гә тигез булалар. Чынлап та,

$$\begin{cases} n=1 \text{ булса, } \bar{P}(1)=1, \\ \text{ә } n=2,3,4,\dots,m \text{ булса, } \bar{P}(1)=0; \\ n=2 \text{ булса, } \bar{P}(2)=1, \\ \text{ә } n=1,3,4,\dots,m \text{ булса, } \bar{P}(2)=0; \\ \dots \\ n=m \text{ булса, } \bar{P}(m)=1, \\ \text{ә } n=1,2,3,\dots,m-1 \text{ булса, } \bar{P}(m)=0. \end{cases} \quad (3)$$

(1) формуласы мәсьәләнең физик мәгънәсенә туры килә: йөкләмнән төрлө торышта (n халәттә) урнашуын корылмага тәэсир иткән $\bar{P}_1, \bar{P}_2, \dots, \bar{P}_n$ күчмәс көчләр аша исәпкә алырга мөмкинлек бирә. Шулай итеп, күчмә йөкләмгә хисаплау мәсьәләсен күчмәс йөкләмгә хисаплау мәсьәләсенә китереп була. Моңың өчен $P=1$ берәмлек көчкә хәрәкәт иткән, югарыда аталган корылмаларның һәр чатына $\bar{P}(1), \bar{P}(2), \dots, \bar{P}(n)$ -га тигез булган берәмлек көчләр куярга һәм, шул йөкләмне күчмәс йөкләм дип карап, аннан хасил булган эчкә көчләрне табарга кирәк. Алар инде гадәттәгечә табыла:

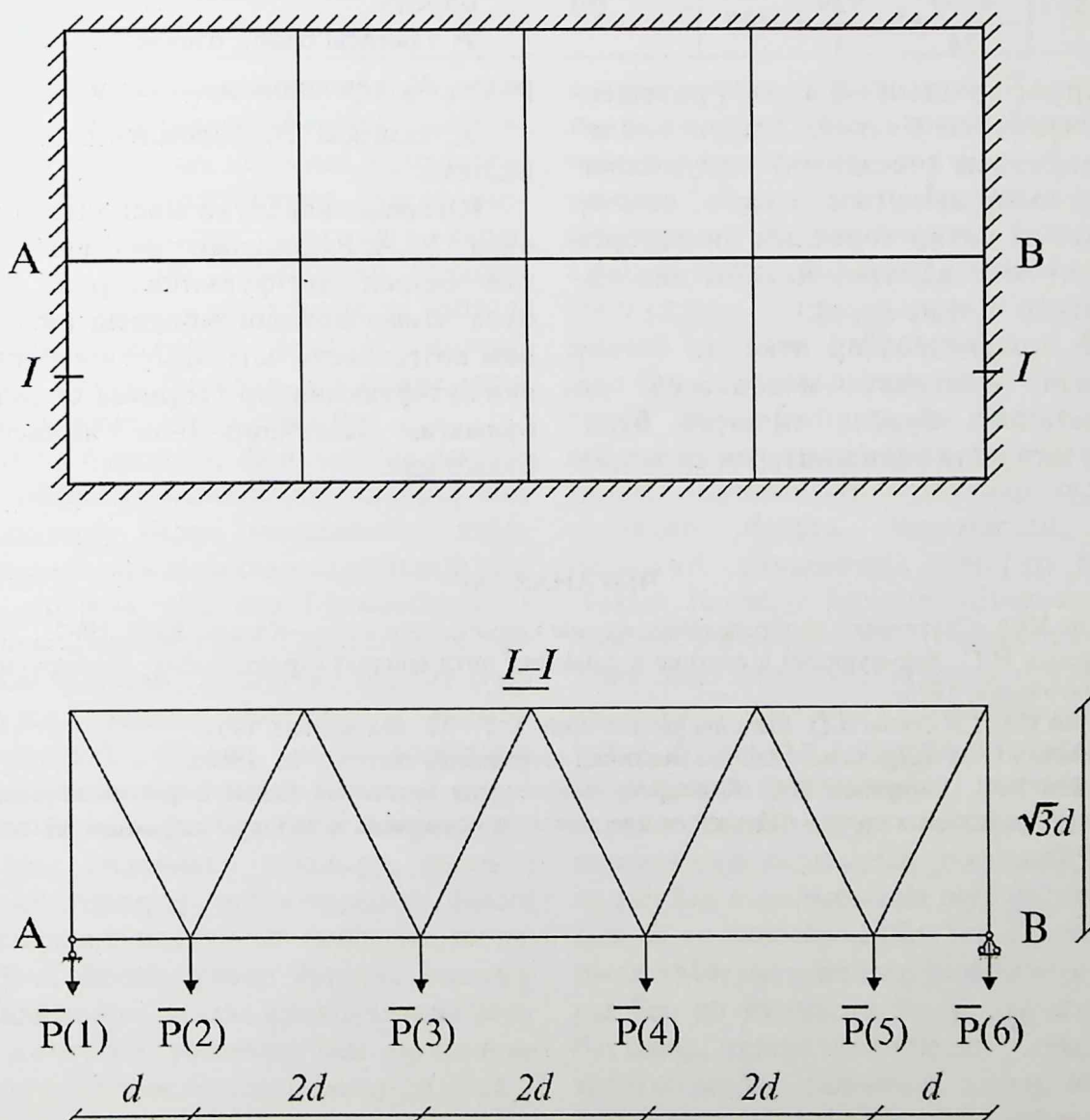
$$N_p = \alpha \times \bar{P}(1) + \beta \times \bar{P}(2) + \dots + \gamma \times \bar{P}(n).$$

Биредә α, β, γ коэффициентлары йөкләм 1-нче, 2-нче, ..., n -нчы чатларда торганда корылма сүрекләрендә хасил булган эчкә көчләр.

Мәсәлән, сыртлы түбәнең (1 рәс.) A төрәгендәге реакция көчкә һәм өскә жепселнән X сүрегендәге буй көч болай билгеләнә:

$$V_A = \frac{1}{8} \left[8\bar{P}(1) + 7\bar{P}(2) + 5\bar{P}(3) + 3\bar{P}(4) + \bar{P}(5) + 0\bar{P}(6) \right]; \quad (4)$$

$$N_X = -\frac{1}{8\sqrt{3}} \left[0\bar{P}(1) + 5\bar{P}(2) + 15\bar{P}(3) + 9\bar{P}(4) + 3\bar{P}(5) + 0 \right]. \quad (5)$$

1 рәс.

(4) һәм (5) формулалары тәэсир сызыкларына хас ординатларны аналитик юл белән билгеләләр, чөнки аларның $\bar{P}(1)$, $\bar{P}(2)$, ..., $\bar{P}(6)$ алдында торган һәрбер коэффициент бу фермада йөкнең 1, 2, ..., 6 чатларына куелган чактагы кыйммәтләренә тигез.

Әгәр, (1) формуласына таянып, тәэсир сызыкларының (4) һәм (5) тигезләмәләренә $\bar{P}(1)$, $\bar{P}(2)$, ..., $\bar{P}(n)$ өзекле берәмлекләрен куйсак, алар n функциягә бәйлә була. Мәсәлән, буй көч өчен:

$$N_x = \frac{1}{8\sqrt{3}} \left[\frac{5}{12}n^5 - \frac{187}{24}n^4 + \frac{163}{3}n^3 - \frac{4109}{24}n^2 + \frac{929}{4}n - 108 \right]. \quad (6)$$

Тәэсир сызыгының (4) яки (5) рәвешендәгә тигезләмәсен белгәч, “үзара бәйлә” күчмә йөкләрнең (поездның) гомумиләштерелгән тәэсир сызыгын төзәргә, көчләр системасының хәтәр торышын билгеләргә һәм аны күчмәс конкрет йөкләм дип карарга мөмкин ([4]-не кара).

Күчмә йөкләм тәэсир иткәндә бөгелү сызыкларын билгеләү мәсьәләсен дә шушы методика буенча чишәргә була. Мәсәлән, югарыда гадиләштереп каралган

өрлек читлегендә (1 рәс.) $P=1$ берәмлек көче аскы жепсә буенча йөргәндә, бөгелү сызыгы түбәндәгечә билгеләнә (гадилек өчен, барлык сүрекләрнең катылыгы даими дип алынды):

$$\delta = \frac{d}{192EJ} \left\{ \begin{aligned} &988[\bar{P}(2) \cdot \bar{K}(2) + \bar{P}(5) \cdot \bar{K}(5)] + \\ &+ 1038[\bar{P}(3) \cdot \bar{K}(3) + \bar{P}(4) \cdot \bar{K}(5) + \\ &+ \bar{P}(2) \cdot \bar{K}(3) + \bar{P}(5) \cdot \bar{K}(4)] + \\ &+ 767[\bar{P}(2) \cdot \bar{K}(4) + \bar{P}(4) \cdot \bar{K}(2) + \\ &+ \bar{P}(3) \cdot \bar{K}(5) + \bar{P}(5) \cdot \bar{K}(3)] + \\ &+ 304,7[\bar{P}(2) \cdot \bar{K}(5) + \bar{P}(5) \cdot \bar{K}(2)] + \\ &+ 1860[\bar{P}(4) \cdot \bar{K}(3) + \bar{P}(3) \cdot \bar{K}(4)] + \\ &+ 2377[\bar{P}(4) \cdot \bar{K}(4) + \bar{P}(3) \cdot \bar{K}(3)] \end{aligned} \right\}.$$

Биредә:

$\bar{P}$ тамгасы белән өзекле берәмлекләр бирелде, N_p көчләре алар аша билгеләнә;

$\bar{K}$ тамгасы N_1 берәмлек эчке көчләрен билгели.

Югарыда каралган мәсьәләләренә чишү өчен Ю.А. Радцигның аут-функцияләрен яки безнең аут-функцияләрен кулланып була. Әмма мондый чишелеш катлаулырак һәм көзгедәгечә чагылдыручы функцияләр яки аут-функцияләр теориясе белән таныш булмаган белгечләр өчен аңлаешсызрак булыр иде.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Радциг Ю.А. Статически неопределимые фермы наименьшего веса. – Казань: КГУ, 1969.
2. Гирфанов И.С. Аут-функции в статике и динамике оптимальных строительных конструкций. – Казань: Таткнигоиздат, 1975.
3. Березин И.С., Жидков Н.П. Методы вычислений. Т. 1 – М.: Физматгиз, 1957.
4. Рабинович И.М. Курс строительной механики стержневых систем. – М., 1980.
5. Юманов В.А., Гирфанов И.С. К вопросу обеспечения минимума массы некоторых тонкостенных статически неопределимых систем // Исследование, расчет и испытание металлических конструкций. Вып. 2. – Казань, 1978.

ГЫЙЛЕМЛЕ ХАЛЫК – ҮЛЕМСЕЗ ХАЛЫК

Рәшит Шакиржанов

РӘШИТ ӘГҮЛӘ улы ШАКИРЖАНОВ – техник фәннәр кандидаты, Казан дәүләт архитектура-төзелеш университетының корылма механикасы кафедрасы доценты. Корылма механикасы фәне буенча русча һәм татарча лекцияләр укый, гамәли дәресләр алып бара. 80нән артык гыйльми һәм методик хезмәтләре, шулар арасында югары техник уку йортлары өчен татарча “Корылма механикасы” дәреслеге, 5 уку кулланмасы, “Русча-татарча төзелеш атамалары сүзлеге”, “Төзүчеләр өчен русча-татарча сүзлекчә”, “Русча-татарча нефть сәнәгате сүзлеге”, “Татар телендә югары белем бирү концепциясе” бар. Татар телендә белем бирү, педагогика, фәнни терминология һәм стиль, татар журналистикасы буенча фәнни эш алып бара.

Шакиржанов Р.А. Просвещенный народ бессмертен.

Статья представляет собой введение в сборник «Выдающиеся ученые», подготовленный по материалам журнала «Фән хәм тел».

Яшәү һәм үсү, тормыштан артта калмау өчен һәр халык киләчәккә багланган өметләрен, максатларын, үсеш юлларын билгеләргә, аларга гомуми юнәлеш бирергә, булган шартларны исәпкә алырга һәм алга карап хәрәкәт итәргә тиеш. Табигый ки, бу юлда ул яшәшән, тормыш шартларын да яхшыртырга, камилләштерергә тиеш. Иجتимагый аңның фән дигән биниһая зур өлеше менә шушы олы максатларга хезмәт итә.

Мәгълүм булганча, фән чынбарлык турындагы объектив белемнәргә эшкәртү һәм системалаштыру белән шөгыйльләнә, табигать һәм жәмгыять законнарын ачыкый һәм тикшерә, аларны теге яки бу максатларда куллану юлларын билгели. Табигать фәннәре һәм техник фәннәр табигатьне өйрәнү өчен кирәк булса, социаль объектларны (жәмгыятьне, кешене) өйрәнү өчен жәмгыять фәннәре – гуманитар фәннәр кирәк.

Фәнни белемнәргә арттыру, аларны яшъ буынга һәм киләчәккә тапшыру, тормыш шартларын яхшырту максатларында фәнни казанышларны куллану өчен гыйлемле, төпле-нигезле һәм фәнни фикер йөртүче кешеләр кирәк. Галимнәр – шушы функцияләргә башкаручы, жәмгыять үсешенә һәм алгарышының этәргеч көчләре булып торалар да инде.

I

Башка борынгы халыклардагы кебек, татарда да гыйльми иجتihat тирән тарих

төпкелләрендә үк башланган. Тарихи сәбәпләр аркасында моның ничек барганы безгә мәгълүм булмаса да, тамга хәреф, чөй язую моннан 6-7 мең еллар борынгы шумерлар культурасы заманнарында булганы һәм алардан калган ташларда төрки сүзләргә охшаш сүзләр булуы билгеле. Казан татарларының борынгы бабаларында – Азов һәм Дон буге болгарларында рун язую (борынгы төрки язую) булганы да мәгълүм. Төрле сәбәпләр аркасында алар ул язуюны ташлаганнар. Шундый зур югалтулар, тарихи трагедияләр булуга карамастан, телебез бетмәгән, югалмаган. Мәшһүр галимбез Нәкый Исәнбәт язганча, «Дәүләтләр, ханлыklar юк ителсә дә, телебез исән калды. Халкыбыз аны шундый кыен изүләр астында да жаны урынына күрәп саклаган. Икенче яктан, бу тарихи культура хәзинәбез үзе дә халкыбызны төрле жәбер, коллык, хурлыктардан саклап-яклап килде. Яшәү өчен көрәшләргә оештырып-рухландырып килүче төп бер коралыбыз да шул ук телебез булды». Бөек әдибемиз Габдулла Тукай да бу турыда «Мәгъмүр Болгар шәһәрләре, авыллары бер дә булмаган төсле кырылдылар да беттеләр, эзләре дә калмады. Әмма бу кыйммәтле мирас дидекемез халык шигырьләрен туплар да ватмады...», – дип язды.

Татар халкының уку-мәгариф, мәктәп-мәдрәсәләр тарихы да бик еракларга барып тоташа. Идел буге Болгарында беренче

мәдрәсәләр X гасырда ук барлыкка килгән, урта һәм югары уку йортлары да ачылган. Бу чорда Болгарда зур галимнәр, педагог-философлар эшләгән. Алар фәндә һәм мәгарифтә зур уңышларга ирешкәннәр, китаплар язганнар. Шулардан Мөхмүд Кашгариниң XI гасырдан безнең чорга килеп житкән мәшһүр «Диване лөгәтәт-төрк (Төрки телләр сүзлегә)» хезмәтен атарга мөмкин. Аңа кергән сүзләр борынгы заманнарда ук телебезнең үсеше, шул чор төрки-татар мәдәниятең югарылыгы турында сөйләләр.

XIV гасырның беренче яртысында, элеккеге Болгар жирләре Алтын Урда дәүләтенә кергәч, фән, уку-укыту, мәдәният һәм сәнгать яңа үсеш ала. Якын Көнчыгыш, Урта Азия һәм Европа илләре белән мәдәни һәм икътисади бәйләнешләр торгызыла. Казан ханлыгы оеша. Мәктәпләр һәм мәдрәсәләр күбәя, фәнни хезмәтләр, трактатлар, әдәби әсәрләр языла. Математика, география, астрономия, медицина фәннәре, дин гыйлеме үсә. Идел Болгарынан чыккан кешеләр Алтын Урда башкаласы Сарайда гыйльми-рухани катлауның шактый өлешен тәшкил итәләр.

Шул заманнарда язылып, безнең чорга килеп житкән хезмәтләр арасында Мөхмүд Болгариниң «Нәһжәл-фарadis (Ожмахларның ачык юлы)» әсәре, Мәҗлисиниң «Кыйссаи Сәйфәймөлек» дастаны бар. Ягъкуб бине Ногманның тарих өлкәсендә, Тажетдин һәм Хәсән ибне Юныс әл-Болгариларның география, математика, астрономия, химия, медицина буенча хезмәтләре мәгълүм. 1542 елда Мөхәммәт Атамҗа Хажиниң улының күләмле әсәре – «Мәҗмәгъ әл-кавағыйд (Кагыйдәләр җыентыгы)» дөнья күрә. Сәйф Сараиниң «Сөһәйл вә Гөлдерсен» поэмасында Жирнең Кояш тирәли әйләнүе турында әйтелү биредәгә фәннең югарылыгы, дөньяви гыйлемнәрнең тирәнлегә турында сөйли. Бу чорда Европаны тирән караңгылык баскан була әле: Н.Коперник, шул фикергә шактый соң килсә дә, нык эзәрлекләнә, ә Дж. Бруно үлемгә дучар ителә.

1552 елны Казан ханлыгын Рус дәүләте яулап алу татар мәдәниятенә зур зыян сала. Бары тик XVIII гасыр азагында гына, Көнбатыш Европа илләрендә киң жәелеп киткән мәгърифәтчелек хәрәкәте тәэсирендә татар

зиялыларының тормышы җанлана башлый. Татарда бу хәрәкәт йөз елдан артык дәвам итеп, XIX гасыр азагында җәдитчелек формасына күчә. Шул чорда татар халкының алдынгы карашлы фикер ияләре үсеп чыга. Алар арасында Г.Утыз Имәни, Г.Курсави, Хәлфиннәр, Ш.Мәрҗани, К.Насыйри, Х.Фәезханов, Г.Ильяси, Ш.Күлтәси, Р.Фәхретдинов, Г.Әхмәров, Бигиевләр, һ.Атласи һ.б. булалар. Аларның гыйльми иҗаты тарих, фәлсәфә, тел, мәгариф һ.б. мәсьәләләргә багышлана, татар яшәешенең төрле проблемаларын тирәнтен өйрәнә башлауга китерә.

1905 елгы революциядән соң татар матбугаты, әдәбияты, сәнгате зур үсеш ала, татарның бөтен катламнары милли-мәдәни уяну кичерә. Җәмгыятьтә аң-белемгә, азатлыкка омтылу хәрәкәте көчәя, татар мәктәпләрендә татар теле төп уку-укыту теле булып китә, татар теленә, аның грамматик төзелешенә игътибар арта.

1920-30нчы елларда югары уку йортлары ачыла башлагач, фәнни тикшеренү оешмалары һәм үзәкләре барлыкка килгәч, тел, әдәбият, тарих, этнография, археология һ.б. фән өлкәләрендә тикшеренү эшләре киң жәелә, фәнни кадрлар үсеп чыга, фундаменталь фәннәр буенча эзләнүләр башлана.

XX гасыр уртасында СССРда техник прогресс тиз адымнар белән алга китә. 1945 елны Казанда СССР ФАнең филиалы оештырыла, башка шөһәрләрдә фәнни тикшеренү институтлары ачыла. Шул дулкындагы күтәрелеш күп кенә фундаменталь фәннәр, сәнгать, авыл хуҗалыгы өлкәсендәгә проблемаларны өйрәнүгә китерә, төрле юнәлештәгә фәнни мәктәпләр барлыкка килә. Татарстандагы югары уку йортлары, фәнни тикшеренү институтлары һәм үзәкләре җирлегендә 1992 елны Татарстан Республикасы Фәннәр академиясе оештырыла. Аның 7 бүлегенә тупланган галимнәр күптөрле гуманитар һәм техник фәннәр өлкәсендә җитди һәм тирән тикшеренүләр алып баралар, дөнья фәне белән күпкырлы элемтәләр урнаштыралар.

Гомумән алганда, узган гасыр башыннан алып хәзергә көнгә кадәр чорда яңа заман фәне зур тизлек белән үсеп китә. Бу хәрәкәттән татарлар да читтә калмый. Җәдитчелек, татар халкының милләт булып

оешуы, милли мәгариф һәм мәдәният үсеше тәэсирендә әлеге фәнни алгарыш процессына күп татар яшьләре кереп китә. Алар зур һәм моһим гыйльми тикшеренүләр башлыйлар, араларыннан зур галимнәр, фәнне оештыручылар үсеп чыга. Бу галимнәрнең фидакарь эшчәнлегенә күп фәннәрнең үсешенә өлеш кертә кенә калмый, татар мәдәнияте, мәгарифе, икътисады үсешенә дә зур йогынты ясый. Татар халкының күп гасырлар бие ирекке чыга алмаган ижади потенциалы ачылып китә. Тукайча әйткәндә, «Бәс, безнең халык үлмәгән дә, йокламаган да, һушы гына киткән» икән. Татар халкы фәнгә һич тә битараф түгел, ул фән китергән җимешләргә генә татып яши алмый икән, аның тирән фәнни тикшеренүләр алып барырылык сәләте, егәрә җитәрлек икән. Ник булмасын ди! Халкыбызның гыйлемгә һөвәслеге, хөрмәте тирән генетик тамырлар буенча сузылган бит. Ул гыйлемне, белемне кешеләргә гомер бакый ихтирам иткән. Меңәр еллык тарих кына түгел, «беләкле берне егар, белемне меңне егар» кебек мәкаль-әйтемләр дә шуларны раслап тора.

II

Шушы бер гасыр эчендә татарның меңәрләгән галимнәре җитешә. Алар фәннең яңа кыйтгаларына кереп, төрле фәнни мәктәпләрдә, төрле юнәлешләрдә фәнни эш алып баралар, кешелекнең дөньяны танып белү процессына үз өлешен кертәләр. Әлеге галимнәр арасында физика, математика, химия, техника, сәнгать, биология, медицина, ветеринария, авыл хуҗалыгы, геология, тел, әдәбият, тарих, социология, икътисад, архитектура, хәрби фәннәр, информатика һ.б. бик күп юнәлешләрдә эшләүче татар галимнәре бар. Татарстан Фәннәр академиясендә генә дә 79 татар академигы әгъза булып тора, Татарстандагы 590 фән докторы – татар халкы вәкилләре.

Кызганыч, безнең милли зыялыларыбызның, галимнәребезнең зур өлеше ватаныбыздан аерылган. Элекке елларда алар моңа мәҗбүр ителсәләр, хәзер глобальләшү тенденциясе шуңа илтә. Йосыф Акчура, Садри Максуди, Бари Баттал-Таймас, Әхмәт Тимеркебек галимнәр ватаныбыздан читтә дә, эмиграциядә дә югары фән үрләренә менә алганнар. Моңа аларның табигый сәләте, бе-

леме, тырышлыгы, булдыклыгы ярдәм иткән. Бүген Россиядә, якын һәм ерак чит илләрдә меңләгән татар галимнәре эшли, күптөрле фәнни эзләнүләр алып бара. Алар арасынан Камил Вәлиев, Рәшит Сүнәев, Роальд Сәгъдиев, Айшә Рорлих, Надир Дәүләт, Гунел Пултар һ.б. дөньякүләм танылган миллиәтләрәбезнең атарга мөмкин.

Үз тарихында татар халкы башка халыкларга, аларның мәдәниятен, фәннең үстерүгә, дәүләт төзелешен ныгытуга күпме кешесен, галимнәрен бирде. Алар туган халкына түгел, күп очракта башка халыкларга хезмәт ителәр. Фәнни хезмәтләрен чит телләрдә яздылар, башкаларны укыттылар, алар өчен фәнни кадрлар әзерләделәр, хәтта кайберләре өчен алфавит та төзеп бирделәр.

Ә күпме фәнни мирасыбыз, китапларыбыз югалган. Казан ханлыгы яулап алынганчә юкка чыккан китапханәбезне искә төшерү дә җитә. Исән калган язма һ.б. төрле фәнни-мәдәни мирасыбызның да шактый өлеше төрле архивларда һәм фондларда, чит ил китапханәләрендә таралып ята. Алар төрлечә бүлгәләнгән, таркау хәлдә, кулланылмыйлар диярлек. Мәсәлән, 1807 елны Казан университетында оештырылган Шәрәкь бүлегендә тупланган бай китапханә һәм архив Петербург университетына күчерелгән. Әрмәнстандагы искиткеч бай Матенадаран китапханәсендә татар телендә язылган китаплар булуы турында ишетеп кенә беләбез. Иң аянычы – шушы милли хәзинәләребезне эзләп табу һәм теркәү эшенә бүген генә ныклап керешәбез әле.

Әмма, ни генә булмасын, югарыда атап киткән фактлар гына да халкыбызның искиткеч бай булуын күрсәтә. Аның шанлы тарихы, бай мәдәнияте һәм мирасы, гажәп зур потенциалы, башка төр кыйммәтләргә җитәрлек. Шулар арасында иң кыйммәтлесе – газиз туган телебез. Телебез тарих дәвамында үз эченә бикләнгән һәм чикләнгән мәдәниятебез булып калмаган, ул халкыбызның кешелек культурасына керткән гаять зур өлеше дә. Моңың шулай икәннен раслау өчен аның яңа шәдәгә халыкларның телләрен яшашудагы моһим ролен атау да җитә. Мәсәлән, *чугун, кирпич, казна, колосник, копёр, утюг* кебек бик күп рус сүзләренен *чуен, кирпеч, казна* (хәзинә), *көл асник* (аслык), *күпер, өтек* (өтү)

кебек татар сүзләреннән алынуын гына түгел, татар белән элементәсе шактый ерак дип саналган телләрдә дә татар-төрки сүзләренен тамырлары булу шуны күрсәтә: трон (гр. *tronos*) – торын, тору урыны; барьер (фр. *barriere*) – бәрү жир; нем. *tasche* (сумка) – ташу; батометр (гр. *bato+metro*) – бату (тирәнлек) үлчәгеч; капюшон (фр. *capuchon*) – көпәч; комендант (фр. *commandant*) – командан; экономика (гр. *oikonomia*) – өй тоту һ.б.

III

2007 ел азагында татар галимнәре тормышында зур вакыйга – Казан шөһәрәндә I Бөтендөнья татар галимнәре форумы булды. Форумда катнашкан 500дән артык галим татар халкының рухи үсешенә юнәлтелгән фәнни хезмәттәшлекне ныгыту, бөтен дөньядагы татар галимнәренен гомуми фәнни тикшеренү киңлеген булдыру, гуманитар һәм табигать фәннәре үсешенә киләчәктә дә аларның үз өлешен кертү, Татарстан Республикасының социаль-иқтисади, сәнәгый һәм мәдәни куәтен динамикалы үстерү турында сүз алып барды, татар галимнәрен берләштерүче Координацион совет төзелде. Шулай итеп, тарихи үсеш, күпеллек фәнни эшчәнлек алып бару нәтижәсендә тупланган мәгълүмат һәм тәҗрибә татар халкының потенциалын яңа баскычка күтәрү, фәнне аның мәнфәгатьләренә таба һәм халкыбызның төп таянычы булган Татарстан файдасына юнәлтү мөмкинлеген бирә.

Киләчәккә планнар кору, ирешелгән һәм ирешелмәгәннәренә анализлау яхшы фал, әлбәттә. Әмма, шуның белән бергә, Форумда кайбер тискәре һәм бәхәсле фикерләр, тезислар да яңгырады. Мәсәлән, төп чыгышларның берсендә «... йолдызлы күк картасының яки тапкырлау таблицасының милләте булмаган кебек, фәннең дә милләте юк һәм була да алмый. Галимнәр, күп кешеләр кебек, көндәлек тормышта үзләренен этник чыгышларына зур әһәмият бирмиләр... Шулай да, нәкъ менә рухи элита вәкилләре... туган телнең һәм этносның язмышы өчен борчылалар» дигән фикерләр әйтелде. Бу цитатада «әһәмият бирмиләр» һәм «борчылалар» арасындагы ачыктан-ачык каршылык кына ятмый шул. Биредә «йолдызлы күк картасы яки тапкырлау таблицасының милләте юк» дигән

софизм кулланыла. Автор, үзе дә аңламастан, татар теленә һәм гомумән алганда күп халыкларның телләренә, күп милләтләренә иминлегенә каршы юнәлтелгән хәтәр сәясәт тегермәненә су коя.

Кайберәүләр «Моның куркынычлыгы нәрсәдә соң?» – диярләр. Аның хәтәр ягы шунда – ул элеккеге интернационализмның бүгенге клоны – глобальләштерүгә хезмәт итә. Әгәр интернационализм бик күп вак милләт-телләренә юкка чыгуына китергән булса, глобальләштерү (глобальләшү түгел!) исә, моннан тыш, дөнья үсеше тукталуга, торгынлыкка, стагнациягә илтә. Чөнки аның төбәндә бер үзәккә буйсындыру, шул үзәккә генә хезмәт итүче иқтисад системасын төзү һ.б., бер тел, бер мәдәният калдыру сәясәте ята. Ә дөньяда бер үзәк кенә булу – табигый хәл түгел ул. Жирнең үзәндә дә ике полюс – Төньяк һәм Көньяк котыплар бар. Капма-каршылыктар булу, аларның көрәше аша гына дөньяның үсеш-алгарышы булырга мөмкин.

Икенчедән, йолдызлы күк картасында йолдызлык һәм йолдыз исемнәре кайсыдыр телдә языла бит әле. Карта ул чын күк йөзә түгел, сурәт кенә. Аны өйрәнү яки куллану өчен генә дә тел белү кирәк. Картада атамалар бер телдә, бер төрлә генә язылсалар яхшы да кебек. Тик бу очракта йолдызлар турында милләтләр туплаган белемнәр югала, генетик хәтер юкка чыга. Мәсәлән, без Тимерказык дибез икән, халкыбыз бу йолдызның төп үзенчәлеген күптән белгәннен искә төшерәбез, шул ерак чорлар белән элементгә керәбез. Әгәр без аны Поляр йолдыз дисәк, бу исем безгә әллә ни мәгълүмат бирә алмый. Чөнки «поляр» дигән сүз – ул алынган «полюс» сүзен бозып ясалган. Әгәр без «Киек каз юлы» дигән атаманы гына онытсак та, ошбу шагыйрәнә образ юкка чыгу белән бергә, элеккеге шигырь-китапларыбызны укыганда да аны аңлый алмабыз.

Инде тапкырлау таблицасына күчик. Бер яктан караганда, $3 \times 5 = 15$ дип язучы бөтенсезгә аңлашыла да кебек. Әмма аны аңлау өчен башка телне – математика телен, ким дигәндә арифметика телен белергә кирәк. Шулай ук, бала чакта тапкырлау таблицасын өйрәнгәндә, без «өч биш – унбиш» дип

өйрәнәбез, ә руслар «трижды пять – пятнадцать» дип ятлыйлар. Зурайгач, катлаулырак арифметик гамәлләр башкарганда да, без тапкырлау таблицасын күз алдына китермиз, шул ук бала чакта ятлаганны – «өч биш – унбиш» сүзләрен эчтән кабатлыйбыз. Шулай итеп, ни генә дисәң дә – йолдызлы күк картасы белән тапкырлау таблицасы бөтенләй үк милләтсез түгел икән.

Бу яктан караганда, фәннең дә милләте бардыр. Чөнки ул кайсы милләт мәнфәгатләренә хезмәт итсә дә, кайсы халык тәҗрибәсенә һәм аның дөньяны танып белү ысулларына һәм алымнарына нигезләнә һәм үстерелүгә дә бәйле. Һәр халык үзенчә, үз телендә тикшерү нәтижәсендә, күпкырлы, бихисап үзлекләре булган дөнья төрле яктан тикшерелә, аның төрле сыйфатлары ачыла. Мәсәлән, Р.Ә. Шакирҗановның «Татар теленең танып белү алгоритмын фән һәм җәмгыятьне үстерү өчен куллану» мәкаләсендә («Фән һәм тел», 2002, №3, 53-58 б.), татар җөмләсенә логик төзелеш өйрәнелә, татар теленең диалектикага нигезләнүе турында нәтиҗә ясала. Дөньяны танып белүнең мондый ысулы төрки-татарларда борынгы чорларда ук кулланылган, аларның тарихи үсешенә дә, тел үсешенә дә йогынты ясаган. Шуңа күрә татар телен фәндә куллану – аның диалектик фикерләүгә нигезләнгән үзенчәлеген күптөрле динамик процессларны төрле яктан, тирәнтен өйрәнергә мөмкинлек бирергә тиеш. Ни өчен дигәндә, диалектик фикерләү ул тирә-якны даими хәрәкәттә, үсеш-үзгәрештә, төрле күренешләргә үзара бәйләнештә карарга мөмкинлек бирә.

Әлегә мәкаләдә татар теленең фән теле булуы, аның дөнья алгарышына, җәмгыять һәм фән үсешенә файдалы яклары, татар телен саклап калу һәм үстерү мөһимлегенә б.б. мәсьәләләр дә тикшерелә. Шулай ук, телләрнең дөньяны танып белү технологиясенә икәннән дә игътибар ителә. Чөнки тел – аралашу чарасы гына түгел, ул дөньяны танып белү чарасы да. Татар телендә, гомумән, төрки телләрдә кулланылган танып белү технологиясенә үзенең фән технологиясенә якин булуы белән аерылып тора. Мәкаләдәге мисаллар да моны раслыйлар. Биредә, аларга өстәп, төрле телләрдә гади вакланманы әйтү тәрти-

бен генә карап китик. Мәсәлән, $\frac{2}{3}$ вакланмасы татар телендә «өчтән ике», русча «две трети», инглизчә «two thirds» дип әйтелә. Беренче карашка, өч әйтәлештә дә дәрәҗә кебек. Әмма татарча вариант $\frac{2}{3}$ вакланмасын табуның, ягъни икәнне өчкә бүлүнең табигый (тормыштагыча) технологиясен төгәлрәк чагылдыра. Чынлап та, моның өчен нәрсәләрдә тигез өч өлешкә бүлүгә һәм шуларның икесен алырга кирәк бит.

Бүгенге заманда кирәкле яңа технологияләр эшләгәндә дә татар телендә фикер йөртү, фәнни анализ үткәргәндә татар телен куллану телебезнең шушы үзенчәлеген нәтиҗәле файдаланырга мөмкинлек бирергә тиеш. Яңа чорда татар теле үзенең шушы вазыйфасын, тарихи билгеләнешен үтәргә керешә генә әле. Киләчәк өчен телебезне югалтмыйча саклыйсы, үстерәсе иде. Бер дә шикләнмичә әйтеп була: моның дөньякүләм әһәмияте бар һәм булчак!

IV

Мәгълүм ки, телебезне саклау һәм үстерү, аны алдынгы телләр сафына кертү, татарча төгълим һәм югары белем бирү, дөньякүләм дәрәҗәдә фәнни эш алып бару теләге туган телебезнең көченә һәм киләчәгенә ышанган зыялыларыбызның күңел түрәдә мәңге сүнмәс ут булып янып тора. Вакыт-вакыт бу ут дөрләп-ялкынланып та китә. Әлегә без узган гасырның 90нчы елларында ялкынланып киткән яңарыш жылысында яшибез, ул тудырган мөмкинлекләрдән файдаланабыз. Шул мөмкинлекләрнең бер күрсәткече итеп «Фән һәм тел» журналының 10 ел дәвамында чыгып килүен атарга мөмкин.

Чыга башлаганда ук журнал алдына күптөрле максатлар куелды. Алар арасында түбәндәге мөһим мәсьәләләр дә бар иде:

– татар халкының фәнни мирасын барлау, татар галимнәре башкарган фәнни хезмәтләренә дөньяга таныту, халкыбызга кайтару;

– татар теленең мөмкинлекләрен ачыклау, аның заманча танып белү ысулы икәннән, киләчәккә өметле булуын күрсәтү;

– татарча фәнни мәкаләләр бастырып, татар телендә гыйльми мәгълүмат, интеллектуаль байлык туплау;

– фән нигезендә телне, тел нигезендә фәнне өйрәнү һәм үстерү б.б.

«Фән һәм тел» журналының «Мәшһүр галимнәребез» сәхифәсендә 1997-2007 елларда басылып чыккан материалларны кулланып аерым китап төзелде һәм нәшриятка тапшырылды. Чынлап та, журнал чыга башлаганнан алып аның һәр санында тупланган материаллар үзенчәлекле китапханә тәшкил итәрлек. Бу китапка зур фәнни уңышларга ирешкән 40 татар галимнәң тормышы һәм иҗат юлы яктыртылды, алар турында истәлекләр, һәр галимнәң бүген дә актуаль бер мәкаләсе яки аннан өзек бирелде. Башка телдә яки үзгә шрифтта язылган мәкаләләр, истәлекләр татар теленә тәржемә итеп, бүген кулланылган шрифтта китерелде.

Китап Каюм Насыйрига багышланган сәхифәдән башланып китә һәм бу табигый да. Чөнки К.Насыйриниң фән юнәлешендәге фикерләре, эшчәнлегә безгә аеруча якын һәм кадерле. Ул китапларын татарча язган, башка телләрдәгә күп кенә жәүһәрләренә татар теленә тәржемә итеп, туган телебезнең мөмкинлекләрен тагын да арттырган, телне камилләштергән, баеккан. Әмма, күпме генә тырышмасын, ул журнал чыгарырга рөхсәт ала алмаган. Узган XX гасыр азагында, демократия жилләре берәз исәп алган чорда, безгә бу идеяне тормышка ашырырга мөмкинлек туды. Бүген «Фән һәм тел» журналы К.Насыйри идеяләрен алга сөрә һәм татар телен үстерү, камилләштерү, баекту мәсьәләләренә зур игътибар бирә.

Бу китапта төрле гуманитар һәм төгәл фәннәр өлкәсендә эшләгән түбәндәге мәшһүр татар галимнәренәң тормыш юлы һәм иҗаты яктыртыла: хәрби диңгезче һәм гидрограф Исхак Исламов; тел һәм әдәбият белгечләре Мөхетдин Корбангалиев, Шәехаттар Иманаев, Гыймад Нугайбәк, Мөхәммәтхан Фазлуллин, Жамал Вәлиди, Хужа Бәдигый, Гыйбад Алпаров, Вәли Хангилдин, Латыф Жәләй, Нәкый Исәнбәт, Хәмит Ярми, Хатип Госман, Әбрар Кәримуллин, Хәлиф Курбатов, Нил Юзиев, Хәлил Сәлимов; медиклар һәм биологлар Әбүбәкер Терегулов, Осман Курмаев, Мидхәт Фәйзуллин, Хәйрулла Абдуллин, Хөсәен Гыйззәтуллин, Зәйнәп Якупова; математиклар һәм механиклар Хәмит Мөштәри, Мөжит Әлмөхәммәтов, Габделм-

әнгийм Әминов, Корбан Галимов, Гомәр Тумашев, Нарун Салихов; физиклар һәм химиклар Гыйлем Камай, Нургаяз Гарифжанов, Айтуган Усманов; авыл хужалыгы белгече Нәҗип Максудов; архитекторлар Исмагыйль Гайнетдинов, Әхмәт Бикчәнтәев; астроном Шәүкәт Хәбибуллин; археолог Альфред Халиков, мәгърифәтчеләр Сәләй Вагыйзов, Вагыйз Фәтхуллин.

Игътибар итсәк, бу галимнәренәң күбесе авыл жиреннән чыккан, татар мохитендә, татар рухында тәрбияләнгән. Бу тәрбиянең нигезендә – күңел биреп эшләү, белем алу, белем арттыру. Алар яшәтән үк физик хезмәт белән шөгыльләнгәннәр, тырыш, күчле, эш сөючән, максатчан булып, белемгә омтылып үскәннәр.

Никадәр кызганыч булса да, бу галимнәр мәрхүм инде, аларның иҗат юлы тәмамланган, алар үз хезмәтләрен үстерәдә, идея-фикерләрен үзләре халыкка җиткерәдә алмыйлар. Шулар ук вакытта, аларның фәнни казанышларын тулаем күзалларга, ирешкән уңышларына гомуми нәтиҗә ясарга да мөмкин.

Шулай итеп, үз чорында халкы-иленә риясыз хезмәт иткән, хәзер тарих катламнары эчендә онытыла барган күп кенә галимнәребезнең исемнәре бүген халык хәтеренә кире кайтарыла, яңа тарих битләрендә аларга лаеклы урын бирелә. Шунның белән бергә татар халкының гыйльми мирасы туплана, тулылана бара, искерми-тутыкмый торган рухи байлык булып халкыбызга яңадан хезмәт итә башлый.

Сүземне тәмамлап, журналны эшләүдә катнашкан, мәшһүр галимнәребез турында мәкаләләр, истәлекләр язган авторларыбызга, төрле мәгълүмат һәм фоторәсемнәр тупларга ярдәм иткән бик күп дусларыбызга зур рәхмәт белдерәм. Аларның риясыз ярдәме генә бу китапны эшләргә һәм дәвам итәргә мөмкинлек бирде.

Журналыбыз киләчәктә дә шушы юнәлештә эш алып барырга омтыла. Без аның фәнни булуын да, тирән эчтәлекле, тормышчан һәм халыкчан булуын да телибез.

Әлбәттә, мондый тикшеренүләренәң дөвәми булырга тиеш. Халкыбызның гыйльми мирасы искиткеч зур, ул һәр яктан өйрәнүгә лаеклы.

ӘДӘБИ КАЛЕЙДОСКОП

Тәлгат Галиуллин

ТӘЛГАТ НӘБИУЛЛА улы ГАЛИУЛЛИН – филология фәннәре докторы, профессор, Казан дәүләт университетының татар телен һәм әдәбиятын укыту методикасы кафедрасы мөдире. ТР Фәннәр академиясенең мөхбир әгъзасы, атказанган фән эшлеклесе. XX йөз татар поэзиясе тарихына багышланган фәнни хезмәтләр, истәлекләр, хикәяләр, романнар авторы.

Галиуллин Т.Н. Литературный калейдоскоп.

В этой серии публикуются рецензии Т.Н. Галиуллина на подготовленные к печати сборники произведений.

Бу язмаларда авторның сиксәннәнчә еллар ахыры, туксанынчы еллар башында иҗат ителгән әсәрләргә эчке бәяләмәләре тәкъдим ителә. Азатлык жилләре исеп, халкыбызның милли аңы уянып, шашынып байраklar күтөреп урамнарға чыккан, күзләрдә киләчәккә өмет чаткылары уянган чорда әдәбият та гомуми күтәрелештән читтә калмаган, үз сүзен әйтергә ашыккан икән. Әлбәттә, сәнгати югарылыктагы әсәрләр җәмгыятьтә барган вакыйгаларны шул мизгелендә үк чагылдыра алмый, документальлек журналистлар, сәясәтчеләр шөгыле. Шул ук вакытта илдә барган хәл-әхвәлләрнең шаһиты, катнашучысы – язучы да миллиәтнең язмышыннан читтә кала алмый, үзенә элегерәк язылган, шул көннәрдә төзәтелгән, яңартылган әсәрләрен матбугатка тәкъдим итәргә, ягъни өммәтнең киләчәгенә битараф түгеллеген җиткерергә ашыга. Татарстан китап нәшриятына кулъязмалар ул чорда бик күп тапшырылган икән, совет чорында кабул ителгән гадәт-традиция буенча барысы да (хәтта Гариф Ахунов кебек танылган язучыларның җыентыгы да) рецензент-белгеч кулы аша үтәргә тиеш булган. Эчке бәяләмә киң җәмәгатьчелек өчен язылмый. Ул иҗатчының үзенә бирелә һәм нәшрият хезмәткәрләренә кулъязмага мөнәсәбәтне ачыклау өчен нигез булып тора. Максаттан чыгып, эчке рецензия гомуми фәлсәфи уйлануларны, шапырынып мәдхия яудыруларны өнәми, анда сүз күбрәк булачак китапны камилләштерү, җитешсезлекләрдән арындыру турында бара. Үзенә бер ихласлы һәм кирәкле жанр. Кызганычка каршы, хәзер бу файдалы һәм кирәкле традиция юкка чыкты.

РӘШИТ ГӘРӘЙНЕҢ “СИН БЕР ГЕНӘ” ИСЕМЛЕ КУЛЪЯЗМАСЫНА ЭЧКЕ РЕЦЕНЗИЯ

Р.Гәрәй әдәбиятка илленчә елларның икенче яртысында килеп, утыз елдан артык аңа хезмәт итеп килә. Беренче шигырьләре 1948-50 елларда ук “Совет әдәбияты” журналында, газеталарда күренә башлый. Хәзер ул дистәдән артык шигырь китаплары авторы.

Р.Гәрәйнең төп темасы – туган як табигате. Туган авылының үткәне, бүгенгесе, киләчәге, гади кешенең рухи дөньясы, кичерешләре. Ул реализмга, халык җырлары традицияләренә, гади, самими стильгә өстенлек бирә. Р.Харис шагыйрьнең илле еллыгына багышланган мәкаләсен “Арыш

тамырыннан җыр да шыта” дип бөтен ижади рухын исемгә сыйдырган иде. Р.Гәрәй һәртөрле формаль эзләнүләр белән мавыкмыйча, яшьлегендә сайлаган менә шул юлына турылыкка кала алды.

Менә аның “Син бер генә” исемле яңа кулъязмасы. Нигездә соңгы елларда иҗат ителгән шигырьләрдән торган бу җыентыкта да ул күбрәк туган як матурлыгы, игенче хезмәтенең яме, фәлсәфи эчтәлеге, кешене яшәртә, күтәрә торган мәхәббәт хисе турында яза. Иреккә тәржемәи әсәрләргә дә өлеш чыгарылган. “Инешләрем”, “Йолдызларым йокламаган”, “Тау-

ларым да иңгән”, “Тургайларга сәлам биреп барам”, “Ләйсән булып явар идем”, “Көзгә яфрактар” кебек шигырьләрдә табигатьне тирәнтен аңлау, аның белән рухи якынлык идеясе укучыны битараф калдыра алмас дип уйлыйм. “Куен дөфтөрәннән” бәйләме стиль пөхтәлегә, хисенәң самими-легә белән үзенә тарта.

Вакыйгалы сюжетка корылган шигырьләре ижат диапазонын киңәйтеп, хисләр стихиясен тулыландырып, ачыклап, конкретлаштырып жибәрә (“Исләремдә әле”, “Ике иңемдә”, “Буразналарым таныса”, “Бер рәхәтлек биреп жаным” һ.б.). Саный күрсәтә калсаң, андый шигырьләр кулъязмада аз түгел.

Р.Гәрәйнең шигъри осталыгы сүз-образны сиземләү сәләте үсә баруда ачык күренә. “Авылым төнә” шигыренә элегик моң, туган табигать ямен аңлау, аны кешеләр күңелендәгә матурлык белән бәйләп сурәтләү хас:

Көн буена дулкын кагып арган

Кулләр сикри нурда коена.

Безнең якта никтер йолдызлар да

Яктырактыр сыман тоела.

“Сүзләр эзләп чыгам”да табигать шагыйрь өчен илһам чыганагы, яңа хисләр, фикерләр, сүзләр чишмәсе.

“Жиргә ятып тыңлыйм: колагыма яшә үләннәр сөйли серләрен”. “Сат миңа гармунының” шигыренәң “Йолдызлар чүпләмәк буламын суда йөзгән болыттан” сынландыруы да күңелдә кала.

Р.Гәрәй фикерләү, дөньяны образлы кабул итү рәвешә буенча С.Хәкимгә якын тора. Шуңа күрә уртак мотивлар, табигатьне якын өслүбтәрәк сынландыру алымнары очрау табигый. Әмма якынлык охшашлыкка күчкән очракларда кабатлану туа. “Арышларга күзем тимәсен” шигыренәң “Көнә буге жаным тыныч түгел, кырлардан бер урап кайтмасам”, “Серкә очырырга әзерләнгән... Арышларга күзем тимәсен” кебек юлларны өлкән шагыйрьләр ижатында укыган дигән тәэсир кала.

Р.Гәрәйнең шигырьләре, кагыйдә буларак жыйнак, пөхтә, ритмикаларны халык җырлары кысасында эшләнгән, рифмалары төгәл. Әмма вакыты белән ша-

гыйрь ашыгыбрак куя. “Авылым кызларына” шигыреннән мисаллар алыяк. Сүз тормыш авырлыгын үз жылкәләренә салган, сыер жигеп көлтә керткән җиңгиләргә хөрмәт хакында бара. Шагыйрьнең нәтижәсе: “Хәзер генә никтер кайберәүләр күбесенәң кадерен белмиләр”. Фикер ягыннан, стиль жәһәтәннән дә төгәл түгел дип саныйм мин бу жөмләнә. Шунда ук “Теләкләре уртак һәркайсының өметләре уртак булганга” дигән юллар бар. Ният ачылып бетми. Уртак теләк нәрсә ул?

“Икмәк, дияр идем” шигырендә дә “Бу нәрсәдән кыйммәт борыннарны кытыклаган арыш исләре” дигән юлларны төрлечә аңлап була.

Кулъязманың сыйфатын яхшырту юнәлешендә авторның мөмкинлекләре әле бар.

Төп фикер шуңа кайтып кала: конкрет эчтәлекле, вакыйгалы сюжетлы, үз биографиясеннән үсеп чыгып, ачык, төгәл фикертойгылар аша ачылган шигырьләр Р.Гәрәйгә публицистик, артык гомуми, патетик характердагы шигырьләргә караганда, җиңелрәк “баш бирә”. Жөмләдән, кулъязманы ачып жибәргән “Жирдә якты апрель” әсәрен уңышлылар рәтендә санап булмый.

“Курганнарда калкып” шигыре уйланып бетмәгән. “Кадер-хөрмәткә ия син”дә тасвирчылык көчле. “Синдә бер кеше артса да” шигыренәң оптимизмы ясалма (кызганычка каршы, авылда тәрәзәсе кадалган өйләр бетеп бармый, ә елдан-ел арта). “Көтүдә” шигыренәң үзәк идеясе, язылу мәгънәсе, умыртка баганасы табылмаган дигән тойгы кала.

Шахтерлар янына бару хисе дулкынында туган шигырьләрдә яңачалык зур түгел. Әйткә, “Нигә әле җырлап үтмәскә” шигыренәң мотивлары 30нчы елларда М.Крымов, М.Сөндәклә һ.б. ижатында ук яңгыраган иде инде.

“Икмәк исе – җирнең сулышы ул, Икмәк исе – тормыш сулышы” кебек аферистик юлларга ия “Икмәк, дияр идем” шигыренәң башын уйлап бетерәсе бар. Уңышсыз сүз уйнату килеп чыккан.

Кулъязмада төрле милләт шагыйрьләре әсәрләренә таянып ижат ителгән бер көлтә шигырь бирелә. Ханти шагыйре Роман Ругин-

га һәм украин шагыйре Василий Горьяиновка таянып ижат ителгән “Килегез сез, кешеләр, шул утка”, “Гармун тавышы” әсәрләре уңай тәэсир калдыра. Башкаларында яңачалык юк, эстетик кыйммәтләре дә зур түгел.

Булачак жыентыкның композициясе турында уйланырга кирәк. Ул әлегә тематик яисә тышкы бер билге буенча төзелмәгән. Бөтен кулъязманы тоташтан уку кабул итүне кыенлаштыра. Шунның өстенә, бер үк мотивка багышланган әсәрләр кулъязманың башында да, соңгы кисәктә дә урын алган. Әйттик, “Инешем”, “Басуларның арткан ямьнәре”, “И урманым, урманым”, “Син бер генә” кебек шигырьләренң үзәгендә туган жиргә, туган төбәккә, аның табигатенә мөхәббәт, ихлас күңелдән ташып чыккан ихтирам хисе ята. Аннан соң автор башка темаларга күчә: “Яшь наратлар” көен жырлап үтә. Светловның атаклы “Гренада”сы мотивын яңарта, солдат язмышына кызыклыгына шигырьләр багышлый (“Дозорда”, “Лагерь таңы” һ.б.), үтеп киткән сугышны каһәрли (“Утыз өч чакыру кәгазе”), әнисен сагынып искә ала

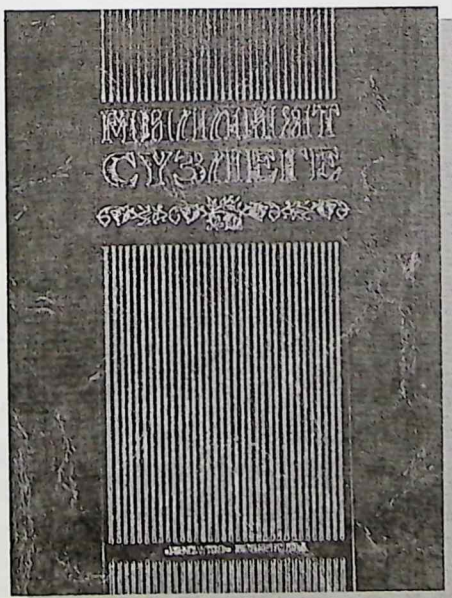
(“Үзең булмасаң да”, “Әнкәм чалымнарын таныйм”) һәм яңадан әүвәлге мотивка – туган ил образына әйләнеп кайта (“Туган ягым”, “Туган жир”, “Туган якта” һ.б.). Соңгылары, гомумиләштерү жәһәттеннән килгәндә, киңрәк диапазонлы әсәрләр. Ә бит гадәттә гомумидән конкретка омтылыш ята шигъри жыентыклар нигезендә. Кыскасы, биредә эчке логиканы табып алуы, шигъри әсәрләрен төзегәндә авторның нинди принциплар белән эш итүен аңлавы кыен. Дөрөсрәге, ул әлегә юк, табылмаган, уйланылмаган. Шуңа күрә кайбер мотивлар элегрәк әйтелде бит инде, бу хакта алдарак сүз булды, шагыйрь кабатлана башлады дигән тойгы кала. Шигъри жыентыкның ачык, төгәл, акланган композициясе, бүлек һәм бүлекчәләре булырга тиеш дип уйлыйм. Юкса, ул әлегә озын, сюжетсыз поэма булып кабул ителә.

Тулаем алганда, шагыйрь Рәшит Гәрәйнең яңа эзләнү-уйланулары уңай тәэсир калдыра. Чын-чынлап бер уйланып, эшләп алса, кулъязманың сыйфаты хәзерге таләпләр югарылыгына күтәрелер дип уйлыйм.

Июнь, 1987 ел.

📖 КИТАП КИШТӘСЕ 📖 КИТАП КИШТӘСЕ 📖 КИТАП КИШТӘСЕ 📖 КИТАП КИШТӘСЕ 📖

Тимергалин А.К. Миллият сүзлегә: Аңлатмалы сүзлек. – Казан: Мәгариф, 2007. – 575 б.

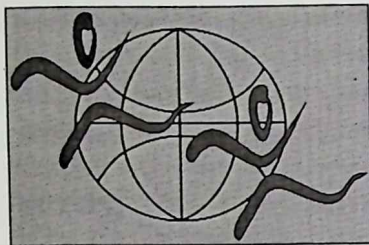

Татарның милли космосын киң һәм панорамалы итеп ача торган бу китап гамәлдә йөри торган күпчелек сүзлек һәм белешмәлекләрдән колачы һәм эчтәлегә белән аерылып тора. Аңа төрле характердагы, төрле юнәлештәге төшенчәләр бергә тупланган булса да, ул яңа сыйфатка күтәрелгән бербөтен эретмә тәшкил итә.

Сүзлеккә, нигездә, гуманитар өлкәләрдә булган төшенчәләр тупланган, аларга кыскача аңлатма һәм мисал-иллюстрацияләр бирелгән. Төп игътибар сүзнң (төшенчәнң) тарихына юнәлтелгән. Әдәби-гыйльми мирасыбызда сакланган төрле телләрдәге алынмаларга аңлатма биргәндә төрки асылга кайту, гомумтөрки сүз тамырларын кабат активлаштыру тенденциясе сүзлекнең әһәмиятле юнәлеше булып тора.

Китап практик максатларны күздә тотып – хәзерге заман укучысын, артык вакыт сарыф итмичә, язма чыганаclarга, тарихыбызга һәм иманыбызга якынайтуга хезмәт итә.

III Бөтендөнья татар яшьләре форумында

2008 елның 27-30 августында Казан шәһәрендә чираттагы Татар яшьләре форумы узды. Анда Татарстаннан, Россия Федерациясенен

барлык төбәкләреннән, чит илләрдән 500гә якын делегат – татар яшьләре катнашты.

Форумның пленар утырышы 27 августта «Ак барс» яшьләре үзәгендә булды. Аның эшендә Татарстан Республикасы Дәүләт Советыннан, хөкүмәтеннән, Президент аппаратыннан һ.б. рәсми оешмалардан чакырылган мәртәбәле кунаклар, танылган галимнәр, дин әһелләре, жәмәгать эшлеклеләре дә катнашты.

Иң беренче булып Форум делегатларын ТР Дәүләт Советы рәисе урынбасары Римма Ратникова сәламләде. Ул, «Бу очрашу сезнең өчен дә, безнең өчен дә зур шатлык. Һәрберебезнең кайнар йөрәкле икәне сезелеп тора», – дигән сүzlәр белән залда утыручыларга мөрәҗҗәгать итеп, ТР Президентының тәбрикләү хатын укыды. Әлегә хатында Минтимер Шәймиев, Форумның эшенә зур уңышлар теләп, татар халкының пассионар, үсеп баручы, алга омтылучы халык икәненә ныклап басым ясый.

РФнең чит илләрдәге ватандашлар белән эшләү департаменты башлыгы Сергей Буторов та Форумның эшендә зур уңышлар теләде.

Бөтендөнья татар конгрессының Башкарма комитеты рәисе Ринат Закиров БТКның күптән түгел үткән IV съездында яшьләргә кагылышлы бик мөһим мәсьәләләр каралганын искә төшерде һәм түбәндәгеләргә зур игътибар бирде: «Бүген без милли хәрәкәтне яшәртү турында уйларга тиеш. Яшьләргә кыюлык, ныклык, оптимизм хас. Безгә яшьләрнең яңа фикерләре, проблемаларны яңача чишә алу сәләте кирәк... Безнең алда торган иң мөһим мәсьәләләрнең берсе – телебезне

саклау. Кызганычка каршы, бу юнәлештә югалтулар дәвам итә. Әмма бүгенге техник һәм технологик казанышлар милли үсеш өчен яңа мөмкинлекләр ача. Интернетта ТАТНЕТ татар сегменты киңәя бара... Башкалабыз Казан бөтен дөнья студентларының 2013 елгы Универсиадасын үткөрү хокукына иреште. Татар яшьләре бу халыкара чараның хужалары булып катнашыр дип ышанам... Тәҗрибәлә кеше буларак, вакытның, яшьлекнең, халкыбызның кадерен белергә чакырам».

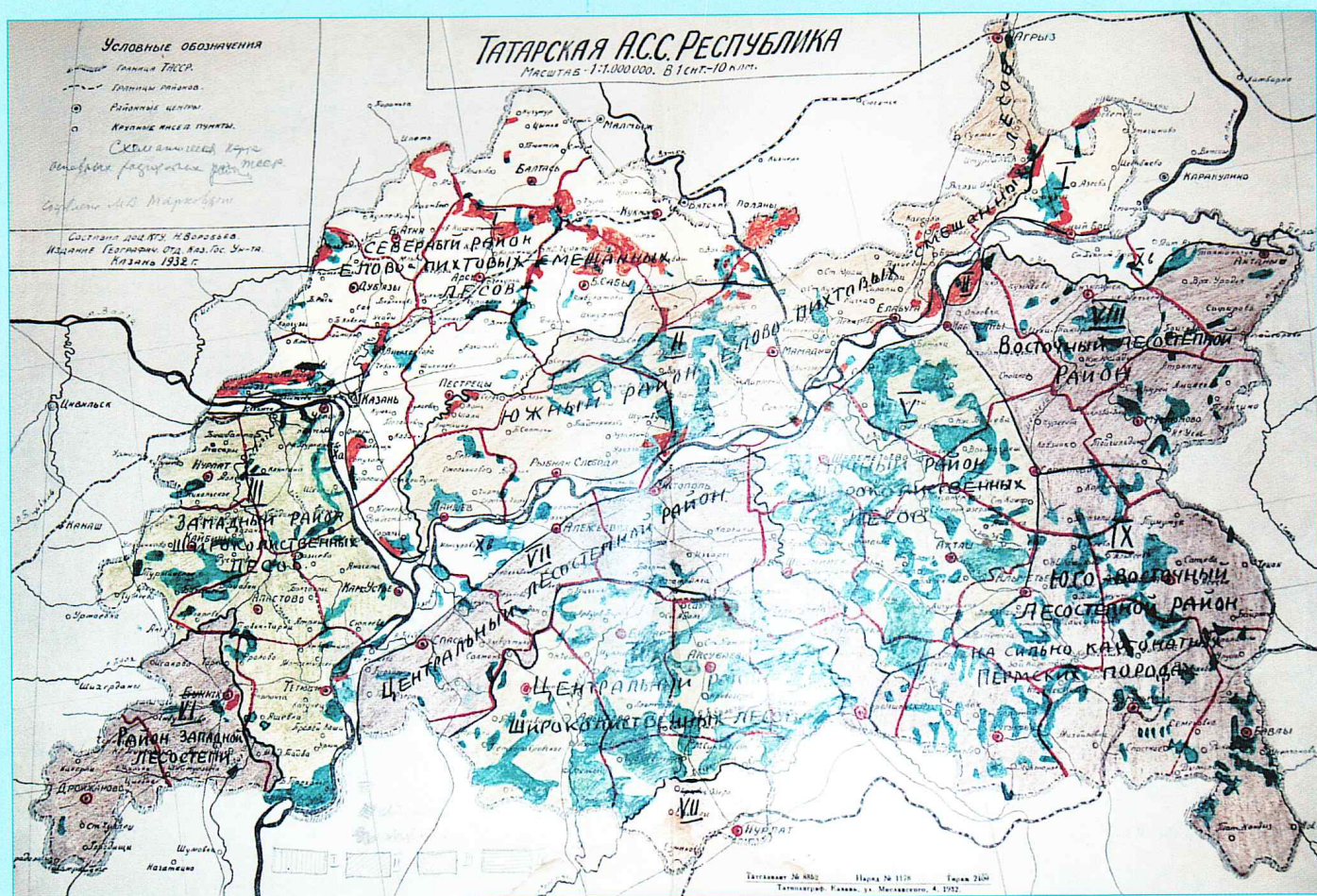
Шулай ук, пленар утырышта яшьләре форумы рәисе Илшат Саитовның хисабы, Татарстанның Яшьләре эшләре һәм спорт министры урынбасары Хәлил Шәйхетдиновның, күп кенә делегатларның һәм кунакларның чыгышлары да булды. Язучы Фәүзия Бәйрәмованың «Максатыбыз – татар дәүләте!» дигән нотыгы делегатларга аеруча нык тәэсир итте. Аның: «Без, татарлар, меңәр ел буге дистәләгән дәүләтләр тоткан халык, һичшиксез дәүләтле булырга тиешбез. Һәм бу эшнә сез башкарырга тиеш, татар яшьләре, бу шартларда миллиәтне бары тик шулай гына саклап калып булчак... Һәр яшь татар кешесенең күңелендә ияrlәгән ат ятарга тиеш, һәм ул үз дәүләте өчен көрәшкә өзәр булырга тиеш!», – дигән сүзләре көчле алкышларга күмелеп калды.

Бу форумда яшьләребез аеруча актив булдылар. Моңарчы алып барылган эшчәнлек зур тәнкыйтькә дучар ителде. Сөйләшеп, бер урында гына таптанып тору яшьләребезне һич тә канәгатьләндерми, алар актив эшчәнлек, мөстәкыйльлек таләп итәләр. Кызып-кызып бәхәсләшүләр нәтижәсендә 38 кешедән торган, яңа шөхесләр кертәп киңәйтелгән бюро тупланды, форумның резолюциясе кабул ителде. Анда татар яшьләренең активлыгын арттыру, аларны халкыбыз яшәшенең төрле юнәлешләренә һәм проблемаларына жәлеп итү буенча күп кенә бурычлар каралган. Бюро рәисе итеп Руслан Айсин сайланды. Аның биш урынбасары бар, шуларның икесе регионнардан. Тиздән, октябрь аенда, Екатеринбургта Яшьләре форумының күчмә утырышы булчак.

III Бөтендөнья татар яшьләре форумы

Татарстан Республикасының урман-дала зоналарына бүленү картасы

Карта 1932 елда сызылган. Урманнар бүленеше буенча ун зона саналганын күрәбез.

1. Казан артының иң төньягындагы Дөбъяз, Арча, Байлар Сабасы районнары чыршылы-ак чыршылы Төньяк катнаш урман зонасын тәшкил итә.
2. Аннан көньякта Кама елгасы буенча чыршылы-ак чыршылы Көнъяк катнаш урман зонасы җәелгән.
3. Тау ягының төньягы киң яфраклы урманнарның Төньяк зонасын тәшкил итә.
4. Аннан көньякта Буа, Төтеш районнары киңлегендә Көнбатыш урман-дала зонасы сузылган.
5. Кама аръягының иң көнбатышында Үзәк урман-дала районы.
6. Кама буйлап көнчыгышка таба Көнчыгыш киң яфраклы урманнар зонасы, ул Чаллы шәһәрэнә кадәр сузыла.
7. Кама буйлап Чаллыдан көнбатышка таба Сарман киңлегенчә Көнчыгыш урман-дала зонасы урнашкан.
8. Кама аръягының Аксубай-Биләр төбәге Үзәк киң яфраклы урманнар зонасына карый.
9. Кама елгасының көньяк ярында Көнчыгыш киң яфраклы урманнар зонасы (Ширәмәт, Акташ, Иске Кәшер) җәелгән.
10. Татарстанның көньяк-көнчыгышында (хәзерге Азнакай, Бөгелмә, Ютазы, Баулы, Әлмәт районнары) Көнъяк-көнчыгыш урман-дала зонасы урнашкан.

Марсель Әхмәтжанов,
филология фәннәре докторы